

ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ
ՔՐԻՍՏԻՆԵ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԵՎ
ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՄԻՆՉԵՎ ԽՍՀՄ ՓԼՈՒՋՈՒՄԸ

5-53
h9.

ՀՀ ՍՓՅՈՒՌՔԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՀՀ ԳԱԱ ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ ՔՐԻՍՏԻՆԵ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԵՎ
ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՄԻՆԶԵՎ ԽՍՀՄ ՓԼՈՒԶՈՒՄԸ

ԵՐԵՎԱՆ
ՃԱՐՏԱՐԱԳԵՏ
2018

МИНИСТЕРСТВО ДИАСПОРЫ РЕСПУБЛИКИ
АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ
АКАДЕМИИ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

КРИСТИНЕ МЕЛКОНЯН

АРМЯНСКИЙ ВОПРОС И
АРМЯНСКАЯ ДИАСПОРА ДО
РАСПАДА СССР

ЕРЕВАН
ЧАРТАРАГЕТ
2018

197.925)
5-53
h2
MINISTRY OF DIASPORA OF THE REPUBLIC OF
ARMENIA
INSTITUT OF ORIENTAL STUDIES
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC
OF ARMENIA

CHRISTINE MELKONYAN

THE ARMENIAN QUESTION AND
THE ARMENIAN DIASPORA
BEFORE THE COLLAPSE OF THE
USSR

YEREVAN
CHARTARAGET
2018

ՀՏԴ 93/94
ԳՄԴ 63.3
Մ 537

ՏՊԱԳՐՎՈՒՄ է
ՀՀ Սփյուռքի նախարարության դրամաշնորհով,
ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի գիտական
խորհրդի որոշմամբ

Մ ՈՒ Տ Ք

Մեկքոնյան Ք.Ֆ.

Մ 537 Հայկական հարցը և սփյուռքահայությունը մինչև ԽՍՀՄ թուլումը /
Ք. Մեկքոնյան; ՀԱՊՀ-Եր., Ճարտարագետ 2018. — 168 էջ:

Գրքում քննարկվում են 1940–1980-ական թվականներին միջազգային ասպարեզում Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ու դատապարտման շուրջը ծավալված գործընթացները: Մասնավորապես դիտարկվում են 1945–1947 թթ. խորհրդաթուրքական հարաբերություններում ծագած ճգնաժամն ու Հայկական հարցի հետ կապված Հայոց եկեղեցու և Սփյուռքի ձեռնարկած միջոցառումները: Լուսարանվում է 1960-ական թվականների սկզբին՝ Մեծ եղեռնի 50-րդ տարելիցի նախօրեին, սփյուռքահայության եռանդուն պայքարը Հայկական հարցի լուծման և հայերի ցեղասպանության միջազգային ճանաչման համար: Համակողմանի ներկայացվում են 1960–1980-ական թվականներին միջազգային կառույցներում և օտարերկրյա խորհրդարաններում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ու դատապարտման գործընթացները, ինչպես նաև միջազգային հանրության ու թուրքիայի արձագանքները:

Գիրքը նախատեսված է մասնագետների և ընթերցող լայն հանրության համար:

ՀՏԴ 93/94

ԳՄԴ 63.3

ISBN 978-9939-72-640-3

© Մեկքոնյան Ք. Ֆ. 2018

Հայկական հարցը օտարի տիրապետությունից Հայաստանի ազատագրման, Հայկական լեռնաշխարհում անկախ պետականությունից վերականգնման, հայ ժողովրդի համախմբման ու այդ նպատակներին հասնելու համար մղված ազգային-ազատագրական պայքարի հիմնահարցերի ամբողջականությունն է¹: Ներկայումս այն ընկալվում է որպես պատմական արդարությունը վերականգնելու հայությունից ձգտումը:

Հայկական հարցը մեծապես ուսումնասիրվել է պատմական տարբեր փուլերում: Ստեղծված գրականությունն առանձնանում է ոչ միայն ժամանակի առումով, այլև մեթոդաբանական մոտեցումներով, պատմական նյութի քննության հավաստիության և օբյեկտիվության աստիճանով, որոնք պայմանավորված են ինչպես հետազոտողների մեթոդաբանական տարբեր դարոցների պատկանելությամբ, այնպես էլ այլ խնդիրներով (գիտական կամ քաղաքական իրադրությունից ելնելով): Նկատենք, սակայն, որ հետազոտողների կողմից խորհրդային տարիներին Հայկական հարցի շուրջ սփյուռքահայերի գործունեությունը ուսումնասիրվել է հպանցիկ ձևով, ինչով էլ պայմանավորված է խնդրո առարկա թեմայի ուսումնասիրման կարևորությունը: Քանի որ թեմայի ծավալը բավականին մեծ՝ այն ներկայացվում է ակնարկի տեսքով, սակայն միաժամանակ մի շարք իրադարձությունների վրա մեծ շեշտադրում ենք արել, քանզի դրանք մինչ օրս խորունկամբ ուսումնասիրված չեն եղել:

Նկատի ունենալով աշխատանքի սահմանափակ ծավալը՝ գրքում առանձին չի դիտարկվել Հայկական հարցի վերաբերյալ Սփյուռքում գործող Հայկական կուսակցությունների և հասարակական կազմակերպությունների գործունեությունը, ինչպես նաև Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության և Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսության միջև առկա հայտնի խնդիրներն ու դրանց անդրադարձը Հայկական հարցին: Միաժամանակ, օգտվելով այն հանգամանքից, որ 2013 թ. մեր կողմից հրատակվել է «ԽՍՀՄ-թուրքիա հարաբերությունները. Հայկական հարցը, սևծովյան նեղուցների խնդիրը և դաշնակից պետությունները (1945-1947 թթ.)» վերնագրով մենագրությունը, ինչպես նաև որոշ հայ պատմաբանների կողմից բավականին մանրամասն ուսումն-

¹ Հայկական հարցի Հանրագիտարան, Երևան, 1996, էջ 59:

նասիրվել են 1960-1980-ական թվականներին Հայկական Հարցի լուծման և Հայոց ցեղասպանությունից ճանաչման ուղղությամբ Խորհրդային Հայաստանում տեղի ունեցած զարգացումները, 1970-ական թվականներից Սփյուռքում սկսված զինյալ պայքարը, նախընտրել ենք ավելի սեղմ ներկայացնել դրանք, փոխարենը շրջանառության մեջ ենք դրել արխիվային նոր փաստաթղթեր, նաև սփյուռքահայ և օտարալեզու մամուլից քաղված նյութեր, որոնք հնարավորություն են տալիս հիմնավոր պատկերացում կազմել 1940-1980-ական թվականներին Հայկական Հարցում Սփյուռքի դերի և գործունեության վերաբերյալ:

***

Որպես Արևելյան Հարցի բաղկացուցիչ մաս՝ Հայկական Հարցը միջազգային դիվանագիտական փաստաթղթի տեսքով ձևակերպվեց 1878 թ. Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ և Բեռլինի վեհաժողովի պայմանագրի 61-րդ հոդվածներով: 16-րդ հոդվածը նախատեսում էր բարեփոխումներ կատարել Արևմտյան Հայաստանում, որի երաշխավորը պետք է դառնար ռուսական բանակը: Մինչդեռ 61-րդ հոդվածով այդ բարեփոխումների երաշխավոր էին դառնում եվրոպական պետությունները, այսինքն՝ բարեփոխումները մեծ տերություններին բազմաթիվ հնարավորություններ ընձեռեցին թուրքիայի ներքին գործերին միջամտելու, նրա վրա դիվանագիտական և քաղաքական ճնշումներ գործադրելու համար:

Հայերը, հիասթափված Բեռլինի վեհաժողովի արդյունքներից և եվրոպական պետությունների վարած քաղաքականությունից, իրենց միակ փրկությունը տեսնում են թուրքական բռնապետության դեմ զինված պայքարում: 1880-ական թվականների վերջին և 1890-ականների սկզբին իրար ետևից ասպարեզ եկան Հայ ազգային կուսակցությունները, որոնք հետապնդում էին մեկ հիմնական նպատակ՝ օսմանյան տիրապետությունից ազատագրել իրենց բռնազավթված Հայրենիքն ու Հայ ժողովրդին, լուծում տալ Հայկական Հարցին: Արդյունքում՝ Արևմտյան Հայաստանում ազգային-ազատագրական պայքարն ուժեղացավ, ապստամբություններ տեղի ունեցան Զեյթունում, Վանում, Վասպուրականում, Սասունում, Ալաշկերտում: Օսմանյան իշխանությունները, գիտակցելով, թե ինչ լուրջ վտանգներով է հղի Հայաբնակ մարզերում բարենորոգումներ անցկացնելու եվրոպական պետությունների պահանջը, ոչ միայն չկատարեցին

Բեռլինի վեհաժողովում ընդունված 61-րդ հոդվածը, այլև Հայերի նկատմամբ ուժեղացրին սոցիալական ու ազգային ճնշումները: Այլ կերպ ասած՝ սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը, հասկանալով Հայկական Հարցի դերը մեծ տերությունների քաղաքականության մեջ, որոշեց այն լուծել յուրովի՝ հայ բնակչության ֆիզիկական բնաջնջմամբ:

1890-ական թվականների սկզբներին սուլթանական կառավարությունն ամենայն մանրամասնությամբ մշակեց ջարդերի ծրագիրը՝ Հայկական կոտորածները բարձրացնելով պետական մակարդակի²: Որոշվեց նախ՝ հաշվեհարդար տեսնել Հայ ազատագրական շարժման գլխավոր օջախներից մեկի՝ Սասունի հետ. 1894 թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին այստեղ կազմակերպված կոտորածներին զոհ գնաց ավելի քան 10 հազար մարդ: Սասունի իրադարձությունները զայրույթ առաջացրին միջազգային հանրության շրջանում և վերջինիս պահանջով Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի կառավարությունները 1894 թ. նոյեմբերին ձևավորեցին հատուկ հանձնաժողով կազմեցին՝ Սասունի կոտորածներն ուսումնասիրելու համար: Վերստին առաջ քաշվեց Հայկական Հարցը, և 1895 թ. մայիսի 11-ին մեծ տերությունները թուրքիային ներկայացրին բարենորոգումների ծրագիր, որը պատմության մեջ հայտնի է «մայիսյան» անվանումով:

Աբդուլ Համիդը, համոզված լինելով, որ մեծ տերությունների միջև առկա հակասությունների պատճառով առաջարկված ծրագիրը մնալու է թղթի վրա, որոշեց շարունակել Հայերի կոտորածները: Այդ ընթացքում սպանվեց ավելի քան 300 հազար հայ, բռնի մահմեղականացվեց և տարբեր երկրներ տարագրվեց շուրջ 200 հազարը: Ըստ Վ. Դադրյանի, 1894-1896 թթ. կոտորածները նախազգուշացում էին Հայերի համար, քանի որ «այստեղ պատմական շարունակականություն կար, որի ներսում դահիճ/զոհ հարաբերության հանցավոր բնույթը ոչ միայն պահպանվել էր, այլ նաև տարիների ընթացքում ընդգծվել՝ հասնելով մինչև զոհի, այսինքն՝ Օսմանյան կայսրությունում բնակվող հայերի ամբողջական վերացման»³:

1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջման արդյունքում Օսմանյան կայսրությունում իշխանության եկած «Միություն և

² Տե՛ս Սաֆրաստյան Ռ., Օսմանյան կայսրություն. Ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920 թթ.), Երևան, 2009, էջ 167:

³ Dadrian V., The History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus, Providence, R.I., Berghahn Books, 1995, p. 161.

առաջադիմութուն» կուսակցությունը շարունակեց քրիստոնյաների հանդեպ բռնությունների դարավոր քաղաքականությունը, որն առավել ցայտուն արտահայտվեց հայերի պարագայում: Արդյունքում՝ 1909 թ. ապրիլին երիտթուրքերն իրագործեցին Ադանայի նահանգի հայերի կոտորածը, որին զոհ գնաց ավելի քան 30 հազար հայ⁴:

Բալկանյան պատերազմում թուրքիայի պարտությունից հետո՝ 1912-1914 թթ., Հայկական հարցը կրկին դարձավ մեծ տերությունների և Օսմանյան կայսրության միջև բանակցությունների առարկա: Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ անցկացնելու խնդրի շուրջ սկսվեց գործընթաց, որը շարունակվեց մինչև Առաջին աշխարհամարտի սկիզբը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի հենց սկզբին միանալով Կենտրոնական ուժերին՝ Օսմանյան պետությունը ձգտում էր պահպանել իր տիրապետությունը տասնյակ ժողովուրդների վրա, գրավել Կովկասն ու իրականացնել իր պանթուրքիստական, հեռուն գնացող հայտնի ծրագրերը, որը կլուծեր նաև Հայկական հարցը: Արդյունքում՝ պատերազմի տարիներին երիտթուրքերի իրականացրած զանգվածային տեղահանություն և 1,5 մլն հայի կոտորածի հետևանքով լիովին հայաթափվեց հայերի պատմական հայրենիքը՝ Արևմտյան Հայաստանը: Պատերազմի ավարտին ավելի քան 2900 հայկական բնակավայրեր դատարկված էին⁵:

1918 թ. թուրքական զորքերը փորձեցին դրավել նաև Արևելահայաստանը, բայց Սարդարապատի, Ղարաբաղի և Բաշ Ապարանի հերոսական ճակատամարտերում հայկական ուժերը կանխեցին նրանց առաջխաղացումը ու վերացրին հայ ժողովրդի ֆիզիկական բնաջնջման վտանգը:

Այդ նույն օրերին՝ մայիսի 28-ին, հռչակվեց Հայաստանի Հանրապետություն ստեղծումը: Եվ չնայած ծանր պայմաններին՝ դա հայ ժողովրդի պատմության կարևորագույն իրադարձություններից էր, քանզի բազմադարյան կորստից հետո վերականգնվում էր ազգային անկախ պետականությունը: Միաժամանակ մայիսի վերջին Բաթումում վերսկսված հայ-թուրքական բանակցություններն ավարտվում են հունիսի 4-ին հաշտության պայմանագրով, որի

համաձայն նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետություն տարածքը սահմանափակվում էր Երևանի գավառի մի մասով և հարակից մի քանի շրջաններով՝ 10 հազ. կմ² տարածությամբ⁶: Այս սահմանը պահպանվեց մինչև համաշխարհային պատերազմի ավարտը՝ 1918 թ. նոյեմբերը: Անտանտի և Օսմանյան կայսրության միջև հոկտեմբերի 30-ին կնքված Մուդրոսի զինադադարից հետո թուրքական զորքերը հեռացան Հայաստանի Հանրապետության և Կարսի մարզի տարածքից, վերականգնվեց Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրության միջև եղած 1914 թ. Սահմանը, Հայաստանի տարածքը հասավ շուրջ 55 հազ. կմ²:

1919-1920 թթ. Հայաստանի Հանրապետության կառավարության առաջնային հիմնախնդիրներից էր Հայկական հարցի լուծումը՝ մեկ միասնական պետություն կազմում միավորելով Հայաստանի արևելյան ու արևմտյան հատվածները: Արդյունքում՝ Հայկական հարցը հայտնվեց 1919 թ. Փարիզի հաշտության վեհաժողովի օրակարգում: Հայաստանի ու հայ ժողովրդի շահերն այստեղ պաշտպանելու համար Փարիզ մեկնեց Հանրապետության պատվիրակությունը՝ Ավետիս Ահարոնյանի նախագահությամբ: Ավելի վաղ՝ 1912 թվականից, Փարիզում գործում էր մեկ այլ՝ Հայ ազգային պատվիրակություն՝ եգիպտահայ մեծահարուստ, հասարակական գործիչ Պողոս Նուբար փաշայի գլխավորությամբ⁷: Այս երկու պատվիրակությունը մեծ աշխատանք կատարեցին Հայկական հարցի նախապատրաստման ու վեհաժողովին ներկայացնելու ուղղությամբ: Ի վերջո, 1920 թ. օգոստոսի 10-ին Ֆրանսիայի Սևր քաղաքում Առաջին համաշխարհային պատերազմում հաղթած դաշնակից պետությունները, այդ թվում՝ Հայաստանը, հաշտության պայմանագիր կնքեցին սուլթանական թուրքիայի հետ: Վերջինս ճանաչում էր Հայաստանի լիիրավ անկախությունը, առաջին հանրապետությանն էր վերադարձվում պատմական հայրենիքի մի զգալի մասը, ամբողջվում էին պատերազմի հանցագործներին պատժելու և հասցված վնասի փոխհատուցման դրույթները: Ըստ պայմանագրի՝ թուրքիան ու Հայաստանը համաձայնել են էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթներում երկու պետությունների միջև սահմանադատումը թողնել ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնի որոշմանը: ԱՄՆ-ի նախագահը 1920 թ. նոյեմբերի 22-ին իր որո-

⁴ Սիմոնյան Հր., Հայերի զանգվածային կոտորածները Կիլիկիայում (1909 թ. ապրիլ), Երևան, 2009, էջ 336:

⁵ Հովհաննիսյան Ա., Հայերի ունեղրկման գործընթացը Օսմանյան կայսրությունում և քեմալական թուրքիայում, Երևան, 2016, էջ 16:

⁶ Ավետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918 թվականին, Երևան, ԲԳ, 1997, էջ 255-256:

⁷ Կիրակոսյան Ա., Հայկական հարցը և Հայոց ցեղապանությունը, Երևան, 2006, էջ 20:

չուճը հանձնել է եվրոպական տերուժյուններին: Ըստ դրա՝ Հայաստանը պետք է ստանար Վանի ու Բիթլիսի վիլայեթների ավելի քան կեսը, Էրզրումի վիլայեթի հիմնական մասը, Տրապիզոնի վիլայեթի արևելյան հատվածը՝ ներառյալ համանուն քաղաքը: Ընդհանուր առմամբ՝ այդ տարածքը 90 հազ. կմ² էր, և Հայաստանի Հանրապետության համար ապահովում էր ելք դեպի Սև ծով:

Այսպիսով՝ Սևրի պայմանագրով լուծվելու էր անկախ ու միացյալ Հայաստանի ստեղծման հարցը: Սակայն քեմալական Թուրքիան ոչ միայն չի ճանաչում սուլթանական կառավարության ստորագրած պայմանագրերը, այլև 1920 թ. աշնանը պատերազմական գործողություններ է սկսում Հայաստանի Հանրապետության դեմ, գրավում մի շարք տարածքներ: Հայաստանի կառավարությունը ստիպված էր 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Ալեքսանդրապոլում ստորագրել «Հաշտության պայմանագիրը» Թուրքիայի հետ, որով պատերազմը համարվում էր ավարտված և որոշվում էին երկու պետությունների միջև սահմանները: Թուրքիային էին անցնում Կարսի մարզը և Սուրմալուի գավառը (ավելի քան 20,7 հազ. կմ²), իսկ Նախիջևանի, Կարսի, Կաթմախի շրջանները հայտարարվում էին ժամանակավորապես Թուրքիայի հովանավորության ներքո, ուր հետագայում հանրաքվեի միջոցով հաստատվելու էր հատուկ վարչություն: Նույն օրը Խորհրդային Ռուսաստանի ճնշմամբ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը հրաժարվեց իշխանությունից: Հայաստանի նոր խորհրդային կառավարությունը չճանաչեց Ալեքսանդրապոլի հաշտության պայմանագիրը:

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո՝ 1921 թ. մարտի 16-ին, Մոսկվայում Խորհրդային Ռուսաստանի և քեմալական Թուրքիայի միջև ստորագրվում է բարեկամության և եղբայրության պայմանագիր, որով Թուրքիային է զիջվում Հայաստանի տարածքները՝ Կարսը, Սուրմալուն, Արդահանը և Արզվիհը: Նույն թվականի հոկտեմբերի 13-ին Կարսում մի կողմից՝ Թուրքիայի, մյուս կողմից՝ Հայաստանի, Վրաստանի ու Ադրբեջանի միջև ստորագրվում է պայմանագիր, որով հիմնավորվում և վերահաստատվում է Մոսկվայի պայմանագրի դրույթները: Դրանով Թուրքիայի և վերոհիշյալ երեք հանրապետությունների միջև հաստատվում են պետական նոր սահմանները, ինչը պահպանվում է մինչ օրս:

Ինչ վերաբերում է Սևրի պայմանագրի ճակատագրին, ապա քեմալականները, օգտվելով միջազգային նոր իրադրությունից, 1922–1923 թթ. Լոզանի խորհրդաժողովում հասան վերջինիս վերա-

նայմանը: Մասնակից պետությունները՝ Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Իտալիան, Հունաստանը, Շապոնիան, Ռումինիան, Հարավսլավիան, ինչպես նաև դիտորդի կարգավիճակով՝ ԱՄՆ, ճանաչեցին Մուստաֆա Քեմալի՝ Անկարայի կառավարությունը, և նրա իրավունքն այն բոլոր տարածքների վրա, որոնք Սևրի պայմանագրով տրվելու էին Հայաստանին: Ավելին, նրանք ճանաչեցին Թուրքիայի նոր սահմանները, որոնք ընդգրկել են նաև Արևելյան Հայաստանի շրջանները՝ Կարսը, Արդահանը, Արզվիհն ու Սուրմալուն:

Լոզանի խորհրդաժողովի աշխատանքների ընթացքում քննարկվում է նաև Հայկական հարցը: Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությանը պաշտոնապես չի թույլատրվում մասնակցել խորհրդաժողովին: Այդուհանդերձ, Ազգային պատվիրակության հետ համատեղ մեծ տերուժյուններին ներկայացվում է մի հուշագիր, որն առաջարկում էր Հայկական հարցի երեք հնարավոր լուծում.

- Հայկական ազգային օջախի ստեղծում,
- Հայաստանի ընդարձակում՝ նրան կցելով Արևմտյան Հայաստանի մի մասը դեպի ծով ելքով,
- Հայկական ազգային օջախի ստեղծում Կիլիկիայում:

Խորհրդաժողովի ընթացքում ազգային փոքրամասնությունների հարցի կապակցությամբ մեծ տերուժյուններն անդրադառնում են նաև Հայկական ազգային օջախի գաղափարին: Թուրքական պատվիրակությունը, սակայն, կտրականապես մերժում է վերջինիս հետ կապված առաջարկները՝ պատճառաբանելով, որ Թուրքիայի ոչ արևելյան նահանգներում, ոչ էլ Կիլիկիայում չկա որևէ տարածք, որի բնակչության մեծ մասը թուրքեր չլինեն: Հայկական հարցը վերջին անգամ շոշափվում է 1923 թ. հուլիսի 17-ի նիստում և, վերածվելով հայ գաղթականության հարցի, փոխանցվում է Ազգերի լիգային: Հարկ է նշել, որ Լոզանի պայմանագրում չի հիշատակվում ոչ Հայաստանը, ոչ էլ հայերը:

Հետագայում Հայկական տարածքների պահանջատիրության հարցն իրենց վրա վերցրին ցեղասպանությունից փրկված և աշխարհի բազմամիլիարդներում ապաստան գտած արևմտահայության բեկորները, որոնց գործունեությունն ավելի գործուն դարձավ 1940-ական թթ.: Աշխարհասփյուռ հայության համար այն դառնում է Հայկական հողերի՝ հայրենիքի վերադարձնելու պայքարի հարց, որը 1970-ական թվականներից արտահայտվում է ցեղասպա-

նույն ժամանակ միջազգային ճանաչմանն ու հատուցմանն ուղղված շարժման ձևով:

Այսպիսով, թուրքական իշխանություններին հաջողվեց հալածանքի, բռնի մահմեդականացման, դանդաժային կոտորածների և տեղահանությունների քաղաքականության միջոցով, որի գագաթնակետը 1915 թ. Մեծ եղեռնն էր, մաքրել հայ բնակչությունից գրեթե ամբողջ կայսրության տարածքը: Հայ ժողովրդի դեմ իրագործված ոճիրը լիովին համապատասխանում է ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 1948 թ. «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժելու մասին» հատուկ կոնվենցիայի բնորոշմանը, ըստ որի՝ «Ցեղասպանության տակ հասկացվում են այն գործողությունները, որոնք կատարվում են լրիվ կամ մասնակիորեն այս կամ այն ազգային, էթնիկական, ռասայական կամ կրոնական խումբը ոչնչացնելու մտադրությամբ»⁸:

ԳԼՈՒԽ I

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ - ԹՈՒՐԿԻԱ
ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ ԵՎ ՍՓՅՈՒՌԻԸ
(1940-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ)

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին՝ (1939-1945 թթ.), Թուրքիայի կողմից ֆաշիստական Գերմանիայի օգտին հետևողականորեն իրականացված, այսպես կոչված, «ակտիվ չեզոքություն» քաղաքականությունը պատերազմի ավարտից հետո հանգեցրեց խորհրդա-թուրքական հարաբերությունների վատացմանը, ինչը նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծում Հայկական հարցի բարձրացման և լուծման համար: Արդյունքում միջազգային ասպարեզում երկարատև լուռությունից հետո, 1945 թվականին խորհրդային Միությունն առաջ է քաշում Թուրքիայի կողմից բռնազավթված Հայկական հողերի հարցը և այն դարձնում մեծ տերությունների քննարկման առարկա: Սկզբնական շրջանում խոսքը վերաբերում էր ոչ թե ամբողջ Արևմտյան Հայաստանի տարածքին (թեպետ սփյուռքահայությունը մեծ տերություններից պահանջում էր իրականացնել 1920 թ. օգոստոսի 10-ի Սևրի պայմանագիրը), այլ միայն Կարսին ու Արդահանին, որոնք 1921 թ. Մոսկվայի ու Կարսի պայմանագրերով տրվել էին Թուրքիային:

Հետպատերազմյան տարիներին ծագած՝ ինչպես սևծովյան նեղուցների, այնպես էլ Հայկական վերոհիշյալ տարածքների հարցերը ոչ հրապարակայնորեն արծարծվել էին դեռևս 1940 թ. նոյեմբերին՝ ԽՍՀՄ արտգործնախարար Վ. Մոլոտովի Բեռլին կատարած պաշտոնական այցի ընթացքում: Գերմանական կողմը «Թուրքիային վերաբերող գրույցում ասում էր, թե իրենք դեմ չեն նույնիսկ, որ ԽՍՀՄ-ը Թուրքիայից վերցնի Կարսը և Արդահանը»⁹: Ըստ նյութերից պարզանքով փաստաթղթերի՝ Վ. Մոլոտովը համաձայնվում է Թուրքիայի վրա համատեղ ճնշում գործադրելու գերմանական առաջարկի քննարկմանը¹⁰: Հիմնվելով այս իրողության վրա՝ մի շարք պատմաբաններ պնդում են, թե իրականում Ա. Հիտլերը Վ. Մոլոտովին սովել է Թուրքիայի դեմ գործելու լիակատար ազատություն և նույնիսկ առաջարկել է օգնություն, սակայն խորհրդային կողմը,

⁸ Քոչարյան Վ., Հայոց ցեղասպանությունը միջազգային իրավական փաստաթղթերում, Երևան, 2014, էջ 9:

⁹ Mendelssohn P., The Nuremberg Documents, London, 1946, p. 258.

¹⁰ Նույն տեղում, 259 էջ:

ճկուն քաղաքականություն վարելով, դա մերժել է¹¹: Հետաքրքիր է, որ արդեն մեր օրերում որոշ աղբբեջանցի հեղինակներ փորձում են կեղծել պատմությունը և ապացուցել, որ Թուրքիայի հետ կապված հարցերը խորհրդա-գերմանական բանակցություններում քննարկվել են ոչ թե Ա. Հիտլերի, այլ ԽՍՀՄ ղեկավար Ի. Ստալինի նախաձեռնությամբ¹²: Ինչևէ, փաստն այն է, որ խնդրո առարկա հարցը լայն քննարկման նյութ է դառնում ավելի ուշ՝ երկրորդ աշխարհամարտի ավարտից անմիջապես հետո, 1945 թվականին:

Այս հիմնախնդրի վերաբերյալ բրիտանական ղեկավարության շրջանակներում դեռևս մինչ պատերազմի ավարտն արդեն առաջին կանխատեսումներն էին արվում: Այսպես, 1945 թ. սկզբներին Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարությունը պատրաստած «Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության պատմական միտումները» վերնագրով փաստաթղթում ըստ ամենայնի վերլուծվում և գնահատվում էին խորհրդա-թուրքական հարաբերությունները և նշվում էր, որ երկու երկրների միջև գոյություն ունեցող խնդիրներից առաջնայինը սեծովյան նեղուցների վերահսկումն է, երկրորդականը՝ կովկասյան սահմանի փոփոխությունը: Լոնդոնը վստահ էր, որ Մոսկվան այդ հարցը ևս դնելու է Անկարայի առջև¹³: Անգլիական «The Economist» թերթը 1945 թ. հունվարին իր «Ռուսաստան և Միջին Արևելք» խորագրի տակ անվերապահ գրել է. «Խորհրդային Հայաստանը վերջապես կարող է պահանջել վերանայել 1921 թ. Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև կնքված Կարսի պայմանագիրը»¹⁴:

Հարց է ծագում. իսկ ինչու՞ Հայկական տարածքների խնդիրը միջազգային ասպարեզում արդիական դարձավ միայն 1945 թվականին և ինչու՞ խորհրդային կողմը 1940 թ. հրաժարվում էր այն քննարկելուց: Աշխարհում ինչ տեղաշարժեր էին կատարվել այդ ընթացքում: Պատասխանը մեկն է. փոխվել էր քաղաքական իրադրությունը, միջազգային ասպարեզում ԽՍՀՄ-ն այլևս չէր դիտվում իբրև մեկուսացված երկիր, այլ հանդես էր գալիս որպես աշխարհակալ տերություն, որի բանակը համարվում էր անպարտելի: Ըստ

այդ՝ փոխվել էր Խորհրդային Միություն վերաբերմունքը Թուրքիայի նկատմամբ, այդ երկրների միջև նախկին բարեկամական հարաբերությունների մասին այլևս խոսք չէր կարող լինել: Պատերազմի տարիներին Անկարայի ոչ կոռեկտ պահվածքին ակնդետ հետևող Մոսկվան այդ կերպ փորձում էր ներկայացրել իր «վերջնագիրը»:

Բացի այդ, խորհրդային կառավարությունն իր առջև խնդիր էր դրել վերականգնել ցարական Ռուսաստանի 1914 թ. պետական սահմանները¹⁵: Այդ ծրագիրն իրագործելու ճանապարհին անհրաժեշտ էր վերահաստատել Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրությունների միջև մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը եղած 1914 թ. պետական սահմանը, այսինքն՝ վերադարձնել Կարսն ու Արդահանը: Դա նույնպես հիմնավոր պատճառ էր, որ 1945 թ. Հայկական հարցը միջազգային հարաբերություններում կրկին քննարկման առարկա դարձավ: Արդյունքում 1945 թ. մարտի 19-ին ԽՍՀՄ-ի արտգործնախարար Վ. Մոլոտովը Թուրքիայի դեսպան Ս. Սարպերին տեղեկացնում է, որ Խորհրդային Միությունը մտադիր է չեղյալ հայտարարել 1925 թ. դեկտեմբերի 17-ին Փարիզում կնքված խորհրդա-թուրքական բարեկամության պայմանագիրը¹⁶: Այն ստորագրելուց հետո երեք անգամ տարբեր ժամկետներով երկարաձգվել է: Տարիների ընթացքում պայմանագրի կետերը լրացվել են, ավելացվել են նոր հավելվածներ, որոնք կարգավորում էին երկու երկրների միջև ծագած խնդիրները: Վերջին անգամ այն երկարաձգվել էր 1935 թ. նոյեմբերի 7-ին՝ 10 տարով, այսինքն՝ մինչև 1945 թ. նոյեմբերի 7-ը: Պայմանագրի համաձայն՝ կողմերը պարտավորվել էին այն չեղարած գելու դեպքում նախօրոք՝ վեց ամիս շուտ, այդ մասին տեղեկացնել իրար: Ըստ այդմ, Խորհրդային Միությունը, ինչպես նախատեսված էր, մարտին Թուրքիային տեղեկացնում է իր մտադրություն մասին՝ պատճառաբանելով, որ աշխարհաքաղաքական իրավիճակը փոխվել է, և իրենք ցանկանում են փոփոխություն մտցնել փաստաթղթում¹⁷: Հանդիպման ժամանակ ԽՍՀՄ-ում Թուրքիայի դեսպան Ս. Սարպերը փորձում է պարզել, թե խոսքը ինչ փոփոխությունների մասին է, սակայն որոշակի պատասխան չի ստա-

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Гасанлы Дж., СССР-Турция: от нейтралитета к холодной войне. 1939–1953, М., 2008, с. 76.

¹³ Служба Внешней Разведки Российской Федерации, Архив СВР России, Сборник документов (1935–1945), М., 2006, с. 168.

¹⁴ «The Economist» (London), 23. I. 1945.

¹⁵ Балиев А., Мечта о «Великой Армении». В 1945–1948 гг. Сталин готовился отобрать у Турции армянские земли. - Аналитический интернет-журнал РПМонитор, http://www.rpmonitor.ru/ru/detail_m.php?ID=9766, 2008.

¹⁶ Внешняя политика Советского Союза в период Великой Отечественной войны, т. III, М., 1946, с. 146.

¹⁷ «Известия» (Москва), 25. III. 1945.

նուժ: ԽՍՀՄ-ի արտգործնախարար Վ. Մոլոտովը միայն ասում է. «Նախ, ցանկալի է իմանալ Անկարայի արձագանքն այս որոշման վերաբերյալ, որից հետո էլ կհստենք նախապայմանների մասին»¹⁸:

Մինչ արևմտյան մամուլը կատարված իրողութայն շուրջ բուռն քննարկումներ էր ծավալել, Թուրքական, հետեկելով կառավարութայն հրահանգին, լուում էր¹⁹: Միայն 18 օր անց՝ 1945 թ. ապրիլի 7-ին է Թուրքական կողմը արձագանքում Խորհրդային Միութայն հայտարարութայն: Կառավարութայն անունից Անկարայում ԽՍՀՄ-ի դեսպան Ս. Վինոգրադովին տեղեկացնում են, որ ընդունում են 1925 թ. պայմանագիրը չեղարածգելու ԽՍՀՄ-ի որոշումը և պատրաստ են կնքել նոր պայմանագիր՝ ցանկացած պայմանով: Մոսկվայից Անկարա ժամանած Թուրքիայի դեսպան Ս. Սարպերի և ԽՍՀՄ-ի դեսպան Ս. Վինոգրադովի միջև սկսվում են ոչ պաշտոնական բանակցութայններ, որոնց արդյունքում կողմերը համաձայնութայն են գալիս, որ կնքվելիք նոր պայմանագիրն իր էութայնը չի տարբերվելու նախորդից²⁰:

Վերադառնալով Մոսկվա՝ Ս. Սարպերը հունիսի 7-ին հանդիպում է ԽՍՀՄ-ի արտգործնախարար Վ. Մոլոտովի հետ: Ի պատասխան Թուրքական կողմի այն հայտարարութայնը, թե իրենք պատրաստ են ցանկացած պայմանով նոր պայմանագիր կնքել Մոսկվայի հետ, ԽՍՀՄ-ը ներկայացրել է իր պահանջները՝ տեղեկացնելով, որ մինչև նոր պայմանագիր ստորագրելն անհրաժեշտ է լուծել ինչպես սեծովյան նեղուցների վերահսկման հարցը, այնպես էլ կարգավորել խորհրդա-Թուրքական սահմանը²¹: Եվ չնայած Թուրքիան ձգտում էր վերականգնել խորհրդա-Թուրքական պայմանագիրը, սակայն նեղուցների ու սահմանի մասին պահանջներն անընդունելի էին նրա համար: Ուստի, դեսպան Ս. Սարպերը հիշեցնում է, որ «Խորհրդային Միութայն համաձայնութայնը սահմանների կարգավորման դաշնագիրը կնքվել է 1921 թ. (խոսքը Կարսի պայմանագրի մասին է. — Ք.Մ.)»²²: Ի պատասխան՝ Վ. Մոլոտովը նկատում է. «Բայց այդ ժամանակ Խորհրդային Միութայնը

Թուրքի էր, իսկ այժմ ուժեղ է: Այդ պատճառով էլ պայմանագրում փոփոխութայններն առաջարկ է արվել»²³:

Հանդիպումից անմիջապես հետո Թուրքիայի դեսպանը հեռագիր է ուղարկում Անկարա՝ ներկայացնելով ԽՍՀՄ-ի առաջ քաշած պահանջները²⁴: Նույն օրը Վ. Մոլոտովը նույն բովանդակութայնը հեռագիր է հղում Անկարայում ԽՍՀՄ-ի դեսպան Ս. Վինոգրադովին: Եվ ահա, հաշված օրեր անց՝ հունիսի 12-ին, Թուրքիայի վարչապետ Շ. Սարաջօղլուն մոսկովյան բանակցութայնների մասին մանրամասներ է հայտնում ԱՄՆ-ի դեսպան է. Վիլսոնին: Վերջինս էլ իր կառավարութայնն ուղղված գրութայնում գրում է, թե ԽՍՀՄ-ի պահանջները Թուրքիայում լուրջ քննարկման առարկա են դարձել, և որ Անկարան պատրաստվում է Վ. Մոլոտովի հետ հաջորդ հանդիպմանը²⁵:

Կողմերի միջև երկրորդ հանդիպումը կայացել է հունիսի 18-ին: ԽՍՀՄ արտգործնախարարը Թուրքիայի դեսպանին կրկին հայտնել է, թե իրենց երկրների միջև կնքվելիք նոր պայմանագիրը հնարավոր է միայն հունիսի 7-ին ներկայացված պահանջների ընդունման դեպքում՝ պատճառաբանելով, թե Խորհրդային Հայաստանը հողի կարիք ունի²⁶: Ըստ փաստաթղթերի՝ հանդիպման վերջին ռուպեններն անցել են բավական լարված: Հունիսի 22-ին Անկարայում ԽՍՀՄ-ի դեսպան Ս. Վինոգրադովը Թուրքիայի կառավարութայնը մեկ անգամ էլ է տեղեկացնում, որ պաշտոնական Մոսկվայի տեսակետը չի փոխվել, և որ իր երկիրը պատրաստ է նոր պայմանագիր կնքել, եթե Անկարան ընդունի առաջարկված պայմանները²⁷: Ըստ Թուրք պատմաբան Ա. Դելիօրմանի՝ Ս. Վինոգրադովն ասել է, որ պահանջվող Կարսն ու Արդահանն անհրաժեշտ են ոչ թե Խորհրդային Ռուսաստանին, այլ Խորհրդային Հայաստանին, քանի որ վերջինիս տարածքը շատ փոքր է²⁸: Պաշտոնական Անկարայի պատասխանը եղել է այն, որ չի կարող ընդունել Թուրքիայի շահերը ոտնահարող պահանջներ²⁹:

¹⁸ Նույն տեղում:

²⁴ Akalin C., Soğuk Savaş ABD-Türkiye-1. Olaylar -Belgeler 1945-1952, İstanbul, 2003, s. 198.

²⁵ Foreign relations of the United States diplomatic paper (այսուհետ՝ FRUS), Diplomatic Papers, 1945. The Near East and Africa, v. VIII, Washington, 1969, p. 1234.

²⁶ ВВП РФ, ф. 06, оп. 7, п. 2, д. 31 (Из дневника В. Молотова. Прием посла Турецкой Республики С. Сарпера. 18. 06. 1945 г.), л. 33.

²⁷ «Ազդակ» (Բյուրոթ), 11. V. 1993:

²⁸ Deliorman A., Türklere Karşı Ermeni Komiteler, İstanbul, 1973, s. 206.

²⁹ Российско - турецкие отношения: история, современное состояние и перспективы, М., 2003, с. 59.

¹⁸ Arcayürek C., Şeytan Üçgeninde Türkiye, Ankara, 1987, s. 290.

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ Zubok V., Pleshakov C., Inside the Kremlians Cold War. From Stalin to Khrushchev. Harvard University Press, 1996, p. 91.

²¹ Родионов А., Записки посла СССР в Турции 1974-1983 гг. - Новая и новейшая история, М., 1999, № 1, с. 126.

²² Архив внешней политики Российской Федерации (այսուհետ՝ АВП РФ), ф. 06, оп. 7, п. 2, д. 31 (Из дневника В. Молотова. Прием посла Турецкой Республики С. Сарпера. 07. 06. 1945 г.), л. 1-2.

Այսպիսով, 1945 թ. մարտի 19-ին ԽՍՀՄ-ի կողմից 1925 թ. դեկտեմբերի 17-ի խորհրդա-թուրքական բարեկամություն պայմանագրի չեղարկումը բարենպաստ պայմաններ էր ստեղծել միջազգային ասպարեզում Հայկական Հարցի վերարժանման համար: Կրկենք. թեպետ թուրքիան ձգտում էր վերականգնել խորհրդա-թուրքական պայմանագիրը, սակայն ամենևին ո՛չ՝ Հայկական հողերի վերադարձի հաշվին: Պաշտոնական Անկարան պնդում էր, որ Կարսն ու Արդահանը 1921 թ. իրենց են անցել իրավականորեն, քանի որ մինչև 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմն այդ տարածքները պատկանել են Օսմանյան թուրքիային, և միայն 1878 թ. են դրանք անցել Ռուսաստանին: Նման «Հիմնավորմամբ», ըստ թուրքերի, խնդրո առարկա տարածքները «թուրքական» են, բացի այդ, այնտեղ Հիմնականում բնակվում են թուրքեր, և ոչ թե՛ հայեր: Թուրքական մամուլը գրում էր. ... «Խորհրդային պահանջները բացահայտ ուժի քաղաքականություն անցկացում է»՝ վստահեցնելով, թե ԽՍՀՄ-ն իր քայլերում վճռական չէ, քանի որ վախենում է հանդիպել ուժեղ դիմադրություն³⁰:

Այնուամենայնիվ, հասկանալի է, որ թուրքիան հայտնվել էր դժվարին իրավիճակում, որից դուրս գալու համար նրան անհրաժեշտ էր ձեռք բերել հզոր դաշնակից, որը կօգներ դիմակայելու Խորհրդային Միությանը: Թուրքիայի համար այդպիսի դաշնակիցներ դարձան Մեծ Բրիտանիան և ԱՄՆ-ը: Թեպետ, հանուն արդարության, հարկ է նշել, որ վերջիններս սկզբնական շրջանում խորհրդա-թուրքական հարաբերություններում աշխատել են չեզոքություն պահպանել: Այդ են վկայում 1945 թ. ապրիլին Սան Ֆրանցիսկոյում կայացած ՄԱԿ-ի Հիմնադիր ժողովում թուրքական պատվիրակության անդամ Ն. Էրիմի հաղորդումները. «Խորհրդային Միության յուշագիրքն ետք, թուրքիա Մ. Նահանգներուն դիմեց եւ հաղորդեց թէ Ստալինի պահանջներուն ժխտողական պատասխան պիտի տայ. կրնա՞ք մեզի օգնել»³¹: Ըստ թուրք դիվանագետի, ԱՄՆ-ը պատասխանել է. «Պատերազմէն հոգնած ենք, զինուորները արձակում կը պահանջեն, տասը հազար մղոնը կտրելով ձեզի օժանդակութեան հասնիլ անկարելի է. համաձայնեցէք Խորհրդային Միութեան հետ»³²: Անկարայի կառավարությունն օգնության խնդրանքով դիմել է

նաև Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարար Ա. Իդենին, որը համակարծիք է եղել ամերիկացիների հետ՝ ասելով. «Ու՛ր որ է՝ բանակին մեջ յեղափոխութիւն պիտի ծագի, համաձայնեցէ՛ք Խորհրդային Միութեան հետ»³³:

Խնդրո առարկա հարցում Մեծ Բրիտանիայից օգնություն խնդրելու նպատակով 1945 թ. հուլիսին Լոնդոն մեկնած թուրքիայի արտգործնախարար Հ. Սաքան հայտնվել էր բավականին ծանր կացություն մեջ: Արտգործնախարար Ա. Իդենը նրան հասկացրել էր, որ ցանկանում է նեղուցների հարցը դատել «թուրք-սովետական դաշնագրի վերականգնման խնդրէն, այսինքն Կարսի և Արդահանի Ռուսիոյ թողուելու հարցէն»³⁴: Այս առաջարկը, իհարկե, անընդունելի էր Անկարայի համար, քանի որ նրա համար նեղուցներն ու արևելյան նահանգները նույն կարևորությունն ունեին: Լոնդոնում նույնպես Հ. Սաքան չեչտել էր, որ իրենք ցանկանում են բարելավել խորհրդա-թուրքական հարաբերությունները, սակայն դա չեն կարող անել Կարսի ու Արդահանի կորստի գնով³⁵:

Այս ամենը, սակայն, չխանգարեց, որ ԽՍՀՄ-ի կողմից թուրքիային ներկայացված պահանջները քննարկվեն մեծ տերությունների ղեկավարների բոլոր հանդիպումների ընթացքում (և՛ պաշտոնական, և՛ ոչ պաշտոնական ձևով): Իրանք առաջին անգամ արժարժվեցին 1945 թ. հուլիսին՝ Պոտսդամի խորհրդածողովում: Նախ՝ թուրքիային ներկայացված պահանջների հարցի շուրջ խոսվել է ԽՍՀՄ-ի և Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարների հուլիսի 16-ի առանձնազրույցի ընթացքում³⁶, այնուհետև քննարկումը շարունակվել է հուլիսի 22-23-ին Պոտսդամում ԽՍՀՄ-ի ղեկավար Ի. Ստալինի, Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Ու. Չերչիլի և ԱՄՆ-ի նախագահ Հ. Տրումենի հանդիպման ժամանակ³⁷:

Թուրքիայից տարածքային պահանջը և խորհրդա-թուրքական նոր սահմանի գծման հարցը Պոտսդամում իր լուծումն այդպես էլ չստացավ, քանի որ մեծ տերությունները որոշեցին՝ դա թողնել երկու երկրների հայեցողությանը, այսինքն՝ խնդիրը պետք է լուծվեր երկկողմ բանակցությունների ընթացքում: Այնուամենայնիվ, նկատենք, որ Հայությունը հուզող հողային պահանջը հայտնվեց

³⁰ ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտի արխիվ. Обзор турецкой прессы, февраль-июнь, Об отношениях между Турцией и СССР, 1946, с. 3.

³¹ «Ազգակ», 5. X. 1977:

³² Նույն տեղում:

³³ Նույն տեղում:

³⁴ «Ժողովուրդ» (Փարիզ), 18. VIII. 1945:

³⁵ Նույն տեղում:

³⁶ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, т. VI, М., 1980, с. 37.

³⁷ Նույն տեղում, էջ 134-149:

մեծ տերությունների բանակցային սեղանին, դրվեց շրջանառության մեջ:

1945 թ. հուլիսին սիյուլոքազայ և արտասահմանյան մամուլը, անդրադառնալով Պոզադամում տեղի ունեցած վերոգրյալ հանդիպումներին, մի նախադասությամբ հաղորդում էր, որ խորհրդաժողովում խոսվել է նաև Հայաստանի սահմանների մասին: Սակայն այս խնդրի շուրջ քննարկումների մանրամասները երկար տարիներ չէին հիշատակվում խորհրդային գրականության մեջ: Հարկ է հիշեցնել, որ դրանք չէին ընդգրկվել նույնիսկ 1970 թ. Երևանում հրատարակված Պոտսդամի խորհրդաժողովի փաստաթղթերի ժողովածուում, ի տարբերություն այն նյութերի, որոնք անդրադարձել էին նեղուցների հարցին³⁸: Առաջիններից մեկը ԱՄՆ-ի նախագահ Հ. Տրումենն էր, որ տարիներ անց իր հուշերում հիշատակել է Պոտսդամում մեծ տերությունների ղեկավարների միջև Կարսի ու Արդահանի հարցի շուրջ տեղի ունեցած մտքերի փոխանակման մասին³⁹:

Պոտսդամի խորհրդաժողովից հետո էլ խորհրդային Միությունը, բնականաբար, շարունակում էր Թուրքիայի նկատմամբ որդեգրած տարածքային պահանջներին վերաբերող քաղաքականությունը: Այսպես, օգոստոսի 18-ին ԽՍՀՄ-ի արտգործնախարարության պատրաստած փաստաթղթի համաձայն՝ Թուրքիան պարտավոր էր Հայաստանին ու Վրաստանին վերադարձնել 26000 կմ² տարածք, որից 20500 կմ² նախատեսված էր Հայաստանի, իսկ 5500 կմ²՝ Վրաստանի համար⁴⁰: Ավելի ուշ՝ հոկտեմբերին, Ի. Ստալինը հաստատել է պահանջված տարածքների ապագա ղեկավարներին. Կարսի մարզկոմի քարտուղար է նշանակվել Ա. Բոչինյանը, իսկ Վրաստանի համար նախատեսվող տարածքներինը՝ Մ. Ցխակվայան⁴¹:

Միևնույն ժամանակ ԽՍՀՄ կառավարությունը, ըստ էության, վերանայել է խորհրդային Հայաստանի և խորհրդային Վրաստանի միջև վերադարձվելիք տարածքների հարցում նախապես արված բաժանումը: Այդ է վկայում ղեկտեմբերի 14-ին Թբիլիսիի «Կոմունիստ» թերթում վրաց ակադեմիկոսներ Ս. Զանաչիայի և Ն.

Բերձենիշվիլու՝ «Թուրքիայի նկատմամբ ունեցած մեր օրինական պահանջների մասին» վերնագրով հրատարակված նամակը⁴²: Դրանում նրանք Թուրքիային ներկայացրած իրենց հողային պահանջները «հիմնավորել» են՝ «քննության առնելով» վրաց պատմությունը, սկսած լեթերից ու սուլթաններից՝ հասցնելով մինչև արդի ժամանակաշրջանը: Նամակն ավարտվում է հետևյալ տողերով. «Վրացի ժողովուրդը պետք է ետ ստանա իր հողերը, որոնցից երբեք չի հրաժարվել և երբեք էլ չի հրաժարվի: Մենք նկատի ունենք Արդահանը, Արզվինը, Օլթին, Տարտումը, Սպերը, Բայրուրթը, Գյումուշհանեն և Արևելյան Լազիստանը»⁴³: Դրանից պարզ է դառնում, որ վրացիները բացի Կարսից, Թուրքիայից պահանջված մյուս տարածքները վրացական էին համարում, ավելին առաջ էին քաշում նոր պահանջներ: Անշուշտ, հասկանալի է, որ այս ամենն արվել է Ստալինի գիտություններով, քանի որ առանց նրա նախօրոք թույլտվություն ոչ ոք չէր համարձակվի նման բովանդակությամբ հողված տպագրել: Դա է հաստատում նաև այն փաստը, որ ղեկտեմբերի 20-ին «Պրավդա», «Իզվեստիա» և «Կրասնայա Զվեզդա» թերթերը վրացերենից թարգմանելով ռուսերեն՝ արտասպել են այդ նամակը:

Այսպես կոչված, «վրացական պահանջները» էլ ավելի խորացրին ԽՍՀՄ-ի և Թուրքիայի միջև եղած ճգնաժամը: Դեկտեմբերի 20-ին Թուրքիայի մեջլիսում գորավար Քյազիմ Կարաբեքիրը, անդրադառնալով ԽՍՀՄ-ի տարածքային պահանջներին, հայտարարել է. «Լենինը և Չիչերինը շատ անգամ են կրկնել, որ Կարսի դաշնագրով գծված սահմանները վերջնական են: Իսկ եթե Ռուսաստանը ցանկանում է վերադարձնել Կարսի լեռնադաշտը, ապա դա նշանակում է, որ ձգտում է ապահովել ամբողջ Փոքր Ասիայի մեջ իր ներկայությունը»⁴⁴: Ըստ նրա, սեծովյան նեղուցները Թուրքիայի կողորդն են, իսկ Կարսի «լեռնադաշտը» երկրի ողնաշարն է, եթե վերջինս կտրեն, ապա «իրենք ընդմիջտ կկորչեն»: Այդ պատճառով Թուրքերը պատրաստ են կռվելու և զենքով պաշտպանելու իրենց հողերը, չեչտել է Կարաբեքիրը⁴⁵: Այդ ամենն ասելով՝ Թուրք գորավարը միմիայն հաստատում էր Թուրքիայի պաշտոնական տեսակետը, քանի որ մինչ այդ՝ նոյեմբերի 1-ին, մեջլիսում

³⁸ Թեհրան, Յալթա, Պոտսդամ: Փաստաթղթերի ժողովածու, Երևան, 1970, էջ 442-443:

³⁹ Truman H., Memories by Harry Truman, Year of Decision, New York, 1965, p. 413-414.

⁴⁰ Балиев А., Мечта о «Великой Армении». В 1945-1948 гг. Сталин готовился отобрать у Турции армянские земли. - Аналитический интернет-журнал РПМонитор, http://www.rpmonitor.ru/ru/detail_m.php?ID=9766, 2008.

⁴¹ Նույն տեղում:

⁴² «Правда» (Москва), 20. XII. 1945.

⁴³ Նույն տեղում:

⁴⁴ «Ժողովուրդ», 26. XII. 1945:

⁴⁵ Նույն տեղում:

նույնանման հայտարարութեամբ հանդես էր եկել Թուրքիայի նախագահ Ի. Ինյունյուն: Նա ասել էր. «... բացեիքաց կհայտարարենք, որ որևէ մեկուն պարտք չունիք վճարելիք, մեր իրավունքներուն և հողերուն վրայ կապրենք պատվավոր մարդու պես և կը մեռնենք պատվավոր մարդու պես»⁴⁶:

Խորհրդային Միութիւնը, անտեսելով Թուրք պաշտոնյաների ռազմատեսչ հայտարարութիւններն ու շարունակելով Թուրքիայի նկատմամբ իր պահանջատիրութիւնը, միաժամանակ ակտիվացնում է իր հարաբերութիւնները սփյուռքահայութեան հետ: 1945 թ. հունիսի վերջին Թուրքիայի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրութիւնները՝ Խորհրդային Միութեան ղեկավար Ի. Ստալինը, կարծես թե, դնում է արտերկրում բնակվող հայերի հետ համագործակցութեան հիմքը:

Էլիեցնենք, որ 1938 թ. Խորեն Ա Մուրադբեկյանցի մահից ի վեր Ս. Էջմիածնի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի աթոռը թափուր էր, և Խորհրդային կառավարութիւնը չէր շտապում նոր կաթողիկոսի ընտրութեան հարցում: Սակայն 1945 թ. սկզբներին նկատվում են որոշ տեղաշարժեր: Ապրիլի 19-ին Խորհրդային Միութեան ղեկավար Ի. Ստալինն ընդունում է 1941 թ. Ազգային-եկեղեցական ժողովի կողմից Մայր Աթոռի ազգընտիր տեղապահ ընտրված Գևորգ արք. Չեորեքչյանին⁴⁷: Այս հանդիպումը նշանավորվեց նրանով, որ վերջինս կաթողիկոսական ընտրութիւններ անցկացնելու թույլտվութիւն ստացավ: Ըստ ամենայնի, Ի. Ստալինը գիտակցում էր, որ դա հոյակապ առիթ է աշխարհով մեկ սփռված հայկական գաղթօջախներից Երևանում պատվիրակութիւններ հավաքելու համար, որոնք կօժանդակեն Մոսկվային՝ Թուրքիային ներկայացրած հողային պահանջների հարցում: Եվ Կրեմլն իր հաշվարկներում չսխալվեց. Հայ առաքելական եկեղեցին, որը Հայոց պետականութեան չզոյւթեան պայմաններում միշտ էլ ստանձնել էր քաղաքական իշխանութեան գործառնութիւններ, այս անգամ էլ խնդրո առարկա հարցում ձեռնարկեց սպասված անհրաժեշտ քայլերը:

Կաթողիկոսի ընտրութիւնը, ինչպես ասվեց, կայացել է 1945 թ. հունիսի վերջին: Հունիսի 16-ին Ս. Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանի դահլիճում բացվել է Ազգային-եկեղեցական ժողովը,

որին մասնակցում էին աշխարհի չորս ծայրերից Հայաստան ժամանած 113 եկեղեցական ու աշխարհիկ պատգամավորներ⁴⁸: Հունիսի 22-ին կաթողիկոս է ընտրվել Գևորգ արք. Չեորեքչյանը, իսկ 24-ին կատարվել է կաթողիկոսի օծումը: Հունիսի 26-ի Ազգային-եկեղեցական ժողովի մասնակիցները Ի. Ստալինին ուղղված խնդրագիր են պատրաստել, որտեղ հիմնականում անդրադառնում էին Թուրքիայի տարածքում գտնվող հայկական հողերի՝ Խորհրդային Հայաստանին միացնելու հարցին: Ավելին, սփյուռքահայերը ցանկանում էին ներգաղթել հայրենիք⁴⁹:

Ազգային-եկեղեցական ժողովի մասնակիցների այս նամակը բացահայտ ապացույց էր, որ համայն հայութիւնը միասնական է ԽՍՀՄ-ի կողմից Թուրքիային ներկայացված հողային պահանջատիրութեան հարցում: Սփյուռքահայերը մինչ այդ արդեն ստեղծել էին ազգային խորհուրդներ և այդ հարցում առանձին-առանձին իրենց պայքարն էին մղում: Կաթողիկոսի ընտրութիւնը սկիզբ դրեց պահանջատիրութեան հարցի բարձրացման: Ս. Էջմիածնից վերադառնալու պես՝ պողեստինահայութեան պատգամավորը Երուսաղեմում հրապարակային հայտարարութեամբ է հանդես գալիս, նշելով, որ աշխարհիկ պատգամավորների մի մասը պատիվ է ունեցել հանդիպելու Խորհրդային Հայաստանի արտգործնախարար Ս. Կարապետյանին, նա հայտնում է, որ արտաքին գերատեսչութեան ղեկավարը ամրապնդել է պատգամավորների հույսերը և վստահեցրել, «որ շուտով կարելի պիտի ըլլայ Արարատը դիտել երկու կողմէն...»⁵⁰, որը սփյուռքահայութեան համար ներշնչանքի թեմա է դառնում: Անշուշտ, Ս. Կարապետյանն այս հայտարարութիւնն արել է Մոսկվայի գիտութեամբ, քանի որ առանց Ի. Ստալինի թույլտվութեան ոչ ոք չէր համարձակվի նման խոստումներ շուայել: Ակնհայտ է, որ Հայաստանի ղեկավարութիւնն այս կերպ աշխատանք էր տանում սփյուռքահայութեան շրջանում և փորձում էր ստանալ նրանց աջակցութիւնը: Դա է վկայում նաև Ազգային-եկեղեցական ժողովի վերը հիշատակված նամակի հետ կապված ԽՄԿԿ Կենտկոմի օրգան «Պրավդա» օրաթերթի արձագանքը: Թերթը գրել է. «Արտասահմանի մեկուկես միլիոն հայութիւնը Էջմիածնի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի և Հայաստանի կառավարութեան միջոցով դիմում է հղել, որպեսզի իր ծննդավայր հայրենիքը հանդի-

⁴⁶ «Ժողովուրդ», 04. XI. 1945:

⁴⁷ ՄԱԳԹ Ժողովրդական Կոմիտեաների Սովետի նախագահ Ի.Վ. Ստալինի գրույցը Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան Ազգընտիր Տեղակալ Տ. Գևորգ արքեպիսկոպոսի հետ. - «Էջմիածին» (պաշտոնական ամսագիր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան), 1945, Գ-Դ, էջ 3: «Սովետական Հայաստան», 20. IV. 1945:

⁴⁸ «Սովետական Հայաստան», 17. VI. 1945:

⁴⁹ Նույն տեղում:

⁵⁰ Զաքարեան Յ., Կարս (պատմա-աշխարհագրական տեսութիւն), Երուսաղէմ, 1946, էջ 8:

սացող Վանը, Բիթլիսը և Կարինը կցվեն Խորհրդային Հայաստանին: Կասկած չկա, որ Խորհրդային Հայաստանի ժողովուրդն ու կառավարությունը չէին կարող այլ կեցվածք ընդունել արտասահմանյան եղբայրների հանդեպ, եթե ոչ նրանց առջև լայն բացել հայրենիքի դռները... Մեծ անարդարություն էր նույնիսկ Ռուսական Կովկասի մաս կազմող Սուրմալուի, Կարսի և Արդահանի նահանգները թուրքերին տալը... Կովկասահայրենական իրավունքն է Սուրմալու, Կարս ու Արդահան, իսկ թուրքահայրենական իրավունքն է Վան, Բիթլիս ու Կարին վերայնիցների պահանջները»⁵¹:

Խորհրդային Հայաստանից դուրս ապրող հայերի համար տեղի ունեցածը կարևոր իրադարձություն էր: Նրանց կարծիքով վերջապես սկսվել է ողջ հայությունից միավորման գործընթացը, հուսալով, թե հայկական հողային պահանջատիրության հարցում ԽՍՀՄ-ին աջակից կլինի համաշխարհային հանրությունը, որը դատապարտում է Առաջին աշխարհամարտի տարիներին հայերի նկատմամբ իրականացված ողբերգությունը:

Այսպես, Հայկական տարածքներն իրենց իրական տիրոջը վերադարձնելու պահանջի պաշտպանությունը նախ հանդես եկան եկեղեցական կազմակերպությունների ներկայացուցիչները: Ս. էջմիածնի համաժողովին հրավիրված Մեծ Բրիտանիայի Քենթերբերիի տաճարի վանահայր Հյուրեթ Ջոնսոնը Երևանից մեկնելուց առաջ՝ հունիսի 29-ին, խորհրդային և արտասահմանյան լրագրողներին տված մամուլի ասուլիսում ասել է. «Ես լիովին և ի սրտե համաձայն եմ, որ Թուրքիայի կողմից խլված մարզերը պետք է որքան հնարավոր է շուտ վերադարձվեն Հայաստանին: Ամերիկահայերի Ազգային խորհրդի դեկլարացիան, իմ կարծիքով, միանգամայն արդարացի է ու հիմնավոր»⁵²: Հ. Ջոնսոնի խոսքը Անկարայի համար անակնկալ էր. այն ընդունվել էր որպես անգլիական եկեղեցու պետ Քենթերբերիի արքեպիսկոպոսի կողմից արված պաշտոնական հայտարարություն: Ավելին, Թուրքիայի նախագահ Ի. Ինյոնյուն Լոնդոնից բացատրություններ էր պահանջել: Իրավիճակը հարթվել է միայն այն ժամանակ, երբ Թուրքիայում բրիտանական դեսպանը՝ Մորիս Փիթերսոնը, լուսանկարներով և փաստերով ապացուցել է, որ Ջոնսոնը արքեպիսկոպոս չէ: Ավելի ուշ Լոնդոնը պաշտոնական հայտարարություն էր հանդես եկել և վստահեցրել, թե անգլիա-

կան եկեղեցու հոգևորականների հայտարարությունները պաշտոնական ուժ չունեն⁵³:

Մինչդեռ Հ. Ջոնսոնը մեծ ընդունելություն է արժանացել Մոսկվայում: Հուլիսի 6-ին նա հանդիպել է Ի. Ստալինին, որին պատմել է էջմիածնում կայացած Ազգային-եկեղեցական ժողովի մասին⁵⁴: Չի բացառվում, որ նրանք անդրադարձել են նաև հայկական տարածքների հարցին: Ի դեպ, տասը օր անց՝ հուլիսի 16-ին, Պոտսդամում Մոլոտով-Իդեն հանդիպման ժամանակ ԽՍՀՄ-ի արտաքին գերատեսչության ղեկավարն անգլիացի պաշտոնակցին հիշեցրել է, որ անգլիական կառավարությունը բազմիցս հանդես է եկել ի պաշտպանություն հայերի, իսկ բոլորովին վերջերս էլ, ասել է նա, հայերի հողային պահանջը պաշտպանել է դոկտոր Հ. Ջոնսոնը⁵⁵:

Ամերիկայի հայկական ավետարանական միությունը 1945 թ. սեպտեմբերին Պրովինդենսում (Ռոդ Այլենդ նահանգ) կայացած նիստում ընդունած ուղերձով դիմել է Լոնդոնում հավաքված Մեծ տերությունների արտգործնախարարներին: Դրանում ասվում է. «Մենք՝ Ամերիկայում հայկական ավետարանական միության հոգևորականներս, հավաքված հատուկ նիստում, խնդրում ենք Արտգործնախարարների խորհրդին հանուն արդարությունից համաշխարհային դիտարկել հայ ժողովրդի դարավոր պահանջը, որը դարերի ընթացքում տառապել է թուրքական լծի տակ: Հայ ժողովուրդը, որը ժամանակին եղել է հպարտ ու մեծ ազգ և մեծ ներդրում է արել քաղաքակրթության ու քրիստոնեության գործում, վերջին 50 տարիների ընթացքում բնաջնջվում է թուրքերի կողմից իրականացվող մասսայական սպանությունների, աքսորների, խտրականությունների և գուլջի անօրինական բռնադրաման միջոցներով: Կենդանի մնացած մեր ժողովրդի մի մասը առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո թուրքական քաղաքականության հետևանքով ցրված է աշխարհի բոլոր ծայրերում: Մենք խնդրում ենք արդարություն ցույց տալ այս հայերին, ինչպես հնարավոր անելով նրանց վերադարձը Թուրքիայում գտնվող իրենց

⁵³ Մալբուրյան Զ., Համաշխարհային երկրորդ պատերազմի վախճանը և հայերը. - «Հայկական հայագիտական հանդես», Պեյրոն, 1993, էջ 184:

⁵⁴ «Սովետական Հայաստան», 7. VII. 1945:

⁵⁵ Корхмязян Р., Территориальные проблемы советско-турецких отношений на Берлинской (Потсдамской) конференции руководителей трех союзных держав - СССР, США и Великобритании. - «Страны и народы Ближнего и Среднего Востока», Ереван, 1996, № 16, с. 23.

⁵¹ «Правда», 18. VIII. 1945.

⁵² «Սովետական Հայաստան», 30. VI. 1945:

վաղնջական հողերը, այնպես էլ վերադարձնել այդ հողերն ազատութեան և անվտանգութեան մեջ ապրող խորհրդային Հայաստանին»⁵⁶: Փաստաթուղթը ստորագրել էին միութեան քարտուղար Ա. Գեորգեզյանը և նիստը նախագահող Վ. Էռնազյանը:

Տարածքային պահանջատիրութեան խնդրի հետ միաժամանակ քննարկվել է նաև խորհրդային Հայաստան հայերի ներգաղթը կազմակերպելու հարցը: Մեծ Բրիտանիան և ԱՄՆ-ն դա դիտում էին որպես «խորհրդային ծրագիր»՝ շեշտելով, թե այս կերպ ԽՍՀՄ-ը ցանկանում է իրականացնել իր զավթողական ծրագրերը: Սակայն ներգաղթի վերաբերյալ ԽՍՀՄ-ի կառավարութեան ընդունած որոշումը նախ քաղաքական քայլ էր՝ համաշխարհային հանրութեան շրջանում արդարացնելու Անկարային ներկայացրած տարածքային պահանջները, քանի որ, կրկնենք, մեծ տերութիւնների ղեկավարների միջազգային պաշտոնական և ոչ պաշտոնական բոլոր հանդիպումներում խորհրդային կողմը ներկայացնում էր, որ դա անհրաժեշտ է ոչ թե խորհրդային Միութեանը, այլ խորհրդային Հայաստանին, որի տարածքը փոքր է, որի պատճառով չի կարող բավարարել հայրենիք վերադառնալու սփյուռքահայերի բուռն ցանկութիւնը:

Եվ չնայած ներգաղթ կազմակերպելու հարցը Մոսկվայում բարձրացվել էր դեռ 1945 թ. ապրիլին, սակայն միայն նոյեմբերի 21-ին է պաշտոնապես հայտարարվել սփյուռքահայերի ներգաղթը ղեկի խորհրդային Հայաստան կազմակերպելու մասին⁵⁷: Հայտարարութիւնն իր քանի օր անց՝ նոյեմբերի 27-ին, Ամենայն հայոց Գեորգ Զ կաթողիկոսը հուշագրով դիմել է ԽՍՀՄ-ի ղեկավար Ի. Ստալինին, ԱՄՆ-ի նախագահ Հ. Տրումենին և Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Կ. Էտլինին՝ պահանջելով Թուրքիայի կողմից զբաղված հայկական տարածքները վերադարձնել խորհրդային Հայաստանին: Փաստաթղթում նշված էր, թե Մեծ եղեռնից հետո «ի լրումն Հայ ժողովուրդի գլխին եկած դժբախտութիւնների, թիւրքեր 1920 թուին ուխտադրուժ կերպով յարձակեցին ու խլեցին Հայաստանի կարեւոր կենսական մասերը՝ Ղարսը, Արտահանը, Սուրմալուն: Սովետական նորածին Միութիւնը ազատեց հայկական պատմական հողերի մի փոքր մասը, որով փրկեց նա այնտեղ

ապրող հայերին վերահաս բնաջնջումից: Այսպէսով ստեղծուեցաւ Հայկական Սովետական Ռեսպուբլիկան (Հանրապետութիւնը)...»⁵⁸: Ամենայն հայոց կաթողիկոսը գրում էր, որ Հայ ժողովուրդն իր դառն փորձից դիտի՝ ներկա կամ հին Թուրքիայի միջև տարբերութիւնն չկա, ու միակ ելքը Թուրքահայաստանի ազատագրումն ու կցումն է խորհրդային Հայաստանին: «Ուստի, վերստին խնդրում ենք, որ Թիւրքիայի հայկական վիլայեթները միացուին Սովետական Հայաստանին, որպէսզի հայութիւնը ամբողջանայ՝ հաւաքուելով հայրենի երկրում և ապահովութեան ու խաղաղութեան մեջ շարունակէ իր ընդհատուած քաղաքակրթութեան աշխատանքը եւ ի յայտ բերէ իր անուրանալի ստեղծագործական պոտենցիալը»⁵⁹: Ըստ էութեան, հուշագրում Ամենայն հայոց կաթողիկոսի ներկայացրածն ավելին էր, քան Կարս-Արդահանի պահանջը. արված ձեռնարկումով նա պահանջում էր Սևրի դաշնագրով երաշխավորված հայկական հողերը:

Նոյեմբերի 29-ին Էջմիածնում հրավիրած մամուլի ասուլիսում Գեորգ Զ-ն խորհրդային կենտրոնական և հանրապետական թերթերի թղթակիցներին տեղեկացրել է, թե ինչու է դիմել նման քայլի: Նա հայտարարել է. «Արտասահմանի հայութեան ճակատագրի մասին մեր հոգատարութիւնը և նրանցից ստացած բազմաթիվ նամակներն ու հեռագրերը մեզ մղեցին դիմելու երեք տերութիւնների ղեկավարներին՝ Ստալինին, Տրումենին և Էտլինին՝ խնդրելով վերացնել բազմաչար Հայ ժողովրդի վերաբերմամբ թույլ տրված պատմական մեծ անարդարութիւնը: Մեր դիմումով մենք խնդրում ենք Թուրքիայից վերցնել նրա կողմից բռնի կերպով զավթված և այժմ ամայի հողերը, վերադարձնել նրանց վաղեմի տերերին և այդ հողերը միացնել Սովետական Հայաստանին: Դա գաղթական հայերին հնարավորութիւն կտա մի ընտանիքի մեջ ապրելու իրենց արյունակից եղբայրների հետ, աշխատելու և զարգացնելու իրենց ազգային կուլտուրան»⁶⁰:

Ամենայն հայոց կաթողիկոսը չի բավարարվել միայն հայտարարութիւններով, հատուկ կոնդակով շեշտել է ներգաղթի կարևորութիւնը և դրա հետ կապված հրահանգներ տվել արտասահմանի թեմական առաջնորդներին: Այսպես, 1946 թ. հուլիսի 1-ին եվրո-

⁵⁶ Վրթանյան Զ., Հայկական հարցը այսօր, Նյու Յորք, 1945, էջ 147:

⁵⁷ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 74 (ՍՍՀՄ ժողովրդական կոմիտեաների սովետի 1945 թ. նոյեմբերի 21-ի, նո. 2947 որոշումը «Արտասահմանյան երկրների հայերի ներգաղթի հետ կախված միջոցառումների մասին»), թ. 1:

⁵⁸ Ամենայն հայոց Վեհափառ կաթողիկոս Տ. Տ. Գեորգ Զ-ի դիմումը երեք մեծ տերութիւնների ղեկավարներին. - «Էջմիածին», 1945, ժԱ-ժԲ, էջ 8-10:

⁵⁹ Նույն տեղում:

⁶⁰ «Սովետական Հայաստան», 2. XII. 1945:

պայուճ կաթողիկոսի պատվիրակ Արտավազդ արք. Սյուրմեյանին ուղղված հրովարտական հանձնարարել է. «Մեր առաջարկն է շտապ կարգով տեղական պայմանների համաձայն՝ կազմակերպել նիւթական աջակցութեան հարցը և գործի անցնել, եւ ձեր ձեռնարկները եւ նոցա ելքի մասին պարբերաբար իրազեկ անել մեզ ի գիտութիւն, ի միամտութիւն և յաջակցութիւն»⁶¹: 1947 թ. ապրիլի 20-ին կաթողիկոսը հրապարակել է ընդարձակ մեկ այլ կոնդակ՝ «Հայ ժողովրդի արդար դատի և բռնադատված իրավունքների մասին» խորագրով⁶²:

Հետձ Մինիստրների խորհրդին առընթեր Հայ եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահ Ս. Հովհաննիսյանի՝ Հետձ Մինիստրների խորհրդի նախագահ Ս. Կարապետյանին ուղղած 1947 թ. ապրիլի 14-ի գրութիւնից տեղեկանում ենք, որ Գեորգ Զ կաթողիկոսը նամակով դիմել է Անգլիկան եկեղեցու առաջնորդին: Փաստաթղթում ասվում է. «Նա, որպէս անգլիական խորհրդարանի անդամ ձայն բարձրացնի ի պաշտպանութիւն հայերի արդարացի պահանջի՝ հայկական հողերը խորհրդային Հայաստանին միավորելու, որի մասին նա խոսել էր երեք մեծ տերութիւնների՝ ԽՍՀՄ-ի, Մեծ Բրիտանիայի և ԱՄՆ-ի, դեկլարներին հասցեագրված իր ուղերձում»⁶³: Անգլիայի հոգևոր առաջնորդին նույն բովանդակութեամբ հուշագրով դիմել է նաև Եվրոպայի թեմի առաջնորդ Արտավազդ արք. Սյուրմեյանը: Այդ կապակցութեամբ Գեորգ Զ կաթողիկոսը գրել է. «Արտավազդ արքեպիսկոպոսը, այցելութեան ժամանակ, իր իրավունքների սահմանից դուրս գալով՝ թույլ է տվել իրեն գրավոր հուշագրով դիմել Բենթրեբերի արքեպիսկոպոսին և խնդրել, որ նա՝ Հայկական դատի առթիվ՝ «պատշաճ դիմումներ կատարի իրավասու նախարարներին»: Նրա այս քայլը, բնականաբար, կարծանանա նկատողութեան: Այս առթիվ մտադիր ենք նաև ընդհանուր շրջաբերականով զգուշացնել բոլոր թեմակալներին՝ օտար եկեղեցիների առաջնորդներին այցելելիս զգուշ լինել և դուրս չգալ իրենց իրավունքների սահմաններից»⁶⁴:

Ամենայն հայոց կաթողիկոսի նման արձագանքը վկայում է, որ նրա դիվանագիտական բոլոր քայլերը համաձայնեցված են եղել ԽՍՀՄ-ի դեկլարութեան հետ, և նա գիտակցել է, որ ցանկացած չհամաձայնեցված քայլ կարող է ճակատագրական լինել հայոց եկեղեցու համար: Այս առումով ուշագրավ է հետևյալ փաստը. Պահպանվել է 1949 թ. Ի. Ստալինին Գեորգ Զ-ի գրած հուշ գաղտնի նամակը, որտեղ կաթողիկոսը տեղեկացրել է իր ծրագրերի մասին: Նամակում, մասնավորապէս, ասվում է. «Սկսել ենք նյութեր հավաքել ու շուտով նաև կազմել հատուկ հուշագիր ՄԱԿ Գլխավոր համաժողովի Փարիզյան նստաշրջանին ներկայացնելու համար: Հուշագիրը կկազմվի ռուսերեն և հայերեն, կթարգմանվի ֆրանսերեն և անգլերեն ու կտպագրվի նստաշրջանի նախօրեին, կառավարի ոչ միայն Համաժողովի մասնակիցներին, այլև պարբերական մամուլին, հասարակական կազմակերպութիւններին, քաղաքական գործիչներին, գրողներին, եկեղեցիներ և այլն: Հուշագիրը ծառայելու է թուրքահայաստանի վերջիններսը խորհրդային Հայաստանի հետ վերամիավորելու հայ ժողովրդի պահանջի պատմա-քաղաքական և միջազգային իրավական հիմնավորմանը: Բոլոր ձեռնարկվող քայլերը անպայման կհամաձայնեցվեն ԽՍՀՄ կառավարութեան հետ ինչպէս հուշագրի բովանդակութեան ու ձևի, նույնպէս պահի ընտրութեան և Համագումարին ներկայացնելու կանոնակարգի առումով: Անհրաժեշտ է Ձեր համաձայնութիւնը, որպէսզի պահպանելով ձեռնարկվելիք քայլերի խորհրդապահութիւնը, այնուամենայնիվ սաստկացնենք ու աշխուժացնենք հայ և հայասեր կազմակերպութիւնների գործունեութիւնը խորհրդային իշխանութեանը և հայ ժողովրդին ցանկալի ուղղութեամբ»⁶⁵: Այսինքն՝ կաթողիկոսը քաջ գիտակցել է, որ միայն խորհրդային կառավարութեան հետ սերտ համագործակցելով է հնարավոր դրական ինչ-որ արդունքի հասնել: Կարելի է նաև ամենայն համոզվածութեամբ փաստել, որ հայկական տարածքների պահանջատիրութեան հարցում պաշտոնական Մոսկվային անհրաժեշտ էր հայոց եկեղեցու աջակցութիւնը: Կրեմլը գիտակցում էր, որ դեռևս պատերազմի տարիներին սփյուռքահայերի կողմից Հայկական հարցի շուրջ սկսած գործընթացը պետք է օգտագործել ի նպաստ իր շահերի, այդ պատճառով խորհրդային Հայաստանի կառավարութեան ու հայոց եկեղեցու միջոցով խրախուսեց

⁶¹ «Հաւաք» (Փարիզ), 12. XI. 1946:

⁶² ՀԱԱ, ֆ. 454, ց. 1, գ. 157 (Գեորգ Զ կաթողիկոսի «Հայ ժողովրդի արդար դատի և բռնադատված իրավունքների մասին» կոնդակը):

⁶³ ՀԱԱ, ֆ. 823, ց. 1, գ. 19 (Հետձ Մինիստրների խորհրդին առընթեր Հայ եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահ Ս. Հովհաննիսյանի 1947 թ. ապրիլի 14-ի գրութիւնը Հետձ Մինիստրների խորհրդի նախագահ Ս. Կարապետյանին), թ. 9:

⁶⁴ ՀԱԱ, ֆ. 823, ց. 1, գ. 26 (Գեորգ Զ կաթողիկոսի տեղեկագիրը Արտավազդ արք. Սյուրմեյանի Անգլիկան եկեղեցու առաջնորդին հուշագրով դիմելու կապակցութեամբ), թ. 22:

⁶⁵ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 807 (Գեորգ Զ կաթողիկոսի նամակը Ի. Ստալինին), թթ. 1-7:

1944-1945 թթ. Սփյուռքում ձևավորված Հայկական ազգային խորհուրդների գործունեությունը:

1942 թ. վերջերին Սփյուռքում ձևավորվել և լայն ծավալ էր ընդունել «ազգային ուժերի միասնություն» գաղափարը: Սփյուռքահայերը հասկացել էին, որ իրենց գործելու ճիշտ ժամանակն է, և որ «խաղասեղանի» վրա դրված է Հայաստանի ապագան: Այս առումով 1943թ. դրական տեղաշարժ էր նկատվել կուսակցությունների և կազմակերպությունների քաղաքական վարքագծում: Կարելի է վստահորեն ասել, որ դրան նպաստել էր երկու հանգամանք. առաջինը՝ Ստալինգրադի ճակատամարտում խորհրդային Միությունում օգնության հաղթանակն էր, որը կանխատեսում էր Ֆաշիստական բլոկի երկրների պարտությունը, երկրորդը՝ Թեհրանի կոնֆերանսում մեծ տերությունների կողմից՝ պատերազմում համատեղ գործողությունների և հետպատերազմյան համագործակցության մասին ընդունված որոշումն էր: Եստ արամաբանական ու բնական էր, որ դաշնակից երկրների հաղթանակի հեռանկարը սփյուռքահայերի մեջ հույսեր էր արթնացրել Հայկական հողերի վերադարձման խնդրի շուրջ, քանի որ Թեպետ Թուրքիան պատերազմին չէր մասնակցում, սակայն չեզոքություն քողի տակ աջակցում էր առանցքի երկրներին, ավելին, վարում էր հակախորհրդային քաղաքականություն:

Առաջ անցնելով նկատենք, որ սփյուռքահայերի միջավայրում ծագած այս ակնկալիքները չեն վրիպել մեծ տերությունների, մասնավորապես ՆԱՅՄ-ի և Մեծ Բրիտանիայի ուշադրությունից: Այսպես, Սպահանի բրիտանական հյուպատոսը 1945 թ. մարտին հեռագրել էր Լոնդոն՝ հաղորդելով, թե տեղի նորանշանակ Հայոց հոգևոր առաջնորդ Վահան վրդ. Կոստանյանը Նոր Զուղա Հասնելուն պես անցել է իր պարտականությունների կատարմանը և իր ելույթում հայտարարել. «Ժամանակը հասել է Հայերին իրենց հայրենի երկիրը վերադառնալու...»⁶⁶: Իսկ նույն թվականի ապրիլի 11-ին Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարար Ա. Իդենին Կահիրեից անգլիացի դիվանագետների ուղարկած նամակում էլ ասվում էր. «Մենք տեղեկություններ ենք ստացել այն մասին, թե Հայերը և՛ եզրպտոսում, և՛ Միջին Արևելքում քարոզչություն են տանում: Հայերը երազում են Թուրքիայից ազատագրված տեսնել

Հայկական նահանգները և միացված Հայկական Խորհրդային Հանրապետության հետ...»⁶⁷:

Եվ, ահա, 1943 թ. հոկտեմբերի 8-ից սկսած՝ ԱՄՆ-ում Հայկական դեմոկրատական լիբերալ կուսակցություն և Ամերիկայի Հայկական առաջադիմական լիբերալ անդամներն աշխատանքներ սկսեցին արտերկրում գործող Հայկական կազմակերպությունների միավորման ուղղությամբ⁶⁸: Արդյունքում՝ ստեղծվեցին Հայ ազգային խորհուրդներ:

Առաջինը Ամերիկահայ ազգային խորհուրդն էր, որը կազմավորվել է 1944 թ. մարտի 19-ին՝ Հայկական դեմոկրատական լիբերալ կուսակցության, Ամերիկայի Հայկական առաջադիմական լիբերալ և Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցության անդամներից: Խորհրդի առաջին նախագահը ռամկավարների առաջնորդ Պետրոս Ս. Թերզյանն էր, որին հաջորդել են Նշան Ծահինյանը, Զեմա Զանգալյանը: Հաստատվել էր կազմակերպության քաղաքական ծրագիրը, ըստ որի՝ Ամերիկահայ ազգային խորհրդի նպատակն էր համերաշխություն և համագործակցություն ստեղծել գաղութի ներսում, ինչպես նաև աշխատել Հայ ժողովրդի գերագույն շահերի պաշտպանության համար⁶⁹: Կողմերը համաձայնվել էին «օգնել (դաշնակիցներին) պատերազմական ջանքերում», «կազմակերպել ձեռնարկներ և օգնել ձեռնարկներում՝ ի նպաստ Սովետ Միության և Սովետ Հայաստանի», «պաշտպանել տարագիր Հայերու իրավունքները հարկ եղած բոլոր միջոցներով և աշխատել ի խնդիր անոնց Հայկական հողին վրա վերաբնակեցման»: Փաստաթղթի վերջում ասված էր. «Ամերիկահայ ազգային խորհուրդը Հայկական իրավունքներու տերը կձանձնա Հայաստանի կառավարությունը»⁷⁰:

Այս խորհրդից գատ ԱՄՆ-ում գործել է նաև ՀՅԴ կուսակցության կողմից ստեղծված Հայկական ազգային կոմիտեն՝ Ռուբեն Դարբինյանի և Սիմոն Վրացյանի ղեկավարությամբ⁷¹:

Ազգային խորհուրդներ են ստեղծվել Հայկական այլ գաղթօջախներում ևս: Այսպես, Ֆրանսահայերի ազգային խորհուրդը գլխավորել է գրող, քննադատ, բանասեր, լրագրող և հասարակական

⁶⁷ Նույն տեղում:

⁶⁸ Vertanes Ch., Armenia Reborn, New York, 1947, p. 111.

⁶⁹ Atamian S., The Armenian Community, New York, 1955, p. 372.

⁷⁰ Թոփուզյան Հ., Սիրիայի և Լիբանանի Հայկական գաղթօջախների պատմություն (1841-1946), Երևան, 1986, էջ 252:

⁷¹ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 034, գ. 95 (Նյու-Թեյք Սան Ֆրանցիսկոյի Հայկական հուշարկի վերաբերյալ), թթ. 283-284:

գործիչ Ա. Չոպանյանը⁷², եգիպտահայերինը՝ նշանավոր երգիծանկարիչ Ալ. Սարուխանը⁷³: Ազգային խորհուրդներ կազմավորվեցին Սիրիայում ու Լիբանանում, Հունաստանում, Պաղեստինում, Ուրուգվայում և Հայկական մնացյալ գաղթօջախներում:

Ֆրանսիայում բնակվող Հայերը գործել սկսել էին դեռևս պատերազմի տարիներին: 1944 թ. փետրվարից օգոստոս ամիսներին փարիզահայ երիտասարդների մի խումբ հրապարակել է չորս տեղեկատու թուղթիկ: Դրանցում անդրադառնում էին Հայկական Հարցին՝ հանգելով հետևյալ եզրակացության. «Թուրքերու կողմէ 1915ին գործուած ոճիրին հատուցումը այն օրը կատարեալ պիտի ըլլայ՝ երբ աշխարհի չորս կողմը ցրուած Հայերը կարելիութիւն ունենան վերադառնալու իրենց նախնիքներու երկիրը: ... Եւ Հայրենիքին վերստին գտնուած զաւակները պիտի կրնան վերջապէս իրենց ճիգերը միացնել Հայաստանի մեջ մնացող իրենց եղբայրներու ճիգերուն, որոնք կը կատարուին հայրենի հողին վրայ քսանըհինգ տարիէ ի վեր՝ մեծամեծ զոհողութիւններով»⁷⁴:

1945 թ. ապրիլի 5-ին Փարիզում գործող Հայ փախստականների կենտրոնական կոմիտեի նախագահ Ա. Չոպանյանը դիմել էր Ֆրանսիայում ԽՍՀՄ-ի դեսպան Ա. Բոգոմոլովին՝ տեղեկացնելով, որ Հայ գաղթականության երազանքն է վերադառնալ պատմական Հայրենիք, որը պետք է միանա Խորհրդային Հայաստանին: Ավելին, նա հույս է հայտնել, որ դեսպանը Հայ փախստականների այդ ցանկությունը կհասցնի ԽՍՀՄ-ի կենտրոնական և Հայաստանի կառավարություններին, իսկ Խորհրդային Միության պաշտոնյաներն էլ Սան Ֆրանցիսկոյի ՄԱԿ-ի վեհաժողովի օրակարգում կդնեն թուրքահայաստանի ազատագրման հարցը⁷⁵:

Օգոստոսի 13-ին Ֆրանսիայի ազգային ընդհանուր միություն կենտրոնական վարչություն (որի 56 անդամներից ներկա էին 45-ը) նախաձեռնություններ կազմվել է «Թուրքահայ դատի պաշտպանության հանձնախումբ», որի պատվավոր նախագահն էր պրոֆ. Մ. Մանուելյանը, նախագահը՝ Ա. Չոպանյանը: Ներկաները միաձայն ընդունել են բանաձև, ըստ որի՝

• Հանձնախումբը պարտավորվում էր պատրաստել թուրքահայ դատի վերաբերյալ հուշագրեր՝ «ներկայացնելու համար ուր որ անկ է»:

• Որպես հիմնական սկզբունք՝ ընդունվել էր, որ թուրքահայ դատի արդար լուծումը հանձնվի մասնավորապես խորհրդային իշխանությունը և, ընդհանրապես, դաշնակից ազգերին:

• Հուշագրերի մեջ պետք է տեղ տրվեր նախորդ պատերազմի ընթացքում թուրքահայերի կրած վնասներին:

• Հանձնախումբն իրավասու էր ընդլայնվելու:

• Հանձնախումբի «դիվանի» հրավերով կազմվել էր օրենսգետների հանձնախումբ, որն անձամբ զբաղվելու էր հուշագրերի պատրաստմամբ: Փարիզում և գավառներում անցկացվելու էին հրապարակային ժողովներ, որի ընթացքում հասարակությունը ներկայացվելու էին կատարված աշխատանքները և հուշագրերի պարունակությունը⁷⁶:

Նույն ժամանակաշրջանում՝ 1945 թ. օգոստոսի 31-ին, Բեյրութում Ա. Մանուելյանի նախագահությամբ ստեղծվել է Սիրիայի և Լիբանանի Հայ ազգային խորհուրդը: Իր ապագա գործունեություն մասին խորհուրդը հրապարակել է ուշագրավ փաստաթուղթ, որը ստորև բերում ենք ամբողջությամբ.

«Սովիետ Հայաստանի ուղղությունը ընդգրկող զանազան հոսանքներու ներկայացուցիչներս, հետ խորհրդակցության, որոշեցինք կազմել Սիրիայի և Լիբանանի Հայություն ազգային խորհուրդ մը՝ գործունեություն և ուղղության հիմք ունենալով հետևյալ կետերը.

• Աշխատիլ Հայ ժողովուրդի քաղաքական իրավունքներուն պաշտպանության համար՝ առաջին առթիվ զորավիզ կանգնելով... Ամերիկայի Հայ ազգային խորհրդի՝ Սան Ֆրանցիսկոյի ժողովին դրկած հուշագրին, որպեսզի արտասահմանի Հայրենազուրկ Հայության կարելիութուն տրվի վերադառնալ Հայրենիք և լծվիլ խաղաղ ու շինարար աշխատանքի:

...Արտասահմանի Հայության ազգային բոլոր ցանկություններուն լավագույն թարգմանը, համադրողն ու իրագործողը կհանդիսանա միայն Հայաստանի Սովետական Սոցիալիստական

⁷² Դարբինյան Ա., Հայ ազատագրական շարժման օրերն, Փարիզ, 1947, էջ 14:

⁷³ Սերոբյան Մ., Մեր պայքարը Հայ ազատագրության ուղիով, Կահիրե, 1948, էջ 269:

⁷⁴ Հայ ազգային դատը, Թուրքական Հայաստանի ազատագրմանը վերաբերող վավերաթղթեր, Փարիզ, 1946, էջ 111:

⁷⁵ Մխիթարյան Ա., Հայկական հարցը արևելյան պրպտուսների վերլուծումներով, Փարիզ, 1968, էջ 148:

⁷⁶ «Ժողովուրդ», 22. VIII. 1945:

Հանրապետության կառավարությունը: Ազգային խորհուրդը զայն կնկատե հայկական դատի միակ իրավասու հեղինակությունը, որու նկատմամբ կհայտնե իր անվերապահ վստահությունը:

- Սովետական Հայաստանի հզոր զինակիցը և պաշտպանը և Հայ ժողովուրդին երկու անգամ ֆիզիկական բնաջնջումն ազատող ռուս մեծ ժողովրդին հանդեպ Ազգային խորհուրդը կհայտնե անվերապահ վստահություն:

- Ազգային խորհուրդը պարտականություն կհամարե նյութական և բարոյական բոլոր միջոցներով օգնել Մայր Հայրենիքին, մշակութային կապեր հաստատել անոր հետ և պայքարել բոլոր անոնց դեմ, որոնք մամուլի միջոցով կամ այլ արարքներով կջանան նսեմացնել Սովետական Հայաստանի վարկն ու հեղինակությունը:

- Ազգային խորհուրդը պետք է աշխատի Սիրիո և Լիբանանի ազգային ներքին կյանքի մեջ ստեղծել ներդաշնակություն և միասնականություն:

- Ազգային խորհուրդը պետք է աջակցի Սիրիո և Լիբանանի ազգային-դեմոկրատական շարժման և Հայ իրականության մեջ արգելելու որևէ արարք, որ կրնա վնասել Սիրիո և Լիբանանի հայության վարկի և Հայ-արաբ խաղաղ հարաբերությանը:

- Ազգային խորհուրդին կրնան հարել բոլոր այն քաղաքական կազմակերպությունները, միությունները, առանձին անձինք, որոնք կընդունին սույն Հայտարարությունը՝ առանց զավանական և գաղափարական խտրականություն»⁷⁷:

Խորհրդի այս կոչին արձագանքեցին Սիրիայի և Լիբանանի Հայ կոմունիստները, Հնչակյանները, ռամկավարները, լիբանանահայ «Վերածնունդ միությունը» և բազմաթիվ այլ միություններ, խմբակցություններ: Հայ ազգային խորհրդի կենտրոնական վարչությանն ուղղած դիմումներում բոլորը միաբերան հայտնում էին, որ ամբողջությամբ ընդունում են օգոստոսի 31-ի հայտարարությունը և խոստանում ամեն կերպ աջակցել խորհրդին՝ իր նախանշված գործերն իրականացնելիս⁷⁸:

Սիրիայի և Լիբանանի Հայ ազգային խորհուրդը ստեղծման առաջին իսկ օրից լայն գործունեություն է ծավալել՝ հիմնականում շարունակելով հանրահավաքներ կազմակերպել: Նկատենք,

որ մինչ խորհրդի ստեղծումը, Բեյրութում արդեն իսկ անցկացվել էին բազմահավաքանոց հանրահավաքներ՝ հայկական հողերի վերագարձման պահանջով: Դրանց հանգամանորեն անդրադարձել է արտասահմանյան մամուլը: Ամենահիշարժանը 1945 թ. հուլիսի 29-ին Հայ ազգային խորհրդի և Խաղ արք. Աջապահեանի նախագահությամբ անցկացված հավաքն է, որից հետո մասնակիցները հեռագիր են ուղարկել Ի. Ստալինին⁷⁹:

Սեպտեմբերի 23-ին խորհուրդը միաժամանակյա բազմահավաքանոց հանրահավաքներ է անցկացրել Բեյրութում, Հալեպում, Դամասկոսում և Ջախամում: Միայն Բեյրութում փողոց էին դուրս եկել 10 հազար հայեր: Հանրահավաքի վերջում ներկայացվել է Ստալինին, Տրումենին և Էստիին ուղղված՝ Սիրիայում ու Լիբանանում ապրող 200 հազար հայերի անունից պատրաստված դիմումը, որում մեծ տերությունների ղեկավարներին խնդրում էին թուրքիայի տարածքում գտնվող հայկական հողերը հանձնել Խորհրդային Հայաստանին⁸⁰: Հետագայում ևս կազմակերպվել են նման միջոցառումներ:

Հատկանշական է նաև Եգիպտոսի Հայ ազգային խորհրդի գործունեությունը, որն առաջնորդվում էր «Հայերը՝ հայերի համար» կարգախոսով: Եգիպտահայ ազգային խորհուրդը 1945 թ. դեկտեմբերի 20-ին հրապարակել է «մանիֆեստ», որում ներկայացվում էր իր ծրագիրը: Խորհուրդն ընդունել էր հետևյալ որոշումները.

- Հիմնվելով Հայ ժողովրդի պատմական իրավունքի, մարդասիրության ու ազատության դրույթների վրա և հաշվի առնելով այն վաստը, որ երկու համաշխարհային պատերազմների ընթացքում հանուն քաղաքակրթության հայերը կրել են մեծ կորուստներ՝ պատրաստվում ենք պահանջել թուրքիայի կողմից զավթված հայկական նահանգների վերադարձը Խորհրդային Հայաստանին:

- Խրախուսել և աջակցել արտերկրում ապրող հայերի վերադարձը Խորհրդային Հայաստան:

- Մեր գործի պաշտպանությունը վստահել Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը, որն արժանացել է Խորհրդային Միության և հատկապես Ի. Ստալինի վստահությունը:

⁷⁹ Մսերյան Զ., Արևմտահայ բռնազրկված հողերու հարցը, 1921-1971. - «Հայկազյան հայագիտական հանդես», Պեյրութ, 1971, էջ 26:

⁸⁰ «Правда», 28. IX. 1945.

⁷⁷ «Ժողովրդի ձայն» (Բեյրութ), 2. IX. 1945:

⁷⁸ Չորմիսյան Լ., Կուսակցությունները, Պեյրութ, 1965, էջ 283:

- Ստեղծել մշակութային կապեր մեր հայրենիքի հետ:
- Ստեղծել արտերկրում ապրող հայերի միջև միություն:
- Արտերկրում գործող բոլոր ազգային խորհուրդների համար մշակել միասնաբար գործելու համընդհանուր գիծ և դրա համար ստեղծել կենտրոնական օրգան:

• Հարգել մեզ հյուրընկալած երկրի օրենքները:

• Մեզ կարող են միանալ բոլոր հայկական կազմակերպությունները և կուսակցությունները, պայմանով, որ կհարգեն «մանիֆեստում» թվարկված կետերը⁸¹:

Հարկ է նշել, որ եգիպտահայերի խորհրդի ընդունած որոշման վերոթվարկյալ կետերը, ըստ էության, համահունչ էին Սիբիրայի և Լիբանանի հայ ազգային խորհրդի ընդունած փաստաթղթի ոգուն: Դրան ևս արձագանքել են խորհրդային կարգերը ճանաչած հայկական բոլոր կուսակցությունները՝ «համայնավարները, հնչակյանները և ռամկավարները»⁸²:

Վերոթվարկյալ ազգային բոլոր խորհուրդները մեծ նվիրումով և հույսով սկսեցին իրենց գործունեությունը. Հրատարակեցին գրքեր ու գրքույկներ, տպագրեցին հոդվածներ, թերթիկներ, պատրաստեցին հուշագրեր և դիմումներ, ի նպաստ Հայոց դատի կազմակերպեցին հանրահավաքներ ու հավաքույթներ: Սակայն պետք է ընդունել այն իրողությունը, որ Ամերիկահայ ազգային խորհուրդն այս պայքարում դարձավ այն ուժը, որը միավորեց աշխարհասփյուռ հայկական բոլոր կազմակերպություններին և ստանձնեց դրանց ղեկավարման դերը:

Ստեղծման առաջին իսկ օրից՝ 1943 թվականից, Ամերիկահայ ազգային խորհուրդը ծավալել է բուռն գործունեություն: Սակայն նրա կատարած ամենակարևոր քայլը ամերիկաբնակ հայերի անունից 1945 թ. ՄԱԿ-ին ներկայացրած «Հայ ժողովրդի գործը» խորագրով պատմական հուշագիրն է: Հարկ է նկատել, որ Հայկական ազգային կոմիտեն խորհրդի հետ զուգահեռ 1945 թ. մայիսի 7-ին ՄԱԿ-ին է փոխանցել իր հուշագիրը՝ «Հայկական հարցի առթիվ» վերնագրով, որը ստորագրել էր Հայաստանի առաջին հանրապետության վարչապետ Սիմոն Վրացյանը⁸³: Այս երկու փաստաթղթի բովանդ-

ակությունը նույնն էր. անդրադարձ է կատարվել Հայկական հարցի համառոտ պատմությունը՝ մեծ տեղ հատկացնելով Հայաստանի առաջին հանրապետությանը, Սևրի պայմանագրին, Հայկական հարցի վերաբերյալ Ազգերի լիգայի բանաձևերին, իսկ վերջում պահանջվել է թուրքիայի կողմից բռնազավթված հայկական հողերի ազատագրումը ու դրանց կցումը խորհրդային Հայաստանին⁸⁴: «Հայ ժողովրդի գործը» վերնագրով հուշագրում էլ ՄԱԿ-ից պահանջվում էր հայկական հողերի միացումը ազատ, անկախ գոյություն ունեցող խորհրդային Հայաստանի Հանրապետությանը և արտասահմանում ապրող ու Հայաստան մեկնելու ցանկություն ունեցող հայերի վերադարձը Մայր հայրենիք: Փաստաթղթում, մասնավորապես, նշվել է. «...հասել է ժամանակը, որ թուրքիայի տիրապետության ներքո գտնվող հայկական տարածքը միացվի Հայաստանին, ինչը հնարավորություն կտար տարբեր երկրներում բնակվող մեկուկես միլիոն հայերին վերադառնալ հայրենիք»⁸⁵:

Այս երկու հուշագրերը մեկ անգամ էլ վկայում էին, որ հետպատերազմյան տարիներին Հայկական ազգային խորհուրդները և Հայկական ազգային կոմիտեն Հայկական հարցում հետապնդել են նույն նպատակները՝ հայկական տարածքների վերադարձը, սակայն այդպես էլ չեն կարողացել համաձայնության գալ: Ավելին՝ 1945 թ. Սփյուռքում գործող կազմակերպությունները ոչ միայն չեն համագործակցել, այլև տեղեկացված չեն եղել միմյանց գործունեությունը ու նման չհամաձայնեցված քայլերը այդ տարիներին իրենց բացասական դերն են ունեցել Հայկական հարցի լուծման գործում: Դա պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ Սփյուռքում գործող քաղաքական կուսակցությունները բաժանված էին երկու հակադիր և անհանդուրժողական ուժերի, իսկ խորհրդային Հայաստանը, չունենալով միջազգային իրավունքի սյուրբեկտի կարգավիճակ, չի կարողացել միավորել վերջիններին: Ավելին՝ ԽՍՀՄ-ի ՀԾԴ նկատմամբ ունեցած դիրքորոշումը ավելի է սրել հայկական ազգային կուսակցությունների միջև գոյություն ունեցող հակասությունները: Հավանական է, նշվածով է պայմանավորված Ազ, որ ի տարբերություն Հայկական ազգային կոմիտեի հուշագրի, Ամերիկահայ ազգային խորհրդի հուշագիրը մեծ արձագանք է գտել ինչպես

⁸¹ Սևրոբյան Մ., Հայաստանի անկախության առթիվ, Կահիրե, 1950, էջ 99:

⁸² Նույն տեղում:

⁸³ «Արևելք Տարեգիրք» (Հայեպ), 1948, էջ 73-77:

⁸⁴ Հայ դատի հանձնախմբ, Հաղորդագրություն Հայ դատի հանձնախմբի, թիվ 1, օգոստոս 1945, Նյու Յորք, էջ 7:

⁸⁵ Armenian National Council of America, The Case of the Armenian People, Memorandum to the United Nations Conference on International Organization in San Francisco, June 4, 1945, New York, 1945, p. 1-7.

արտերկրի Հայկական գաղթօջախներում, այնպես էլ Մայր Հայրենիքում: Այն տպագրվել է «Սովետական Հայաստան» թերթում՝ մեծ ոգևորություն առաջացնելով Հայաստանի բնակչության ամենալայն շրջանակներում: Սփյուռքահայության առաջ քաշած հարցերը խորհրդային Հայաստանում ապրող հայությունը համարում էր միանգամայն բնական ու արդարացի: Եվ այդ էր պատճառը, որ խորհրդային թերթում, ի նպաստ Հայկական դատի, տպագրվել են նամակներ՝ «Արդարության ձայն», «Հասել է ժամանակը», «Մեկուկես միլիոն մարդկանց ձայնը» և նման խոսուկ վերնագրերով⁸⁶: Դրանցից հատկապես հատկանշական է անվանի գրող Դ. Դեմիրճյանի Հայրենասիրական ոգով գրված նամակը⁸⁷: խորհրդային Հայաստանում հուշագրի նման ընդունելությունը սփյուռքահայերի համար անսպասելի էր⁸⁸, և դա նոր հուշանշան առաջացրեց, որ Հայկական հարցը վերջապես կստանա արդարացի լուծում:

Սան Ֆրանցիսկոյի հուշագիրն արձագանք գտավ ոչ միայն խորհրդային Հայաստանի ու արտասահմանյան, այլև թուրքական մամուլում: «Cumhuriyet» թերթը 1945 թ. մայիսի 9-ին խմբագրականում գրում է. «Հայերը, հանդիսանալով թուրքական հպատակներ, օգտվում են մեր օրենքների բոլոր իրավունքներից, որոնք տարածվում են մեր քաղաքացիների վրա: Այդ դեպքում վերոհիշյալ հաղորդագրությունը կոնֆերանսի (ՄԱԿ-ի վեհաժողովի.- Ք.Մ.) հավաքված երկրների ներկայացուցիչներին հայերի դիմումի մասին տեղին չէ և անմիտ, է»⁸⁹: Թերթի թղթակիցներից մեկն օրեր անց հանդիպել և զրուցել է Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարք Արսլանյանի հետ: Վերջինս նշել է, որ, լինելով հայերի հոգևոր ներկայացուցիչը, զբաղվում է միայն կրոնական հարցերով, և քանի որ քննարկվող հարցը զուտ քաղաքական է, ինքը լիազորված չէ հայ հասարակության անունից այդ առումով ինչ-որ բան ասել⁹⁰: Թե նման պատասխանը որքանով է գոհացրել թուրք ընթերցողին և թուրքիայի կառավարությունը, հայտնի չէ, սակայն այն, որ սփյուռքահայերը այս ուղղությամբ շարունակում էին իրենց գործունեությունը, բավականին ցավազին է ընդունվել թուրքերի կողմից:

⁸⁶ «Սովետական Հայաստան», 15. VI. 1945:

⁸⁷ Նույն տեղում:

⁸⁸ «Ժողովուրդ», 21. VI. 1945:

⁸⁹ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 034, գ. 95 (Նյու-Յորքի Սան Ֆրանցիսկոյի Հայկական հուշագրի վերաբերյալ), թ. 146:

⁹⁰ Նույն տեղում, թթ. 146-148:

ՄԱԿ-ին ներկայացված այս հուշագրերից բացի, Հայկական ազգային խորհուրդները համանման խնդրագրեր են ուղարկել նաև Պոտսդամի, Մոսկվայի, Լոնդոնի, Փարիզի և Նյու Յորքի խաղաղության վեհաժողովներին:

Հայկական ազգային կոմիտեն 1945 թ. հուլիսի 5-ին՝ Պոտսդամի խորհրդաժողովի նախօրեին, հուշագիր է ներկայացրել Ստալինին, Տրումենին և Չերչիլին: Այն նախորդից՝ 1945 թ. մայիսի 7-ին ՄԱԿ-ին ներկայացված հուշագրից գրեթե չէր տարբերվում: Դրանում, մասնավորապես, ասվում էր. «Յանձնախումբս կը հավատայ և կը խնդրէ ձեզմէ արդար լուծում մը հայկական խոռովիչ հարցին, այն է՝ կցել ներկայ վերածաղկյալ Հայաստանի խորհրդային Հանրապետության ոչ միայն Կարս և Արտահանի շրջանները, այլև թուրքահայաստանը, որ դաշնակից պետությունաց առաջարկով սահմանուած է նախագահ Ուիլսոնի կողմէ»⁹¹:

1945-1947 թթ. սփյուռքահայերը բազմիցս դիմել են մեծ տերությունների ղեկավարներին, այդ երկրների արտաքին գործերի նախարարներին, ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարին և միջազգային այլ կազմակերպությունների ներկայացուցիչներին, խորհրդային Հայաստանի ղեկավարներին: Աշխարհի ողջ հայության կողմից տասնյակ հազարավոր նամակներ են ուղարկվել Ի. Ստալինին, Վ. Մոլոտովին, Գ. Հարությունյանին, Ս. Կարապետյանին և ուրիշներին: Հասկանալի է, որ դրանց բովանդակությունը նույնն էր, պահանջը՝ մեկը: Այդ խնդրագրերը լուսաբանվել են ինչպես սփյուռքահայ, այնպես էլ խորհրդային ու արևմտյան մամուլում: Այդ տարիներին արտասահմանյան պարբերականներում լույս են տեսել հայկական հողային պահանջին վերաբերող բազմաթիվ հոդվածներ ու նամակներ. օրինակ, 1945 թ. հուլիսի 4-ին «The New York Times»-ում հրատարակվել է գրող Լևոն Զավեն Սյուրմեյանի նամակը, որտեղ նա պաշտպան է կանգնում ինչպես ՄԱԿ-ի կողմից թուրքիային ներկայացրած տարածքային պահանջին⁹²:

Հայկական հարցի լուծման գործում օտարերկրյա տերությունների աջակցությունը ստանալու ակնկալիքով սփյուռքահայերը 1945 թ. սկսեցին համագործակցել տվյալ երկրի կառավարության անդամների, օրենսդիրների, գիտություն և արվեստի ճանաչված ներկայացուցիչների հետ: Այսպես, 1945 թ. աշնանը Ամերի-

⁹¹ Նույն տեղում:

⁹² «The New York Times», 4. VII. 1945.

կահայ ազգային խորհուրդը, ի նպաստ Հայ դատի, հավաքել է 20 հազար ստորագրություն և ներկայացրել Սենատ⁹³: Նոյեմբերի 9-ին Նյու Յորքի «Բեյմոնթ Փլազ» հյուրանոցում մի խումբ նշանավոր ամերիկացիներ էլ ստեղծել են Հայերի իրավունքների պաշտպանություն ամերիկյան կոմիտեի՝ սենատոր Էդվին Սմիթի (Ամերիկա-խորհրդային բարեկամության ազգային խորհրդի նախկին ղեկավար) նախագահությամբ և կոնգրեսական Ռոբերտ Վ. Սելլի (Նյու Յորքի բողոքական եկեղեցիների դաշնության գլխավոր քարտուղար) քարտուղարությամբ: Կոմիտեին կից ձևավորվել է Ազգային իրավունքների խորհուրդ, որի 150 անդամների թվում էր նաև մեծ վրպասան Թ. Դրայդերը⁹⁴:

Հայերի իրավունքների պաշտպանություն ամերիկյան կոմիտեն լայն գործունեություն է ծավալել: 1945 թ. դեկտեմբերին այդ կոմիտեն դիմում է հղել Մոսկվայում հավաքված երեք մեծ տերությունների արտգործնախարարներին՝ նրանց կառավարություններին պահանջելով բավարարել հայ ժողովրդի արդարացի իրավունքները, այն է՝ վերադարձնել հայկական պատմական հողերը խորհրդային Հայաստանին և արտասահմանում ապրող հայերին հնարավորություն տալ վերադառնալու իրենց հայրենիքը⁹⁵:

1946 թ. հունվարին կոմիտեն համանման բովանդակությամբ ուղերձ է հղել Լոնդոնում գումարված ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի առաջին նստաշրջանի մասնակից ամերիկյան ներկայացուցիչներին⁹⁶:

Ապրիլի 28-ին Նյու Յորքի «Փարնեզի Հոլի»-ում Հայերի իրավունքների պաշտպանության ամերիկյան կոմիտեն մեծ միջոցառում է կազմակերպել՝ ի նպաստ Հայկական դատի: Իրենց ելույթներում սենատոր Ջ. Թոբին, կոնգրեսականներ է. Սելլը, Ջ. Սելիջը և ուրիշներ Հ. Տրումենի վարչակազմից պահանջել են «արդարություն հայերի համար», այն է՝ հայկական հողային պահանջների լուծում⁹⁷: Միջոցառման մասնակիցներն ընդունել են բանաձև, որում ՄԱԿ-ին կոչ էին անում «ուշադրություն ցուցաբերել և արագ լուծել Հայկական հարցն այդ բանաձևի առաջարկությունների համաձայն», այսինքն՝ օժանդակել Արևմտյան Հայաստանի տարածքները խորհրդային Հայաստանին վերամիավորելու գործին:

⁹³ Ահարոնյան Գ., Մեծ երազի ճամբուն վրայ ..., Պէյրուսթ, 1964, էջ 67:

⁹⁴ Vertanes Ch., Armenia Reborn, pp. 114-115.

⁹⁵ Նույն տեղում:

⁹⁶ «Զարթոնք», 21. II. 1970:

⁹⁷ Նույն տեղում:

Բանաձևի պատճեններն ուղարկվել են ՄԱԿ-ի բոլոր անդամներին, ԱՄՆ-ի նախագահ Հ. Տրումենին և պետքարտուղար Ջ. Բյորնսին⁹⁸:

«Արդարություն հայերի համար» կոչը, սակայն, մնաց անարդյունք, քանզի արդեն 1946 թ. սկսվել էր «սառը պատերազմը»⁹⁹: 1946 թ. մայիսի սկզբին Հայերի իրավունքների պաշտպանության ամերիկյան կոմիտեի նախագահ է. Սմիթը հանդես եկավ բաց նամակով, որտեղ բացահայտ ասվում էր, որ ամերիկյան քաղաքական ազդեցիկ որոշ շրջաններ դեմ են հայության պահանջներին, որովհետև այն ծառայում է խորհրդային Միության ռազմավարական և տնտեսական շահերին: Նա խորհուրդ էր տալիս չմոռանալ, որ նման դիրքորոշումը չի համապատասխանում այն գաղափարներին, որոնց համար կռվել ու զոհվել են ամերիկացիները, ռուսները, անգլիացիները և հայերը: Ըստ է. Սմիթի՝ «Հայկական հարցը ստեղծվել է Թուրքիայի անցած պատմության մոլթ էջերում և ոչ թե խորհրդային Միության մեջ»¹⁰⁰: Նամակում արծարծված հարցերը նույնպես մնացին անարձագանք:

Սփյուռքահայերի ձեռնարկած գործողություններից ամենահատկանշականը Ամերիկահայ ազգային խորհրդի նախաձեռնությամբ Համաշխարհային հայկական կոնգրեսի հրավիրումն էր, որը կայացել է Նյու Յորքում 1947 թ. ապրիլի 30-ից մայիսի 4-ը: Այդ օրերին խորհրդային, սփյուռքահայ և ամերիկյան թերթերը կոնգրեսի հրավիրման փաստն անվանել են պատմական ու եզակի իրադարձություն: Իրենց ուղերձներում այն բարձր են գնահատել խորհրդային Հայաստանի ղեկավար այրերը՝ Գ. Հարությունյանը, Մ. Պապյանը, Ս. Կարապետյանը, նաև գիտություն ու մշակույթի բազում գործիչներ¹⁰¹: Ավելի ուշ, սակայն, խորհրդային պատմաբանները կփորձեն շրջանցել և մոռացություն տալ Նյու Յորքում տեղի ունեցած այդ մեծ իրադարձությունը: Սփյուռքահայ պատմաբաններն էլ այն կհամարեն Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմից հետո Հայկական հարցի լուծման նպատակով ստեղծված ազգային խորհուրդների գործունեության գաղաթնակետը:

⁹⁸ Նույն տեղում:

⁹⁹ Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմից հետո սկիզբ առած Համաշխարհային աշխարհաքաղաքական, ռազմական, տնտեսական առակատումը Արևմուտքի և Սոցիալիստական ճամբարի երկրների միջև

¹⁰⁰ «The New York Times», 3. V. 1945.

¹⁰¹ Համառոտ տեղեկություն Համաշխարհային հայկական քոնգրեսի ապրիլի 30-մայիսի 4, 1947, Նյու Յորք, 1947, էջ 11-12:

Ինչևէ, Համաշխարհային հայկական կոնգրեսի աշխատանքներին մասնակցելու համար Նյու Յորք էր ժամանել 22 երկրից 720 հայ պատգամավոր՝ հայուլթյան օրախնդիր հարցերը քննարկելու համար: Կոնգրեսի օրակարգում ընդգրկվել էին Հայկական հարցը, հայրենադարձության, գաղութահայերի համագործակցության և այլ խնդիրներ: Հայերից բացի, կոնգրեսի նիստերում ելույթներով հանդես են եկել ամերիկյան քաղաքական գործիչները: Օրինակ, սենատոր Չ. Թոբին ասել է. «Արդարությունը պահանջում է, որ Հայաստանը ընդգրկվի նախագահ Վ. Իլսոնի գծած սահմաններում»¹⁰²: Ավելին, մասնակից բոլոր պատգամավորների ելույթներում հնչել է հետևյալ արտահայտությունը. «Ժամանակը եկել է, որ Հայկական հարցը իր վերջնական լուծումը ստանա»¹⁰³: Ամենայն հայոց Գևորգ Ջ կաթողիկոսը կոնգրեսին հղած ուղերձում նշել է. «Մենք անվերապահ իրավունք ունենք և՛ պահանջելու, և՛ ակնկալելու մեր արդար դատի պաշտպանությունը մանավանդ այսօր, երբ Ատլանտյան Խարտիան և ՄԱԿ-ի կանոնադրությունն ազդարարել են մարդկային իրավունքների, ազգերի ազատագրություն, քաղաքական արդարություն և այլ բարձր սկզբունքներ»¹⁰⁴:

Համաշխարհային հայկական կոնգրեսի մասնակիցները խնդրագրերով դիմել են ՄԱԿ-ին և մեծ տերությունների կառավարություններին՝ պահանջելով Հայկական հարցի վերջնական ու արդարացի լուծում¹⁰⁵:

Նյու Յորքում կայացած Համաշխարհային հայկական կոնգրեսը մեծ դեր է խաղացել սփյուռքահայերի կյանքում. այն միավորել է իրարից անջատ գործող հայկական ազգային խորհուրդները և աշխարհին մեկ անգամ ևս հիշեցրել, որ Հայկական հարցը սպասում է իր արդար լուծմանը:

Հայերի ներկայացրած պահանջը, սակայն, կրկին անտեսվել է Մեծ տերությունների կողմից: Սփյուռքահայերի համար դա հատկապես ակնհայտ է դարձել, երբ Համաշխարհային հայկական կոնգրեսի պատվիրակությունը փորձել է վերահիշյալ խնդրագիրը հանձնել ԱՄՆ-ի կառավարությանը: 1947 թ. մայիսի 12-ին ԱՄՆ-ի

պետքարտուղարի տեղակալ Դ. Աչիսոնի հետ կայացած հանդիպման ժամանակ ամերիկացի պաշտոնյան խոսել է Հայկական հարցի լուծման ճանապարհին առկա խոչընդոտների մասին¹⁰⁶: Աչիսոնն ասել է. «... այն չափով, որ մեծանա և հզորանա Հայաստանը, նույն չափով կաճի ուժը մեր գլխավոր թշնամու՝ Սովետական Միություն»¹⁰⁷: Այլ կերպ ասած՝ Վաշինգտոնը որոշել էր ամեն գնով թույլ չտալ թուրքիայի մասնատումը:

Ինչևէ, 1947 թ. հետո ԽՍՀՄ-ի կողմից Կարսի և Արդահանի պահանջը միջազգային ասպարեզում այլևս չի շոշափվել: Մեր կարծիքով, այն ամենին կապված է ԱՄՆ-ի՝ թուրքիայի պաշտպանի դերում հանդես գալու իրողություն հետ, ինչպես դա փորձում են ներկայացնել որոշ պատմաբաններ: Վաշինգտոնի սպառնալիքները չեն վախեցրել Ստալինին, քանի որ թուրքիային ԽՍՀՄ-ի ներկայացրած պահանջները օրակարգից դուրս են եկել միայն նրա մահից հետո: 1953թ. մայիսի 30-ին խորհրդային կառավարությունը հայտարարում է. «Հանուն բարիդրացիական հարաբերությունների պահպանման և խաղաղության ու անվտանգության ամրապնդման Հայաստանի և Վրաստանի կառավարությունները հնարավոր գտան հրաժարվել թուրքիայի նկատմամբ ունեցած իրենց տարածքային պահանջներից... Այդպիսով, խորհրդային կառավարությունը հայտարարում է, որ խորհրդային Միությունը տարածքային ոչ մի պահանջ չունի թուրքիայից»¹⁰⁸: Սակայն չի կարելի նաև բացառել, որ ԱՄՆ-ում ատոմային ուժերի առկայությունը, «սառը պատերազմը» և 1949 թ. Հյուսիսատլանտյան դաշինքի՝ ՆԱՏՕ-ի ստեղծումը էական դեր են խաղացել այդ հարցում: Փաստ է միայն այն, որ Մոսկվան ստիպված էր ժամանակավորապես սառեցնել «թուրքական ծրագիրը»: Այդ «լուծությունը», սակայն, ևս չի նպաստել խորհրդա-թուրքական հարաբերությունների բարելավմանը: Երկու երկրների միջև լարվածությունն էլ ավելի է խորացել, երբ 1951 թ. աշնանը արևմտյան պետությունները որոշեցին թուրքիային ընդգրկել Հյուսիսատլանտյան դաշինքի մեջ: Թուրքիայի արտգործնախարար Փ. Քյոփուռլուն դեկտեմբերի 19-ին մեջլիսում ունեցած իր ելույթում ԽՍՀՄ-ին մեղադրել է միջազգային լարվածություն ստեղծելու մեջ և հայտա-

¹⁰² Նույն տեղում, էջ 6:

¹⁰³ Նույն տեղում:

¹⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 9:

¹⁰⁵ Armenian National Council of America, A Memorandum on the Armenian Question, Presented to the Council of Foreign Ministers, March 7, 1947, New York, 1947, pp. 1-7; The Resolution to the United Nations Submitted by the World Armenian Congress, New York, 1947, pp. 1-11; An Appeal, To the Member Governments and Their Delegates to the United Nations, July 1, 1947, New York, 1947, pp. 1-5.

¹⁰⁶ Ահարոնյան Գ., Մեծ երազի ճամբուն վրայ ..., էջ 199:

¹⁰⁷ Նույն տեղում:

¹⁰⁸ «Սովետական Հայաստան», 19. VII. 1953:

րարել, որ ՆԱՏՕ-ին անդամակցելով՝ իրենք ապահովագրում են իրենց երկրի անվտանգությունը¹⁰⁹:

Ամփոփենք. 1946 թ. սկսված «սառը պատերազմը» բացասական անդրադարձ ունեցավ Հայկական հարցի լուծման գործընթացի վրա: Թուրքիան, ի դեմս ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի, ձեռք բերեց դաշնակիցներ, որոնք էլ պարտավորվեցին պաշտպանել Թուրքիայի տարածքային ամբողջականությունը: Ստեղծված պայմաններում Հայկական հարցը հայտնվեց փակուղում և 1950-ականներին վերջինիս լուծման ուղղությամբ զարգացումներ չգրանցվեցին: Ավելին՝ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո սկիզբ առած սառը պատերազմը երկփեղկեց հայկական իրականությունը նաև աշխարհաքաղաքական առումով: Խորհրդային պետություն սահմաններում բնակվող հայությունը և Սփյուռքը փաստացիորեն հայտնվեցին երկու հակադիր ճամբարներում: Հայկական հարցում սփյուռքահայության պայքարն առավել գործուն դարձավ 1960-ական թվականների կեսերից՝ Հայոց ցեղասպանության 50-րդ տարելիցի նախօրերին:

ԳԼՈՒԽ II

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ 50-ՐԴ ՏԱՐԵԼԻՑԸ ԵՎ ՍՓՅՈՒՆԻՔԱՀԱՅՅԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 1960-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1960-ական թվականների սկզբին՝ Մեծ եղեռնի 50-րդ տարելիցի նախօրերին, սփյուռքահայությունը եռանդուն պայքար սկսեց Հայկական հարցը լուծելու և Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման համար: Այդ ժամանակահատվածում նկատելիորեն մեծանում է համաշխարհային հանրություն հետաքրքրությունը այդ հարցերի նկատմամբ. տարբեր ձևաչափերով քննարկումներ են սկսվում միջազգային կազմակերպություններում, գիտական և հասարակական խորհրդաժողովներում:

ՄԱԿ-ում Հայոց ցեղասպանության հարցի շուրջ հիշատակումները սկսվում են 1960-ական թվականների սկզբին. այդ մասին առաջին անգամ խոսվում է 1961 թ.¹¹⁰: Հիմնական հիշատակումները, սակայն, լինում են 1964-1965 թթ. ՄԱԿ-ի Անվտանգություն խորհուրդի նիստերում՝ Կիպրոսի հարցի շուրջ ընթացող քննարկումների ժամանակ: Հատկապես հիշարժան են 1965 թ. հունվարի 25-27-ը ՄԱԿ-ի ընդհանուր ժողովում կայացած քննարկումները: Հունվարի 25-ին Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Ֆ. Էրքինն իր ելույթում դատապարտում է Կիպրոսում Թուրքերի հանդեպ հույների ցուցաբերած անընդունելի վերաբերմունքը և առաջարկում է, որ ՄԱԿ-ը Մարդու իրավունքների պաշտպանության սկզբունքների հիման վրա քննարկի Կիպրոսի ապագա կարգավիճակը՝ հաշվի առնելով այդ երկրում ապրող իր ազգակիցների իրավունքները: Նա հույներին մեղադրում է Թուրքերին կոտորելու համար¹¹¹: Ի պատասխան՝ Կիպրոսի արտաքին գործերի նախարար Ս. Կիփրիանուն նախ հայտարարում է, որ ինքը չի պատրաստվում անդրադառնալ տեղի ունեցած բախումներին, ապա Ֆ. Էրքինին հիչեցնում է Հայոց ցեղասպանության մասին. «Հաշվի առնելով այն փաստը, որ հարցը բարձրացվեց և ինչ-որ մեկը պետք է մտածի, մասնավորապես, այն ժողովրդի (խոսքը հայերի մասին է.- Ք.Մ.) մասին, որը չի հիշատակվում մյուսների կողմից,

¹¹⁰ «Ազդակ», 4. V. 1965:

¹¹¹ UN General Assembly, Nineteenth Session, 1321st Plenary Meeting, Monday, 25 January 1965, New York, p. 8;

http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/PV.1321 ...

ես պարտավոր եմ տեղեկացնել, որ այս տարի ամբողջ աշխարհի Հայերը պատրաստվում են նշել 1915 թ. Թուրքիայում 1.5 միլիոն Հայերի կոտորածի 50-րդ տարելիցը»¹¹²:

Մեկ օր անց՝ հունվարի 26-ին, ՄԱԿ-ում Թուրքիայի ներկայացուցիչ Օ. Էրալփը փորձում է հերքել իր երկրին ուղղված մեղադրանքը՝ կապված Հայերի ցեղասպանության հետ: Նա Հայտարարում է. «Կիպրոսի արտաքին գործերի նախարար Կիփրիանուն հերթական հուսահատ փորձն արեց Թուրքիային վարկաբեկելու ուղղությամբ՝ մեղադրելով Թուրքերին անցյալում, այսպես կոչված, Հայերի զանգվածային կոտորածներ իրականացնելու համար»¹¹³:

Հունվարի 27-ին Ս. Կիփրիանուն կրկին արժարծում է Հայոց ցեղասպանության հարցը և հերքում Թուրքերի բերած պատճառաբանությունները: Իր ելույթում նա ասում է. «Թուրքիայի ներկայացուցիչը կրկին խոսեց կոտորածի մասին (խոսքը Կիպրոսում Թուրքերի կոտորածների մասին է. - *Ք.Մ.*): Ես չեմ առաջինը բարձրացրել այդ հարցը և, ինչպես նշել եմ, փորձել եմ դա շրջանցել: Սակայն երկու օր առաջ ստիպված էի անդրադառնալ Հայերի կոտորածներին, որը Թուրքիայի ներկայացուցիչն անվանեց «այսպես կոչված» կոտորածներ: Ավելին, որպեսզի ամրապնդի իր տեսակետները՝ հիմնվել է Առնոլդ Թոյենբի գրքի վրա: Ես խորհուրդ կտամ նրան կարդալ Առնոլդ Թոյենբի բոլոր աշխատությունները, և նա կարող է դրանցում գտնել Հայերի կոտորածների վերաբերյալ տեղեկություններ և շատ այլ բաներ, որոնք, վստահ եմ նրան դուր չեն գա»¹¹⁴:

Մեկ ամիս անց էլ՝ փետրվարի 22-ին, լրագրողներին տված իր մի հարցազրույցում Ս. Կիփրիանուն, մասնավորապես, ասում է, որ ՄԱԿ-ում առիթ է ունեցել մի շարք երկրների ներկայացուցիչների հետ խոսել Հայկական Դատի մասին, և այդ հարցը մանրամասնությամբ ներկայացնել վերջիններին: «Նրանցից շատերը մեծապես տպավորված են և մեծ հետաքրքրություն ու համակրանք են ցուցաբերում»¹¹⁵, - նշում է Կիպրոսի արտգործնախարարը:

Անդրադառնանք, սակայն, ՄԱԿ-ում Թուրքիայի և Կիպրոսի ներկայացուցիչների միջև տեղի ունեցած հրապարակային բանա-

վեճին: Ուշագրավ է, որ դրա ընթացքում ի Հայտ են գալիս Հայոց ցեղասպանության հարցում Թուրքիայի որդեգրած ժխտողական քաղաքականության քարոզչության որոշ կարևոր տարրեր, որոնք դրվում են շրջանառության մեջ: Այսպես, Թուրքիայի ներկայացուցիչ Օ. Էրալփը հունվարի 26-ի իր ելույթում, թերևս, առաջին անգամ օգտագործում է «այսպես կոչված, Հայերի զանգվածային կոտորածներ» արտահայտությունը: Մի քանի ամիս անց արդեն՝ ապրիլի 24-ին, «Cumhuriyet» թերթում տպագրված «Հայերի անհանգստությունը» («Ermenilerin Rahatsızlığı») վերնագրով հոդվածում այդ արտահայտությունը կրկնվում է¹¹⁶: Այնուհետև, «այսպես կոչված, Հայերի զանգվածային կոտորածներ» արտահայտությունը Թուրքիայում դրվում է լայն շրջանառության մեջ: Տասնամյակներ շարունակ այն դառնում է Թուրքական մամուլի, քաղաքական ու հասարակական գործիչների կողմից Հայոց ցեղասպանությունը ժխտող հիմնական արտահայտությունը: Ըստ ամենայնի, դա կարելի է համարել խնդրո առարկա հարցում Թուրքիայի ժխտողական քարոզչությունը խորհրդանշող կարևոր տարրերից մեկը:

Ավարտելով մեր խոսքը 1960-ական թվականների սկզբին ՄԱԿ-ում Հայոց ցեղասպանության հարցի շուրջ ծագած բանավեճի մասին՝ նկատենք, որ այն որևէ արդյունք չի ունեցել: Չի բացավում, որ միջազգային նման բարձր առյուծում Հայկական հարցի արժարծման միակ նպատակը կիպրոսյան հարցում Թուրքիայի վրա ճնշում գործադրելն էր: Նաև հավելենք, որ 1968 թ. նոյեմբերի 26-ին ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայում ընդունված «Ռազմական հանցագործությունների և մարդկության դեմ ուղղված ոճրագործությունների նկատմամբ վաղեմության ժամկետը չկիրառելու մասին» կոնվենցիայում¹¹⁷, Հայոց ցեղասպանության փաստը նույնիսկ չհիշատակվեց: Հենց այս իրողությունն էլ խթան դարձավ, որ Սփյուռքում գործող Հայ քաղաքական ու հասարակական կազմակերպություններն ակտիվ գործունեություն և քարոզչու-

¹¹⁶ «Cumhuriyet» (Istanbul), 24. IV. 1965.

¹¹⁷ «Ռազմական հանցագործությունների և մարդկության դեմ ուղղված ոճրագործությունների նկատմամբ վաղեմության ժամկետը չկիրառելու մասին» կոնվենցիան մասնակիցների պարտավորեցնում է ձեռնարկել օրենսդրական կամ այլ միջոցներ, որպեսզի ազգային օրենսդրություններում սահմանված վաղեմության ժամկետը և այլ սահմանափակումները չկիրառվեն փաստաթղթում թվարկված հանցագործությունների համար հետապնդման ու պատի ղեպքերում: Կոնվենցիան մարդկության դեմ ուղղված ոճրագործությունների շարքն է դառնում նաև ցեղասպանությունը: Մանրամասն տե՛ս՝ UN General Assembly, Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations to War Crimes and Crimes against Humanity, A/RES/2391 (XXIII), [http://www.un.org/Docs/asp/ws.asp?m=A/RES/2391%20\(XXIII\)](http://www.un.org/Docs/asp/ws.asp?m=A/RES/2391%20(XXIII))

¹¹² Նույն տեղում, էջ 16:

¹¹³ UN General Assembly, Nineteenth Session, 1323rd Plenary Meeting, Tuesday, 26 January 1965, New York, p. 18; <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/NL6/605/72/PDF/NL660572.pdf?OpenElement>

¹¹⁴ Նույն տեղում, էջ 7:

¹¹⁵ «The New York Times», 22. II. 1965.

Թյուն ծավալեն ինչպես ՄԱԿ-ում, այնպես էլ միջազգային այլ կառույցներում: Արդյունքում՝ 1970-ական թվականներին ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի Փոքրամասնությունների խտրականության կանխման ու պաշտպանության ենթահանձնաժողովը քննարկումներ կազմակերպեց 1915-1923 թթ. Հայոց ցեղասպանության հարցի շուրջ:

1960-ական թվականներին Հայկական հարցը շահարկվում էր մեծ տերությունների կողմից, երբ ցանկանում էին ճնշում գործադրել Թուրքիայի վրա. այդ հարցը շարունակում էր մնալ լուրջ խաղաքարտ Թուրքիայի դեմ: Այսպես, նկատենք, որ կիպրոսյան հարցի շուրջը Թուրքիայի որդեգրած քաղաքականության և ծավալած գործողությունների հետևանքով Թուրք-ամերիկյան հարաբերությունները լարվել էին: Այդ է վկայում 1974 թ. օգոստոսի 22-ին Թուրքիայի վարչապետ Բ. էջևիտի հայտարարությունը, որում ասվում է. «1964 թ. հունիսի 5-ի՝ ԱՄՆ-ի նախագահ Լինդոն Ջոնսոնը վարչապետ Իսմեթ Ինյոնյուլին ուղղած իր նամակում սպառնում էր խորհրդային Միության հարձակման դեպքում չաջակցել ՆԱՏՕ-ի անդամ Թուրքիային, եթե վերջինս իր գործերը մտցնի Կիպրոս՝ Հունաստանի դեմ»¹¹⁸: Դեռևս 1964 թ. մայիսի 10-ին ԱՄՆ-ի պետքարտուղարության կողմից մշակված «կիպրոսյան հարցին» վերաբերող փաստաթղթում առաջարկվում է վեր հանել Թուրքիային «անհանգստացնող խնդիրները»՝ վերջինիս վրա ճնշում գործադրելու նպատակով¹¹⁹: Ճիշտ է, փաստաթղթում չի նշվում, թե ինչ «խնդիրներ» մասին է խոսքը, սակայն կարելի է ենթադրել, որ Հայկական հարցը նույնպես ընդգրկված է եղել դրանց մեջ:

Բացի այդ, 1960-ական թվականներին ԽՍՀՄ-ը, օգտվելով Թուրք-ամերիկյան լարված հարաբերություններից, փորձում է բարելավել խորհրդա-թուրքական կապերը, վստահեցնելով, որ Թուրքիայից տարածքային որևէ պահաջ չունի: Հայկական հարցի հետ կապված խորհրդային Միության մոտեցումը կարելի է բնութագրել «երկակի», որը, ըստ էության, պայմանավորված էր նշված ժամանակահատվածում խորհրդա-թուրքական և Թուրք-ամերիկյան հարաբերություններում նկատվող փոփոխականության հետ:

Նախ՝ արձանագրենք, որ 1960-ականների սկզբներին ԽՍՀՄ-ը խուսափում էր հայկական տարածքների հարցը բարձրացնելուց, չնայած Սփյուռքում գործող քաղաքական, հասարակական կազմակերպությունները բազմիցս դիմել են այդպիսի պահանջ-խնդրանքով: Օրինակ, 1961 թ. մայիսի 7-ին խորհրդային Հայաստանի 40-ամյակի հանդիսություններին մասնակցելու նպատակով Երևան ժամանած սփյուռքահայ պատվիրակությունների ներկայացուցիչները հանդիպում են ունեցել ԽՄԿԿ առաջին քարտուղար Ն. Խրուշչովի հետ: Այդ հանդիպումը նախաձեռնած ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Յա. Ջարոբյանը ցանկանում էր ԽՍՀՄ դեկավարին ցույց տալ աշխարհասփյուռ հայության միասնությունը և ներկայացնել Արևմտահայաստանի, Ղարաբաղի ու Նախիջևանի տարածքների վերադարձի հարցում սփյուռքահայ ազդեցիկ գործիչների կարծիքները: Հանդիպմանը հանդես են եկել Ջատիկ Խանդաբյանը (քարտեզագետ, Ֆրանսիա), Արամ Դեյրմեջյանը (Արգենտինա), Կարլոս Խըլակյանը (Բրազիլիայի պառլամենտի պատգամավոր), Արթին Զեբեջյանը (Լիբանանի Ս.Դ. Հնչակյան կուսակցության կոմիտեի քարտուղար), Համբարձում Բերբերյանը (Ռամկավար ազատական կուսակցության կենտրոնական վարչության անդամ), Հովհաննես Աղբաշյանը (Լիբանանի Կոմկուսի Կենտկոմի անդամ): Ս.Դ. Հնչակյան և Ռամկավար ազատական կուսակցության թյունների ներկայացուցիչներն իրենց ելույթներում բարձրացնում են Արևմտյան Հայաստանի և «ներքին հողերի» հարցերը¹²⁰: Ի պատասխան՝ Ն. Խրուշչովն ասում է. «Մեր երկրի ներսում ազգային հարց գոյություն չունի, այն լուծված է և լուծված է շատ լավ: Ահա և ես մոտենում եմ ազգային հարցի լուծմանը, արդեն ոչ թե խորհրդային Միության շրջանակներում, այլ մեր երկրի սահմաններից դուրս: Դա շատ բարդ հարց է: Դուք շատ լավ հասկանում եք, որ ինչպիսի պատճառաբանություն էլ մենք հիմա բերենք հայկական հողերի և հայերի իրավացիության մասին, այնուամենայնիվ, այն երկրները, որոնք տիրապետել են ձեր հողերին, մեր պատճառաբանությունների հետ երբեք չեն համաձայնվի, ուրեմն, եթե որոշենք, պետք է որոշենք միայն ուժով, և եթե մենք կանգնենք այդ ուղու վրա, ապա դա կործանիչ ուղի է, որովհետև այդ դեպքում մեր դեմ պրոպագանդա կկազմակերպեն, որ մենք ոչ

¹¹⁸ «Hürriyet» (Istanbul), 23. VIII. 1974.

¹¹⁹ FRUS, Cyprus; Greece; Turkey, United States Government Printing Office, Washington, 1964-1968, vol. VI, 2000, p. 81.

¹²⁰ «Զարթոնք» (Բեյրութ), 22. V. 1985; Վիրաբյան Ա., Հանդիպումներ խորհրդային պետության ղեկավարների հետ. - «Բանբեր Հայաստանի Արևիվների», 2003, թ. 1, էջ 156-173:

միայն ուղղում ենք միավորել Հայկական հողերը, այլև մենք դա օգտագործում ենք պատերազմ հրահրելու համար: Հայ ժողովրդի վերամիավորման հարցը կորոշվի, կլուծվի, բայց դրա համար հարկավոր է ունենալ համբերություն: Պատերազմով պետք է լուծել այդ հարցը. գիտակցությունամբ, համակարգի սոցիալիստական առավելությունների վրա պետք է լուծել այդ հարցը»¹²¹: Ըստ էությունից, ԽՍՀՄ-ը ընդունում էր, որ Թուրքիան զավթել է հայկական տարածքները, սակայն, միաժամանակ հասկացնում էր, որ հարցի լուծման միակ ճանապարհը պատերազմն է, ինչից ԽՍՀՄ-ը խուսափում էր, քանի որ հույս ուներ բարելավել խորհրդաթուրքական հարաբերությունները:

1961-1962 թթ. ԽՍՀՄ-ի և Թուրքիայի հարաբերություններում բարելավում այդպես էլ չի նկատվում, ավելին՝ Կարիբյան ճգնաժամի պատճառով էլ ավելի է լարվում: Եվ, ինչպես վերը նշվեց, միայն 1964 թ. Թուրք-ամերիկյան հարաբերություններում նկատվող լարվածությունն է նպաստավոր պայմաններ ստեղծում ԽՍՀՄ-ի և Թուրքիայի միջև կապերի ջերմացմանը: 1964 թ. նոյեմբերին պաշտոնական այցով Մոսկվայում գտնվող Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Ֆ. էրքինը և խորհրդային կառավարությունը համատեղ հաղորդագրություն են տարածում, որում ասվում է. «ԽՍՀՄ-ը և Թուրքիան համաձայն են ամեն ճիգ գործադրել, որ երկու երկրների միջև ամրապնդվեն բարիդրացիական հարաբերություններ՝ հիմնված անկախության, տարածքային ամբողջականության և իրավունքների հավասարության հիման վրա»¹²²: 1965 թ. հունվարի 4-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ Ն. Պողգոունին Անկարա կատարած պատասխան այցի ընթացքում ևս հաստատում է, որ «խորհրդաթուրքական սահմանը կոչված է դառնալու բարեկամության ամրապնդման խորհրդանիշ»¹²³: Խորհրդային կառավարության հայտարարությունները Թուրքիայի տարածքային ամբողջականության անքակտելության վերաբերյալ, ըստ էության, վկայում են, որ պաշտոնական Անկարան վախենում էր, որ հայկական տարածքները պահանջի հարցը կրկին օրակարգում կհայտնվի և Մոսկվայից երաշխիքներ էր կորզում Թուրքիայի տարածքի ամբողջականության վերաբերյալ:

Փոխարենը՝ ԽՍՀՄ-ը Թուրքիայից երաշխիքներ էր պահանջում, որ վերջինս կարգելի ԱՄՆ-ին ու ՆԱՏՕ-ին Թուրքիայի տարածքում ռազմաբազաներ կառուցելը: Թուրքական մամուլը տեղեկացնում է, որ երկրի իշխանությունները հրաժարվել են բավարարել խորհրդային կողմի պահանջը¹²⁴: Այնուհանդերձ, 1965 թ. հունվարի 14-ին պաշտոնական Անկարան հայտարարում է, որ չի մասնակցելու գարնանը նախատեսված ՆԱՏՕ-ի զինավարժություններին¹²⁵:

1965 թ. ընթացքում ԽՍՀՄ-ը շարունակում է Թուրքիային պերազանելու քաղաքականությունը: Այդ են վկայում մայիսի 18-ին ԽՍՀՄ-ի արտաքին գործերի նախարար Ա. Գրոմիկոյի՝ Անկարա կատարած պաշտոնական այցի ընթացքում արած հայտարարությունները: Նա խորհուրդ է տալիս հետևել «Աթաթուրքի և Լենինի օրինակին», նույնիսկ առաջարկում է վերագծել խորհրդաթուրքական սահմանը¹²⁶: Մայիսի 22-ի խորհրդաթուրքական համատեղ հայտարարության մեջ նշվում է. «Երկու կողմերը իրենց հարաբերությունները կառուցում են անկախության, տարածքային ամբողջականության, իրավահավասարության հարգման և միմյանց ներքին գործերին չմիջամտելու սկզբունքի հիման վրա»¹²⁷: Օգոստոսի 9-16-ը պատասխան այցով խորհրդային Միությունում գտնվող Թուրքիայի վարչապետ Ալի Սուլայի Հայրի Ուրբուչուլուն մեկ անգամ էլ է «ստիպում» Մոսկվայի իշխանություններին հայտարարել, որ «ճանաչում են Թուրքիայի տարածքային ամբողջականությունը»¹²⁸: Ավելին՝ երկու երկրների կառավարությունները հաստատում են, որ ցանկանում են «զարգացնել բարիդրացիական հարաբերություններ»¹²⁹:

Չնայած նման հայտարարություններին՝ պաշտոնական Մոսկվան հետևում և, նույնիսկ շատ հաճախ, խրախուսում էր Սփյուռքում Հայոց ցեղասպանության 50-րդ տարելիցի միջոցառումների նախապատրաստման աշխատանքները: Դրա խոսու են վկայություններ է 1964 թ. ՀԽՍՀ արտաքին գործերի նախարարության կողմից պատրաստված «Հայկական գաղութների մասին» գրությունը, որը ԽՍՀՄ-ի արտաքին գերատեսչությանը տեղեկացնում էր. «1965 թ.

¹²⁴ «Milliyet» (Istanbul), 11. I. 1965.

¹²⁵ «Milliyet», 15. I. 1965.

¹²⁶ «Правда», 23.V.1965.

¹²⁷ Նույն տեղում:

¹²⁸ «Правда», 17.VIII.1965.

¹²⁹ Նույն տեղում:

¹²¹ Նույն տեղում:

¹²² «Правда», 28. XI. 1964.

¹²³ «Правда», 09. I. 1965.

լրանում է 1915 թ. Թուրքերի կողմից Հայերի նկատմամբ իրականացված ցեղասպանությունից 50-րդ տարեկիցը: Սփյուռքում գործող Հայկական կազմակերպությունները ձևավորել են հատուկ կոմիտեներ, որոնք կազմակերպելու են միջոցառումներ՝ նվիրված Մեծ եղեռնի տարեկիցին: Նախատեսվում է ստեղծել ընդհանուր մի կոմիտե, որը իրավասու կլինի Հայկական հարցը բարձրացնել տարբեր միջազգային կառույցներում»¹³⁰: Ավելին՝ փաստաթղթում նշվում է, որ սփյուռքահայ և արտասահմանյան մամուլն իրազեկում է, որ արտերկրում ապրող Հայերն այդ կոմիտեներին միջոցով պատրաստվում են դիմել ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեային, որպեսզի վերջինս Հայոց ցեղասպանությունից հարցը վերահանի 1965 թ. ՄԱԿ-ի ստեղծման 20-ամյակին նվիրված նիստում¹³¹: Սփյուռքահայերը դիմում են նաև ՄԱԿ-ի անդամ երկրների կառավարություններին՝ խնդրելով Հայերի անունից Հայկական հարցը 1965 թ. ներկայացնել կառույցում: Միայն Հնդկաստանի վարչապետ Զավախարլալ Ներուն է արձագանքում և խոստանում այն վերահանել ՄԱԿ-ում¹³²: Սակայն նա չի կարողանում կատարել խոստումը, քանի որ 1964 թ. մայիսի 27 -ին մահանում է:

1964-1965 թթ. ընթացքում Հայերը կրկին փորձեր են անում ՄԱԿ-ի անդամ երկրների աջակցությունը ստանալու խնդրո առարկա հարցում: Եվ թեպետ անդամ երկրներն ընդունում էին Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Հայերի նկատմամբ Թուրքիայի իրականացրած ոճրագործությունների փաստը, սակայն, չցանականալով վատացնել հարաբերությունները նրա հետ, նախընտրում են այս հարցում չեզոքություն պահպանել: Ինչ վերաբերում է Խորհրդային Միությունը, ապա այդ երկրի վերադաս մարմինները սփյուռքահայերի խնդրագրեր-դիմումներին պատասխանում էին, որ այդ հարցում ԽՍՀՄ-ը նախընտրում է չեզոքություն պահպանել, քանի որ վախենում է իրեն մեղադրեն տարածքային ծավալապաշտություն մեջ: Նաև ասվում է. «Ավելի ճիշտ կլինի, որ Հայկական հարցը ՄԱԿ-ում բարձրացվի չեզոք երկրի կողմից»¹³³:

Այնուամենայնիվ, Խորհրդային կառավարությունը Հայ եկեղեցուն թույլատրում է Հայոց ցեղասպանությունից 50-րդ տարեկիցի հետ կապված միջոցառումներ իրականացնել երկրում և երկրից

դուրս: Այդ է վկայում 1964 թ. օգոստոսի 17-ի Վազգեն Ա. կաթողիկոսի կոնդակը՝ «նվիրված Համաշխարհային առաջին պատերազմի ընթացքում արևմտահայ ժողովրդի նահատակությունը», որով 1965 թ. հռչակվում է «սուգի և աղոթքի տարի Հայ եկեղեցու և ժողովրդի համար»¹³⁴: Փաստաթուղթը բաղկացած է հինգ կետից: Դրանք են՝

«ա. Յառաջիկայ 1965 տարին հռչակվելի մեր Եկեղեցիին և Համայն մեր ժողովուրդին համար ազգային սուգի և աղոթքի տարի, բ. Հայաստանեայց բոլոր եկեղեցիներուն մէջ, ապրիլ 24-ին տեղի ունենան կրօնական յատուկ արարողություններ և հոգեհանգստեան պաշտօններ, աղոթելու համար մեր բերաւոր նահատակներու հոգւոց խաղաղութեան և լուսաւորման համար,

գ. Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարին մէջ այսուհետեւ պիտի մատուցուի յատուկ սուրբ պատարագ ամէն տարի ապրիլ 24-ին,

դ. բոլոր Հայ եկեղեցական համայնքներուն և գաղութներուն մէջ, Հայ եկեղեցույ հովանիին ներքեւ, անխտիր բոլոր Հայկական միութեանց համերաշխ գործակցութեամբ, կազմակերպուին համազգային յուշի և յարգանքի հանդիսաւոր հաւաքոյթներ, դասախօսութիւններ, զրական նիստեր Հայ և այլազգի հասարակութեանց համար, նուիրուած Ապրիլեան Եղեռնին,

ե. Հայ եկեղեցական իշխանութիւնները, ազգային - հասարակական կազմակերպութիւնները, պատմագիտական - զրական - մշակութային հիմնարկները և Հայ մամուլը իրենց սեպուհ պարտքը համարեն խօսքով ու գործով ոգեկոչելու նուիրական յիշատակը մեծ եղեռնի տարիներուն մարտիրոսացած Հայ ժողովուրդին, Հայ հոգեւորականներուն և զրական հասարակական մեծանուն գործիչներուն, հրապարակելով Հայ և այլազգի հեղինակներու պատմական վկայութիւնները, վաւերաթուղթերը, ուսումնասիրութիւնները, յուշերը և զրական-գեղարուեստական գործերը»¹³⁵:

Հաշվի առնելով այն իրողությունը, որ առանց Խորհրդային կառավարությունից թույլտվության Հայ եկեղեցին իրավասու չէր նման որոշում կայացնել, կարելի է վստահորեն ասել, որ վերջինս ստացել էր այդ համաձայնությունը: Չի բացառվում, որ այդ կերպ Խորհրդային Միությունը փորձում էր վերահսակել Սփյուռքում

¹³⁰ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, դ. 359 (Մինիստրի տեղակալի տեղեկանքը «Հայկական գաղութների մասին», 16. 07.1964 թ.), թ. 3:

¹³¹ Նույն տեղում:

¹³² Նույն տեղում:

¹³³ Նույն տեղում:

¹³⁴ ՀԱԱ, ֆ. 409 (Էջմիածնի գերագույն հոգևոր խորհուրդ), ց. 1, դ. 520 (Վազգեն Ա. կաթողիկոս կոնդակը 1915 թ. Հայկական եղեռնի 50-ամյակի առթիվ, 1964 թ. օգոստոսի 17), թ. 1:

¹³⁵ Նույն տեղում:

նախապատրաստվող Հայոց ցեղասպանութան 50-րդ տարելիցին նվիրված միջոցառումները: Որպես փաստարկ կարող է ծառայել այն, որ Վազգեն Ա-ի 1965 թ. Երջագայութուններին վերաբերող հաշվետվություններում շատ հաճախ խոսվում էր սփյուռքահայ քաղաքական և հասարակական կազմակերպությունների նախատեսած ծրագրերի մասին: Ավելին, նկատենք, որ Սփյուռքի քաղաքական ուժերի հետ ունեցած առանձնազրույցներում կաթողիկոսը հիմնականում պահանջում էր, որ օտարերկրյա պետությունների և միջազգային կառույցների համար պատրաստվող փաստաթղթերը չկրեն հակախորհրդային բնույթ և որ 50-րդ տարելիցի միջոցառումները չօգտագործեն հակախորհրդային քարոզչության համար: ՀնՍՀ կառավարությանն առընթեր կրոնի գործերի պետական խորհրդի նախագահ Կ. Դալլաքյանի հաշվետվություններում այդ մասին միշտ նշվում էր. «Օգտագործելով իր հեղինակությունը՝ Վազգեն Ա փորձել է սփյուռքում գործող քաղաքական կուսակցությունների գործունեությունն ուղղել ի նպաստ իՍՂՄ-ի քաղաքական շահերի: Խորհուրդ է տվել չօգտագործել 50-րդ տարելիցին նվիրված միջոցառումները հակախորհրդային տրամադրություններ սերմանելու համար»¹³⁶: Այնպիսի տպավորություն է ստեղծվում, որ պաշտոնական Մոսկվայի վախենում էր, որ նախապատրաստվող միջոցառումները արևմտյան պետությունների կողմից կօգտագործվեն հակախորհրդային քարոզչություն իրականացնելու համար, և կաթողիկոսի գործունեության հիմնական նպատակներից էր կանխել դա:

Բացի այդ, տարբեր երկրներում գտնվող իՍՂՄ-ի դեսպանատներին ստացված հաշվետվություններում նույնպես նկատվում է վերոգրյալ մոտեցումը: Այսպես, 1965 թ. օգոստոսին 25-ին Ֆրանսիայում իՍՂՄ-ի դեսպանատան առաջին քարտուղար Լևոն Մանասերյանի ուղարկած գրություն մեջ մանրամասն շարադրված է Ֆրանսահայ Մշակութային Միությունից դեկավարներից Մ. Մավյանի և ՀՅԴ կուսակցության առաջնորդ Հ. Սամուելյանի միջև կայացած զրույցի բովանդակությունը: Հանդիպման ընթացքում կողմերը շատ հաճախ օգտագործում են «50-րդ տարելիցի միջոցառումները չեն վնասում իՍՂՄ-ի քաղաքականությունը»¹³⁷,

¹³⁶ ՀԱԱ, ֆ. 823, ց. 7, գ. 77 (Գրազրույցում իՍՂՄ եկեղեցու գործերի խորհրդի հետ...), թ. 9:
¹³⁷ ՀԱԱ, ֆ. 326 (Արտաքին գործերի նախարարություն), ց. 1, գ. 379 (Ֆրանսիայի իՍՂՄ դեսպանության առաջին քարտուղարի Լ. Մանասերյանի և ՀՀԿ կուսակցության առաջնորդ Հ. Սամուելյանի միջև կայացած զրույցի գրառումները «կուսակցության գործունեության մասին», 25.08.1965), թ. 6-7:

«... գործունեությունը որևէ կերպ չի հակասում իՍՂՄ-ի և Խորհրդային Հայաստանի շահերին»¹³⁸ արտահայտությունները: Ավելին՝ զրույցողները մատնանշում են, որ սկսված գործընթացը թուրքիայի վրա ճնշում գործադրելու միջոց է, որը կատիպի Անկարային «ավելի խոսուն լինել» Մոսկվայի հետ¹³⁹:

Հնարավոր է, որ խնդրո առարկա հարցում խորհրդային կառավարության անհանգստությունը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ դեռևս 1964 թ. հուլիսի 16-ին ՀնՍՀ Կենտկոմի առընթեր Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հայկական մասնաճյուղի տնօրեն Ծ. Աղայանը, ՀնՍՀ ԳԱ արևելագիտության սեկտորի վարիչ Հ. Ինճիկյանը և ՀԿԿ Կենտկոմի գաղափարախոսության բաժնի վարիչի տեղակալ Ջ. Կիրակոսյանը ՀԿԿ Կենտկոմին ներկայացրած «Արևմտյան Հայաստանում հայերի զանգվածային բնաջնջման 50-ամյակի միջոցառումների անցկացման մասին» առաջարկ-նամակում որպես Մեծ Եղեռնի տարելիցը Խորհրդային Հայաստանում նշելու անհրաժեշտության համոզիչ փաստարկ էին բերում ՀՅԴ գործունը, գրելով. «Հակահեղափոխական, ազգայնական Դաշնակցություն կուսակցությունը ամեն կերպ փորձում է հարցը հակախորհրդային տրամադրությունների բորբոքման նպատակով օգտագործել: ... Հայերի զանգվածային կոտորածների 50-ամյակը լուրջ մատնելը քաղաքականապես ձեռնառու չի լինի»¹⁴⁰: Այս առաջարկ-նամակը, գրեթե նույնությամբ, 1964 թ. սեպտեմբերի 18-ին Յա. Զարոբյանն ուղարկել է Ն. Խրուշչովին¹⁴¹: Այլ կերպ ասած՝ Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները, շահարկելով հայկական Սփյուռքի, մասնավորապես ՀՅԴ-ի ազդեցիկ գործունը, Կրեմլին հասկացնում էին, որ Հայոց ցեղասպանության 50-րդ տարելիցի միջոցառումների անցկացման դեպքում իՍՂՄ-ը ձեռք կրեր Սփյուռքի քաղաքական աջակցությունը, իսկ հակառակ դեպքում սփյուռքահայության շրջանում կուժեղանա հակախորհրդային տրամադրվածությունը: Անշուշտ, դա միակ պատճառը չէր, որ Մոսկվայի թույլատրում է միջոցառումների անցկացումը:

Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների ձեռնարկած գործունեությունը սպասված արդյունքն էր տվել. Կառավարությունը և կաթողիկոսը հնարավորություն էին ստացել կազմակեր-

¹³⁸ Նույն տեղում, թ. 7:

¹³⁹ Նույն տեղում:

¹⁴⁰ Հարությունյան Ա., Հայոց ցեղասպանության 50-րդ տարելիցը և երկրորդ Հանրապետությունը, Երևան, 2015, էջ 22:

¹⁴¹ Նույն տեղում, էջ 23:

պելու Հայոց ցեղասպանութան 50-րդ տարելիցի միջոցառումները, ինչից էլ լիուլի օգտվեցին: Արդյունքում՝ Վազգեն Ա կաթողիկոսը ծավալում է բավականին լայնածավալ գործունեություն. 1964 թ. սեպտեմբերի 24-ին նա Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին պատարագներ մատուցելու խնդրանքով նամակներով դիմում է Հոռոմի պապ Պողոս VI-ին¹⁴², Համայն Ռուսիո պատրիարք Ալեքսանդր¹⁴³, Քենթրբերի արքեպիսկոպոս և Համայն Անգլիայի միտրոպոլիտ Մայքլ Ռեմզլին, Եկեղեցիների համալսարհային խորհրդի ընդհանուր քարտուղար Վիսեր դե Լուֆտին¹⁴⁴: Նամակներում գրված էր. «Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցին և Համայն Հայ ժողովուրդը հառաջիկա տարի պիտի հիշատակեն Հիանամյակը Արևմտյան Հայաստանի (Թուրքական Հայաստանի) մոտ երկու միլիոն հայերի նահատակության, որ սկիզբ առան 24 ապրիլ 1915 թվականին: ... Նորագույն պատմության մեջ առաջին ցեղասպանության մեծ ոճիրն էր, որ կատարվեց: Նահատակված Հայ ժողովրդի միակ մեղքն էր, որ նա կամեցել էր այս աշխարհի վրա ապրել իբրև քրիստոնյա և ազատ ազգություն»¹⁴⁵: Այնուհետև՝ «առաջնորդված քրիստոնեական գույթի և արդարությունից» բոլորին հորդորում էր ապրիլի 24-ին իրենց «աղոթքները միացնել մեր աղոթքներին՝ երկու միլիոն նահատակ քրիստոնյա հայերի հոգիներին խաղաղության համար»¹⁴⁶: Նկատենք, որ կաթողիկոսի կողմ հասավ իր նպատակին. 1964 թ. նոյեմբերի 18-ին Հոռոմի պապը Վատիկանի Ս. Պետրոսի եկեղեցում մատուցում է Առաջին համալսարհային պատերազմի տարիներին Օսմանյան կայսրության տարածքում կոտորածի ենթարկված հայերի հիշատակին պատարագ¹⁴⁷: Այդ միջոցառումը լայնորեն լուսաբանվեց սփյուռքահայ, արևմտյան և թուրքական մամուլում¹⁴⁸:

Խորհրդային կառավարությունն ակնդետ հետևում էր Վազգեն Ա կաթողիկոսի կազմակերպած և մասնակցած՝ Հայոց ցեղասպա-

նություն 50-րդ տարելիցին նվիրված միջոցառումներին: ԽՍՀՄ-ի Նախարարների խորհրդին առընթեր Եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահի տեղակալ Վ. Ռյազանովին Կ. Դավաքյանի տված հաշվետվությունում մանրամասն ներկայացվում է Հայաստանում և, հատկապես երկրից դուրս՝ հայկական գաղթօջախներում, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի իրականացրած աշխատանքները¹⁴⁹: Նշվում է, որ 1965 թ. հունվար-փետրվար ամիսներին Վազգեն Ա կաթողիկոսն այցելել է հայկական որոշ գաղթօջախներ՝ Ադիս Աբեբա, Կահիրե, Փարիզ ու Լոնդոն, և ծանոթացել տարելիցի հետ կապված նախապատրաստվող միջոցառումներին¹⁵⁰: Ավելին՝ 1965 թ. Հունվարին Վազգեն Ա-ն անձամբ է տալիս Հայոց ցեղասպանության 50-րդ տարելիցի միջոցառումների մեկնարկը արտերկրում: Այսպես, հունվարի 24-ին Եթովպիայի մայրաքաղաք Ադիս Աբեբայի Սուրբ Երրորդություն Մայր տաճարում Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա և Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Խորեն Ա Բարոյանը պատարագ են մատուցում ի հիշատակ Մեծ եղեռնի 1,5 միլիոն զոհերի: Այդ արարողությունը ներկա են եղել Եթովպիայի կայսր Հայլե Սելասիե I-ը, երկրի բարձրաստիճան այրեր և օտարերկրյա դիվանագետներ: Միջոցառման ավարտից հետո մասնակիցները հանդիսավոր երթ են կատարել դեպի քաղաքային հրապարակ ու ծաղկեպսակ դրել Անհայտ գինվորի հուշարձանին: Այդ կերպ՝ իրենց հարգանքի տուրքը մատուցելով 1,5 միլիոն Հայ նահատակների հիշատակին¹⁵¹: Այս իրադարձությունը լուսաբանվել է ինչպես Եթովպիական, այնպես էլ թուրքական, արտասահմանյան և սփյուռքահայ մամուլում:

Տեղեկացնենք նաև, որ ավելի վաղ՝ հունվարի 20-ին, Վազգեն Ա-ն և Խորեն Ա-ն առանձնազրույց են ունեցել կայսր Հայլե Սելասիե I-ի հետ և խոսել Առաջին համալսարհային պատերազմի տարիներին հայերի նկատմամբ թուրքերի իրականացրած կոտորածների մասին: Հանդիպման ընթացքում կայսրը վերհիշել է, որ հայերի կոտորածների մասին առաջին անգամ լսել է Առաջին համալսարհային պատերազմի ավարտից հետո, երբ թագաժառանգ էր: Այդ օրերին նա հրամայել է ընդունել Հայ գաղթականներին և սուսհոյակ բնակարաններով: Հայլե Սելասիե I-ը ցանկություն է

¹⁴² ՀԱԱ, ֆ. 823 (ՀՀ կառավարությանն առընթեր կրոնի գործերի պետական խորհուրդ), ց. 7, գ. 73 (Հաշվետվություն Վազգեն Ա կաթողիկոսի նամակագրության մասին, 1964-1965 թթ.), թթ. 1-2:

¹⁴³ Նույն տեղում, թթ. 3-4:

¹⁴⁴ Ամենայն Հայոց Վեհապառ Հայրապետի նամակը Քուրե եկեղեցիների հոգևոր պետերին ապրիլի Մեծ եղեռնի 50-ամյակի առթիվ. - «Էջմիածին», 1964, ԺԱ, էջ 8-9:

¹⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 8:

¹⁴⁶ Նույն տեղում:

¹⁴⁷ ՀԱԱ, ֆ. 823 (ՀՀ կառավարությանն առընթեր կրոնի գործերի պետական խորհուրդ), ց. 7, գ. 73 (Հաշվետվություն Վազգեն Ա կաթողիկոսի նամակագրության մասին, 1964-1965 թթ.), թ. 9:

¹⁴⁸ Նույն տեղում:

¹⁴⁹ ՀԱԱ, ֆ. 823 (ՀՀ կառավարությանն առընթեր կրոնի գործերի պետական խորհուրդ), ց. 7, գ. 82 (1965 թ. Վազգեն Առաջինի արտասահման կատարած ուղևորությունների հաշվետվությունները):

¹⁵⁰ Նույն տեղում, թ. 13:

¹⁵¹ Նույն տեղում, թթ. 15-16:

Հայտնել ծանոթանալու 1915 թ. դեպքերի փաստագրական նյութին, և խորեն Ա.-ն խոստանում է այն տրամադրել¹⁵²: Կաթողիկոսները, իրենց հերթին, կայսրին խնդրում են Հայոց ցեղասպանութան հարցը բարձրացնել ՄԱԿ-ում: Վերջինս, սակայն, չի խոստանում կատարել նրանց խնդրանքը՝ բերելով հետևյալ պատճառաբանությունը. «ՄԱԿ-ում նման հարցի բարձրացումը բավականին դժվար խնդիր է: Պետք է հաշվի առնել այն փաստը, որ Թուրքիան ՆԱՏՕ-ի անդամ է: Չնայած այս հարցում ես պաշտպանում եմ հայերի արդարացի պահանջը, սակայն չեմ խոստանում հարցը բարձրացնել ՄԱԿ-ում»¹⁵³: Ավելին՝ նկատենք, որ կայսրը չի թաքցնում, որ Մուստաֆա Քեմալ Աթաթուրքն իր մտերիմ ընկերն է եղել¹⁵⁴:

Այդ նույն օրը՝ հունվարի 20-ին, Վազգեն Ա.-ն Ադիս Աբեբայում հանդիպում է Բեյրութից ժամանած Ռամկավար ազատական կուսակցության առաջնորդ Բ. Թովմասյանին: Կողմերը քննարկում են Հայոց ցեղասպանության տարելիցի հետ կապված միջոցառումների ծրագրերը: Բ. Թովմասյանը, մասնավորապես, ասում է. «Մենք հասկանում ենք, որ խորհրդային Հայաստանը չի կարող որևէ տարածքային պահանջ ներկայացնել Թուրքիային, սակայն մենք՝ արտասահմանում ապրողներս, պետք է օգտագործենք ցանկացած իրավիճակ մեր պահանջը ներկայացնելու համար: Մենք հույս ունենք, որ խորհրդային Հայաստանի և ԽՍՀՄ-ի կառավարությունները չեն խոչընդոտի մեր գործին»¹⁵⁵: Նա Վազգեն Ա.-ին նաև հայտնում է, որ տարածքային պահանջատիրության հարցը համատեղ ներկայացնելու համար Բեյրութում փորձ է արվել միավորել Ռամկավար ազատական, ՀՅԴ և Ս.Դ. Հնչակյան կուսակցություններին: Բանակցությունները, սակայն, ավարտվել են անհաջողությամբ, քանի որ ՀՅԴ-ն դեմ է արտահայտվել Արևմտյան Հայաստանը ՀԽՍՀ-ին միացնելուն՝ պատճառաբանելով, որ ԽՍՀՄ-ը հրաժարվել է այդ տարածքից¹⁵⁶:

Վազգեն Ա. կաթողիկոսն իր շրջագայության մյուս կայաններում՝ Կահիրեում, Փարիզում և Լոնդոնում, դարձյալ հանդիպումներ է ունենում տեղի հայ քաղաքական և հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների հետ, ծանոթանում Հայոց ցեղասպանության 50-րդ տարելիցին նվիրված նրանց միջո-

ցառումների ծրագրերին: Արտերկիր կատարած ուղևորություն վերաբերյալ պատրաստված կաթողիկոսի հաշվետվությունում նշվում է, որ տարելիցի կապակցությամբ սփյուռքահայերի միջոցառումների հիմնական նպատակն էր՝ «հիմնավոր փաստերով օտարերկրացիներին ծանոթացնել Հայոց ցեղասպանությանը, պահանջել Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումը և դիմել տարբեր պետությունների բարձրաստիճան այրերին ու համաշխարհային ճանաչում ունեցող գործիչներին, որպեսզի վերջիններս իրենց ձայնը բարձրացնեն ի նպաստ Հայկական Դատի»¹⁵⁷: Վազգեն Ա.-ն բարձր է գնահատում սփյուռքահայերի գործունեությունը, չնայած այն կարծիքին էր, որ քաղաքական նման լուրջ հարցով չեն կարող զբաղվել «փոքր հանձնաժողովները»: Ըստ նրա՝ հայկական տարածքների «ազատագրման» հարցը համայն հայության խնդիրն է և «հաջողություն հասնելու համար անհրաժեշտ է ընդհանուր հանաժողով ձևավորել, որը միջազգային աստիճաններում հանդես կգա հայ ժողովրդի անունից»¹⁵⁸:

Հայկական գաղթօջախներում Վազգեն Ա.-ի հանդիպումները և Հայոց ցեղասպանության 50-րդ տարելիցին նվիրված միջոցառումների ծրագրերի նախապատրաստումը լուրջ անհանգստություն է առաջացնում ինչպես Թուրքիայում, այնպես էլ խորհրդային դիվանագետների շրջանում: 1965 թ. մարտին Անգլիայում ԽՍՀՄ-ի դեսպանատունը հաղորդում էր, որ հայկական կոտորածների 50-րդ տարելիցի հետ կապված միջոցառումների կազմակերպումը լայնածավալ քննարկումների թեմա է դարձել և լուրեր են տարածվել, որ բոլոր հրահանգները գալիս են Ս.մենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա.-ից: Խորհրդային դիվանագետները նախազուշացնում էին, որ դա կարող է բավականին լուրջ խնդիրներ առաջացնել հետագայում¹⁵⁹:

ՀԽՍՀ կառավարությունն առնչվելով կրոնի գործերի պետական խորհրդի նախագահ Կ. Դալլաքյանը ապրիլի 15-ի պատասխան գրություն մեջ, հայտնում էր, որ կաթողիկոսը միջոցառումների կազմակերպման վերաբերյալ որևէ հրահանգ չի տվել: Ինչ վերաբերում էր 1964 թ. օգոստոսի 17-ի նրա կոնդակին, ապա այն ամենևին չպետք է դիտվի որպես տարելիցը նշելու հրահանգ, քանի որ սփյուռքահայերն արդեն իսկ պատրաստվում էին այն

¹⁵² Նույն տեղում, թ. 15:

¹⁵³ Նույն տեղում:

¹⁵⁴ Նույն տեղում:

¹⁵⁵ Նույն տեղում, թ. 27:

¹⁵⁶ Նույն տեղում:

¹⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 55:

¹⁵⁸ Նույն տեղում:

¹⁵⁹ ՀԱԱ, ֆ. 823 (ՀՀ կառավարության առնչվելով կրոնի գործերի պետական խորհուրդ), ց. 7, գ. 77 (Գրաբրություն ԽՍՀՄ եկեղեցու գործերի խորհրդի հետ...), թ. 10:

նշել¹⁶⁰: Բացի այդ, կոնդակը տարածվում էր միայն հայկական եկեղեցիների վրա, և Վազգեն Ա-ն իրավասու էր նման հրահանգ տալ¹⁶¹: Արևիվային այս փաթեթին կցված է նաև Կ. Դավաքյանի ապրիլի 20-ի գրությունը, որում նա ԽՍՀՄ-ի նախարարների խորհրդին առևթեր եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահի տեղակալ Վ. Ռյազանովին էր փոխանցում Վազգեն Ա-ի ապրիլի 24-ի ելույթի տեքստը¹⁶², որտեղ 1915 թ. դեպքերը որակվում էին որպես «20-րդ դ. առաջին ցեղասպանություն»¹⁶³: Նկատենք, որ ելույթի տեքստն արժանացել է հավանություն, քանի որ խորհրդային կառավարության կողմից էական որևէ փոփոխություն և դիտարկվում չի արվել:

Մեծ եղեռնի 50-րդ տարելիցը Խորհրդային Հայաստանում և Սփյուռքում նշվում է ազգովի: 1965 թ. ապրիլի 24-ին էջմիածնի Մայր տաճարում ԱՄՆ-ից, Անգլիայից, Ֆրանսիայից, Սիրիայից, Լիբանանից և Հունաստանից հազարավոր ուխտավորների ներկայությամբ հանդիսություններ են տեղի ունենում: Վազգեն Ա-ն պատարագ է մատուցում, կատարում հոգեհանգիստ՝ «Հայ ժողովրդի հավաքական մարտիրոսագրության հիսունամյակին նվիրված», ապա Մայր տաճարի Հյուսիսային կողմում կատարվում է Եղեռնի նահատակների հուշարձանի հիմնաքարի օրհնություն, որի կառուցումը պետք է ավարտվեր նույն թվականի հոկտեմբերին¹⁶⁴:

1965 թ. ապրիլի 24-ին Երևանում անցկացվում է հուշ-երեկո, տեղի է ունենում ժողովրդի ինքնաբերական մեծածավալ ցույց: Ավելի ուշ Հայաստանում կառուցվում է Ծիծեռնակաբերդի հուշարձանը, Սարգարապատի կոթողը, հրատարակվում են պատմական ուսումնասիրություններ, կազմակերպվում գիտաժողովներ¹⁶⁵: Սփյուռքում ևս նույնամանա միջոցառումներ են իրականացվում. կառուցվում են հուշարձաններ, անցկացվում հրապարակային ցույցեր, մեծ տեղություններ և միջազգային կառույցների ղեկավարներին փոխանցվում հուշագիր-նամակներ, Հայոց ցեղասպանության վերաբեր-

յալ հրատարակվում են բազմաթիվ գրքեր՝ հիմնականում ցեղասպանությունը վերապարծնների հուշագրություններ:

Վերը նշված բոլոր միջոցառումները լայնորեն լուսաբանվել են օտարերկրյա, այդ թվում՝ թուրքական մամուլում: Հատկապես լայն արձագանք են ստանում ապրիլի 24-ին Նյու Յորքում, Բեյրութում, Տորոնտոյում, Փարիզում, Բուենոս Այրեսում, Սան Պաուլոյում և Մոնտեվիդեոյում անցկացված բազմահազարանոց ցույցերը¹⁶⁶: Նկատենք, որ թուրքիայի կառավարությունը դեռևս 1964 թ. դեկտեմբերին էր տեղեկացված Բեյրութում նախապատրաստվող հայերի ցույցի մասին¹⁶⁷: Ավելի ուշ՝ 1965 թ. ապրիլի 2-ին, Բեյրութում ԱՄՆ-ի դեսպանատունն իր կառավարությանը հայտնում էր, որ Լիբանանի իշխանությունները թույլատրել են իր երկրում ապրող հայերին ապրիլի 25-ին անցկացնել «1915 թ. զոհված հայերի հիշատակին նվիրված ցույց»¹⁶⁸: Միջոցառմանը մասնակցել է 20 հազարից ավել մարդ¹⁶⁹:

Նյու Յորքում փողոց դուրս եկած հայ ցուցարարների թիվը համեմատաբար քիչ էր, այն հասնում էր 2-3 հազարի: Տեղի ունեցածը, սակայն, լայն արձագանք ստացավ ամերիկյան մամուլում: Դա պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ ամերիկահայերը տարեկիցին նվիրված նախապատրաստական աշխատանքները սկսել էին 1964 թվականից և այդ ուղղությամբ բավականին լուրջ քարոզչություն էին իրականացրել: Ինչպես միշտ, նամակներ էին հղել ԱՄՆ-ի սենատի և կոնգրեսի ներկայացուցիչներին՝ խնդրելով ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունն ու ապրիլի 24-ն ընդունել «Հայ նահատակների ոգեկոչման օր»: Արդյունքում՝ 1965 թ. ապրիլի 4-ից մայիսի 5 ընկած ժամանակահատվածում արձագանքեցին Սենատի և Կոնգրեսի 40-ից ավելի օրենսդիրներ¹⁷⁰: Հատկանշական է նաև, որ ապրիլի 26-29-ին հայ ժողովրդին իրենց խորը ցավը հայտնեցին շուրջ 25 անդամ, այդ թվում՝ սենատոր Էդուարդ Քենեդին, կոնգրեսական Ջերալդ Ֆորդը¹⁷¹:

1965 թ. ի նպաստ Հայոց դատի՝ հուշագիր-նամակներով մեծ տերություններին և ՄԱԿ-ին են դիմում Բեյրութում գործող Հայոց

¹⁶⁰ Նույն տեղում, թթ. 8-9:

¹⁶¹ Նույն տեղում թ. 9:

¹⁶² Նույն տեղում, թթ. 11-12:

¹⁶³ Նույն տեղում, թ. 11:

¹⁶⁴ Հանդիսություններ Մայր Աթոռում ապրիլյան եղեռնի հիսունամյակի առթիվ. «Էջմիածին», 1965, եջ 1, էջ 106-113:

¹⁶⁵ Խորհրդային Հայաստանում կազմակերպված միջոցառումներին մանրամասն ծանոթացեք Ավագ Հարությունյանի «Հայոց ցեղասպանության 50-րդ տարելիցը և երկրորդ Հանրապետությունը» աշխատությունից:

¹⁶⁶ Ահարոնյան Գ., Խոհեր հիսունամյակի ավարտին, Բեյրութ, 1966, էջ 224:

¹⁶⁷ «Զարթոնք», 22. XII.1964: Dadrian V., The Events of April 24 in Moscow-How They Happened and Under What Circumstances. - «Armenian Review», 1967, vol. 20, № 2, pp. 9-10.

¹⁶⁸ «Զարթոնք», 26. IV.1965:

¹⁶⁹ Նույն տեղում:

¹⁷⁰ Ահարոնյան Գ., Խոհեր հիսունամյակի ավարտին, էջ 91-96:

¹⁷¹ Նույն տեղում, էջ 114-121:

Հողային դատի հետապնդման կենտրոնական հանձնախումբը, Հայ-կական դատի ամերիկահայ հանձնախումբը, Ֆրանսիայի՝ Թուրքահայերի իրավունքների պաշտպանութան կոմիտեն և այլ կազմակերպություններ¹⁷²: Այսպես, 1965 թ. դեկտեմբերի 9-ին Հայկական դատի ամերիկահայ հանձնախումբը «The New York Times» թերթում հրատարակում է, «Հիշողության տարին մոտենում է ավարտին» («A Year of Memory Comes to a Close») խորագիրը կրող հայտարարությունը, որում ԱՄՆ-ին կոչ էր արվում «պաշտպանել հայերի արդարացի պահանջը»¹⁷³:

Ֆրանսահայերի իրականացրած գործունեությունը արդյունքում՝ ապրիլի 23-27-ին մամուլը, մասնավորապես, «Le Figaro»-ն, «Le Monde»-ը, «La Croix»-ը, «L'Aurore»-ն, «L'Humanité»-ն, անդրադառնում են 1915 թ. դեպքերին՝ դատապարտելով հայերի կոտորածները¹⁷⁴: Ավելին՝ ապրիլի 24-25-ին «Le Figaro» թերթում Ջորջ Դյուվուայի հրատարակած հոդվածում Առաջին Համաշխարհային պատերազմի տարիներին Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ իրականացված կոտորածները որակվում են որպես «Հիսուն տարի առաջ՝ 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանություն»¹⁷⁵: Հայագետ Ֆրեդերիկ Ֆեյդին էլ ապրիլի 23-ին «Le Monde» թերթում տպագրած հոդվածում դատապարտելով Հայոց ցեղասպանությունը՝ գրում էր, որ հայերը հակառակ իրենց փոքրամթիվ լինելուն՝ ամենուրեք նպաստում են համաշխարհային քաղաքակրթության գործին¹⁷⁶:

1965 թվականից օտարերկրյա խորհրդարաններում դրվում է նաև Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող բանաձևերի ընդունման սկիզբը: Հարավային Ամերիկայում բնակվող մեր հայրենակիցները 1960-ական թվականների սկզբին բավականին լայնածավալ գործունեություն էին ծավալում: Հատկանշական է 1964 թ. մարտի 28-29-ին Ուրուգվայի մայրաքաղաք Մոնտեվիդեոյում հրավիրված վեհաժողովը, որին մասնակցում էր 65 պատվիրակ՝ Ուրուգվայի, Արգենտինայի և Ջիլիի հայկական գաղթօջախներից: Բրազիլիայում տեղի ունեցած հեղաշրջման պատճառով տեղի Հայ համայնքի պատվիրակությունը չէր ժամանել: Վեհաժո-

ղովի մասնակիցներն իրենց ելույթներում կոչ էին անում միավորել Հատինական Ամերիկայի, Լիբանանի, ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի և այլ երկրներում գործող հայկական կազմակերպությունների աշխատանքներն ու համատեղ ուժերով հանդես գալ Հայկական հարցում: Ավելին՝ ստեղծվում է Հարավ Ամերիկյան հայկական կազմակերպություն, որի նպատակն էր կազմակերպել Հայոց ցեղասպանության 50-րդ տարելիցի հետ կապված Արգենտինայի, Ուրուգվայի, Բրազիլիայի և Ջիլիի հայկական կազմակերպությունների համատեղ միջոցառումները¹⁷⁷: Լատինական Ամերիկայի հայկական գաղթօջախների աշխատանքը Հայկական հարցում բավականին մեծ է, նրանք ոչ միայն բարձրացնում էին հայկական տարածքների հարցը, այլև աշխատում էին հանրությունը հասանելի դարձնել 1915 թ. Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ կատարված ոճրագործությունները¹⁷⁸:

Արդյունքում՝ 1965 թ. ապրիլի 20-ին Ուրուգվայի խորհրդարանն առաջինն է ընդունում 1915 թ. եղեռնագործության վերաբերյալ պատմական № 13.326 «Հայ նահատակների ոգեկոչման օր» խորագիրը կրող փաստաթուղթը: Այդ ժամանակ ոչ ոք չէր պատկերացում, թե որքան հեռահար և երկարամյա գործընթացի սկիզբ դրեցին Լատինական Ամերիկայի քաղաքական գործիչները:

Մոնտեվիդեոյի № 13.326 փաստաթուղթը, հիրավի, կարելի է բնորոշել որպես պատմական, չնայած այն չէր ընդգրկում Ցեղասպանությունն եզրույթով: Որոշման հինգ կետերով, մասնավորապես, սահմանվում էր.

«Գալիք ապրիլի 24-ը հռչակել «Հայ նահատակների հիշատակի օր»՝ ոգեկոչելու բոլոր նրանց, ովքեր սպանվեցին 1915 թ. այդ օրը: Պետական ռադիոձայնարանի կայանները նշված օրը պետք է իրենց հեռարձակման մի մասը կազմակերպեն ի պատիվ նշված ժողովրդի: Հանրային ծառայություն մեջ գտնվող Հայ քաղաքացիները նշված օրն իրավասու են չնեղկայանալ աշխատանքի: Մոնտեվիդեոյի տարածաշրջանի թիվ 156 դպրոցն անվանակոչել Հայաստանի դպրոց:

Սենատի նախագահ՝ Մարտին Էլսեդոյեն, քարտուղար՝ Խոսե Պաստոր Սալվանաչ»¹⁷⁹:

¹⁷² Նույն տեղում, էջ 225:

¹⁷³ «The New York Times», 09. XII. 1965.

¹⁷⁴ ՀԱԱ, ֆ. 57 (Օսմանյան Հայոց կաթողիկոսի դիվան), ց. 5, գ. 231 (Փաստաթղթեր Հայկական Հարցի մասին), թթ. 33-37:

¹⁷⁵ Նույն տեղում, թ. 33:

¹⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 34:

¹⁷⁷ ՀԱԱ, ֆ. 326 (Արտաքին գործերի նախարարության), ց. 1, գ. 358 (Ուրուգվայի ՍՍՌ-Պ հետպատանք կայացած զրույցների գրառումները, 07.05.1964 - 24.08.1964), թ. 2:

¹⁷⁸ Նույն տեղում, թ. 3:

¹⁷⁹ Consejo Causa Armenia del Uruguay, Resoluciones De La Asamblea General. 22-04-65. Día de recordación de los Mártires Armenios (Ley 13.326), http://www.causaarmeria.org/?page_id=323

Ինչ վերաբերում է ԱՄՆ-ում Հայոց ցեղասպանութան ճանաչման գործընթացին, այդ մասին խոսելիս Հարկ է նկատել, որ ուսումնասիրողների կողմից հստակորեն առանձնացվել են մի քանի «ալիքներ»¹⁸⁰: Այսպես, առաջինը՝ սկսվել է 1965 թ., երբ ամերիկահայ համայնքը նշում էր Հայոց ցեղասպանութան 50-րդ տարելիցը: Ընդ որում՝ տարելիցի միջոցառումներն աննախադեպ ծավալներ և հնչեղություն ստացան, ուստի և որոշակի արդյունքներ արձանագրվեցին: Այսպես, 1965 թ. Կալիֆորնիա նահանգի օրենսդիր ժողովն ընդունում է Ասամբլեայի թիվ 274 բանաձևը, որում ասվում էր. «... 50 տարի առաջ՝ 1915-ի ապրիլի 24-ին, Օսմանյան կայսրության կառավարությունը, իբրև Կենտրոնական դաշինքի երկրների դաշնակից, սկսել է հայ ազգի բնաջնջման սխտեմատիկ ծրագիրը: ... 1915-1918 թթ. թուրքական հոլոքոստի ընթացքում ողջ հայության կեսն իր բնակավայրերից քշվել է դեպի Սիրիայի անապատները և սպանվել կամ աննկարագրելի սարսափներ կրել: ... Մարդկության պատմությունում մեջ չի եղել ոչ մի իրադարձություն, որն այսքան հիմնովին զրավի աշխարհի ժողովուրդների սրտակցությունը, սակայն որն այսքան շուտ մոռացվի, ինչպես հայերի թուրքական ցեղասպանությունը»¹⁸¹:

Նույն թվականին Կալիֆորնիայի նահանգապետ էդմունդ Բրաունը հանդես եկավ հայտարարությունում, որում նշում էր. «1915 թ. Հայկական կոտորածի հիշատակի այս օրն աշխարհը պետք է դադար տա խորհելու պատմական դասերի ու նրանց համամարդկային նշանակություն մասին: Ես կոչ եմ անում բոլոր կալիֆորնիացիներին միասնալ մեր հայ հարեաններին և համաքաղաքացիներին՝ նշելու այն 2 միլիոն հայերի մահը, ովքեր հալածանքների են ենթարկվել և դատապարտվել մահվան...»¹⁸²:

Բացի այդ, 1965 թ. Հայոց ցեղասպանության 50-րդ տարելիցի առթիվ Լոս Անջելեսի հայ համայնքը որոշում է հուշահամալիր կառուցել, որը պետք է դառնար զոհերի հիշատակը հարգելու մշտական վայր: Մի քանի ամիս անց Մոնթբելլոյի քաղաքապետարանի ժողովի որոշմամբ հանրային պուրակում տեղ է հատկացվում հուշարձանի համար, որը կառուցելու նպատակով ամերիկահայությունը հանգանակությունը հավաքում է 125 հազար

դոլար¹⁸³: Հուշահամալիրը, որի բացումը տեղի է ունեցել 1968 թ. ապրիլին, ԱՄՆ-ում Հայոց ցեղասպանությունը նվիրված ամենամեծ կառույցն է:

1968 թ. ապրիլի 15-ին Կալիֆորնիա նահանգի օրենսդիր ժողովում Ասամբլեայի թիվ 78 համաձայնեցված բանաձևի ընդունմամբ ամերիկյան նահանգների կողմից հիմք է դրվում ոչ միայն Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու, այլև դա պարբերաբար վերահաստատելու ու զոհերի հիշատակը նշելու ավանդույթին: Կալիֆորնիայի իշխանությունները պահպանեցին Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ու դատապարտման գործում իրենց ունեցած հաստատված դիրքորոշումը: Բայց դա ամենևին պատահական չէր. Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ամերիկահայության կոչին արձագանքած առաջին նահանգը Կալիֆորնիան էր, որտեղ այն ժամանակ բնակվում էր ավելի քան 400 հազար անդամ ունեցող ամերիկահայ համայնքի համեմատական մեծամասնությունը՝ շուրջ 140 հազարը¹⁸⁴:

1965 թ. հունիսի 13-ին Պլովդիվի Հայոց ազգային դերեզմանատանը Վազգեն Ա-ի և Բուրլարիայի Ամենապատիվ Ս. Կիրիլ պատրիարքի հանդիսադրությունում տեղի է ունենում Եղեռնի նահատակների հիշատակի հոգեհանգիստ և նահատակաց հուշարձանի բացում, որին ներկա էր նաև Բուրլարիայի Կրոնական գործերի խորհրդի նախագահ Մ. Քյուլչյուկովը¹⁸⁵:

1965 թ. հուլիսի 10-15-ին Ֆինլանդիայի մայրաքաղաք Հելսինկիում գումարված «Խաղաղության, ազգային անկախության և ընդհանուր զինաթափման համաշխարհային կոնգրեսը», որին մասնակցում էր 98 երկրի 1470 պատգամավոր, Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող բանաձև է ընդունում: Համաժողովի հիմնական աշխատանքներն սկսվել են հուլիսի 12-ին, երբ ձևավորվում է յոթ հանձնաժողով՝ օրակարգային հարցերն ուսումնասիրելու, քննելու և ընդհանուր ժողովին եզրակացություններ ու բանաձևեր ներկայացնելու համար: Հայ եկեղեցու պատվիրակությունը՝ Վազգեն Ա կաթողիկոսի գլխավորությամբ, մասնակցում էր յոթերորդ հանձնաժողովի աշխատանքներին, որի քննարկման թեման էր՝ «Խաղաղության նպաստավոր պայմանների ստեղծում:

¹⁸⁰ Միրզոյան Ա., Հայոց ցեղասպանության ճանաչումն ԱՄՆ նահանգային իշխանությունների կողմից - «Հայաստան» (Հատուկ թողարկում), Երևան, 2005, № 2, էջ 51:

¹⁸¹ Նույն տեղում, էջ 52:

¹⁸² Նույն տեղում:

¹⁸³ Molina S., Thousands commemorate Armenian genocide at site of Montebello monument, Whittier Daily News, 24.04.2012, <http://www.whittierdailynews.com/general-news/20120424/thousands-commemorate-armenian-genocide-at-site-of-montebello-monument>

¹⁸⁴ Մալխասյան Մ., Հայերն աշխարհում, Երևան, 2007, էջ 94:

¹⁸⁵ Վեհափառ Հայրապետ Բուրլարիայում - «Էջմիածին», 1965, Ը-թ, էջ 1:

Մշակույթի, կրոնի և դաստիարակութան դերը ի սպաս խաղաղու-
թյան. խաղաղարար կազմակերպությունների գործարար համա-
գործակցությունը: ՄԱԿ-ի համաշխարհայնությունը, միջազգային
մարմինների կառուցվածքի և աշխատանքի բարեփոխումը»¹⁸⁶: Եվ
թեպետ կաթողիկոսն իր ելույթում հիշատակում է 1915 թ. դեպքե-
րը¹⁸⁷, սակայն Հայոց ցեղասպանությունը դասապարտող հարցի
լուծմաներին, բնականաբար, չի մասնակցում, քանի որ նման խնդր-
ների քննարկումը վերապահված էր երկրորդ հանձնաժողովին, որի
թեման էր՝ «Դեռևս գաղութային լուծի տակ գտնվող ժողովուրդ-
ների ազատագրում, ազգային վեհախորհրդային պահպանում և վեր-
ջինիս պաշտպանությունը ընդդեմ ամեն ոտնձգություն»¹⁸⁸:

Երկրորդ հանձնաժողովի աշխատանքներին մասնակցում էր
Փրանսիական պատվիրակության անդամ, Փարիզում գործող Թուր-
քիայի հայերի իրավունքների պաշտպանության կոմիտեի քարտու-
ղար Պարգև Մուրադյանը¹⁸⁹: Նա Նաղաղության համաշխարհային
խորհրդի քարտուղար, ազգերի անկախության հանձնաժողովի գե-
կուցող (հանձնաժողովի նախագահն էր արգենտինացի գրող, հրա-
պարակախոս Ալֆրեդո Վարելյան), սիրիահայ Վարուժան Սալաթ-
յանի հետ պահանջում են Հայոց ցեղասպանությունը ևս ընդ-
գրվել նախապատրաստվող բանաձևի մեջ¹⁹⁰: Դեռևս մայիս-հունիս
ամիսներին Թուրքիայի հայերի իրավունքների պաշտպանության
կոմիտեի նախագահ Կ. Սողոմոնյանը նամակներ է հասցեագրել
Նաղաղության համաշխարհային խորհրդի նախագահ պրոֆ. Ջոն
Բեռնային խնդրելով Հայոց ցեղասպանությունից 50-րդ տարելիցի
հետ կապված հարցը բարձրացնել և քննարկել համաժողովում¹⁹¹:
Միաժամանակ նա դիմում է Վ. Սալաթյանին իրենց այս հարցում
աջակցելու համար¹⁹²:

Հուլիսի 15-ին համաժողովի եզրակացություններն ևս լսվում են
յոթ հանձնաժողովների եզրակացություններն ու բանաձևերը, որոն-
ցում հանրագումարի էին բերված պատգամավորների մոտեցում-
ները քննարկված հարցերի վերաբերյալ: Երկրորդ հանձնաժողովը,
որտեղ լսվել էր Հայոց ցեղասպանության հարցը, «Բռնությունը,

գաղութատիրությունը ու ցեղասպանությունը» դասապարտող իր
ընդունած ծավալուն փաստաթղթում հիշատակում էր նաև Հայոց
եղեռնի 50-րդ տարելիցի փաստը: Դրանում ասվում էր. «Այս տարի
50-ամյակն է Օսմանյան Թուրքիայի կողմից գործադրված հայ-
կական կոտորածների, ազգային հարցը մի ժողովրդի բնաջնջու-
մով լուծելու նպատակով: Այս ցեղասպանությունը խլեց կյանքը
ավելի քան մեկ ու կես միլիոն ազատասեր հայերի, այսինքն հայ
ժողովրդի երկու երրորդի»¹⁹³: Այս փաստաթուղթը հատկանշական
է նրանով, որ 1915 թ. դեպքերն այստեղ բնութագրվում են որպես
ցեղասպանություն: Իսկ դա նշանակում է, որ 1960-ական թվա-
կանների կեսին արդեն համաշխարհային հանրությունը Օսման-
յան կայսրությունում 1915 թ. հայերի կոտորածները դիտարկում
էր որպես ցեղասպանություն:

Կոնգրեսին մասնակցող Թուրքական պատվիրակության ճնշման
ներքո բանաձևի նախնական տարբերակը վերանայվում է և դրա-
նից հանվում հատուցման ու տարածքային պահանջատիրությունը
վերաբերող հատվածը¹⁹⁴: Այդ մասին տեղեկանում ենք Հելսինկիից
Կ. Սողոմոնյանին ուղարկված հեռագրերից: Դրանցից մեկում
ուղղակի գրված է. «... անակնկալի եկած Թուրքական պատվիրակու-
թյունը ի նշան բողոքի հեռացել է նիստից և սպառնացել, որ կհե-
ռանան համաժողովից, եթե հարցը չհանվի օրակարգից: Սակայն
Թուրքական կողմի փորձերը հաջողությամբ չեն պսակվել, բայց
խոչընդոտել են առավել կոշտ տեքստի ընդունմանը»¹⁹⁵:

1960-ական թվականներին խորհրդային Հայաստանում և
Սփյուռքում Հայոց ցեղասպանության հարցի շուրջ զարգացող
գործընթացները լայն արձագանք են գտնում Թուրքական մամու-
լում: Սկզբնական շրջանում մամուլում տպագրված հոդվածները
համաձայնեցված չէին, իսկ ավելի ուշ դարձան Թուրքական ժխտո-
ղական քաղաքականության և հակահայկական քարոզչության հիմ-
քերը: Այդ քաղաքականությունը, որոշ վերափոխումներով, շարու-
նակվում է առայսօր:

Այդ տարիներին Թուրքական մամուլում հրապարակված հոդ-
վածներից կարելի է եզրակացնել, որ մեծ եղեռնի 50-րդ տարելի-
ցին նվիրված միջոցառումները, հատկապես միջազգային հանրու-
թյան արձագանքն ու մասնակցությունը դրանց անակնկալի են

¹⁸⁶ Նաղաղության, ազգային անկախության և ընդհանուր ղինաթափման համաշխարհային
համաժողով Հելսինկի. - «Էջմիածին», 1965, Ը-թ, էջ 67:

¹⁸⁷ Նույն տեղում:

¹⁸⁸ Նույն տեղում:

¹⁸⁹ ՀԱԱ, ֆ. 57 (Ամենայն հայոց կաթողիկոսի դիվան), ց. 5, գ. 231 (Փաստաթղթեր Հայկա-
կան հարցի մասին), թ. 8:

¹⁹⁰ Նույն տեղում, թ. 9:

¹⁹¹ Նույն տեղում, թ. 1:

¹⁹² Նույն տեղում, թ. 23:

¹⁹³ Նաղաղության, ազգային անկախության և ընդհանուր ղինաթափման համաշխարհային
համաժողով Հելսինկի, էջ 70:

¹⁹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 57 (Ամենայն հայոց կաթողիկոսի դիվան), ց. 5, գ. 231 (Փաստաթղթեր Հայկա-
կան հարցի մասին), թ. 27:

¹⁹⁵ Նույն տեղում:

բերել Թուրքիայի կառավարութեանը, իսկ քաղաքական շրջանակներին էլ՝ անհանգստացրել: Դա ստիպում է Թուրքիայի նախագահ Ջեմալ Գյուլբեկին 1965 թ. ապրիլի 23-ին հանդես գալ հայտարարութեամբ և Թուրքական մամուլին կոչ անել «հետևել» իր խոսքերին: Նա ասում է. «Մամուլը պետք է եղածի պես չխորացնի և չնեղակայացնի հայկական խնդիրները: Պետք է գիտենա, որ հայկական կոտորածներ չեն եղել...»¹⁹⁶:

Այնուամենայնիվ, Թուրքական մամուլը լայնորեն անդրադառնում է 1965 թ. հայկական միջոցառումներին: Այսպես, օրինակ, «Hürriyet» գրում էր. «Ապրիլի 24-ին ամբողջ աշխարհի հանրային կարծիքի առջև Թուրքիայի դեմ պիտի միջազգային նոր պայքար մղվի: Բեյրութի եկեղեցու (խոսքը վերաբերում է Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսութեանը. - Ք.Մ.) առաջնորդութեամբ Փարիզի, Նյու Յորքի, Աթենքի, Լոնդոնի և Հարավային Ամերիկայի զանազան քաղաքներում «կոտորածի զոհ դարձած հայերի» հիշատակին պիտի տեղի ունենան սգո հանդեսներ՝ զոհերի հիշատակը ոգեկոչելու և «Թուրքիայի վայրագությունները ծանուցելու» համար: Այս արարողությունները, ճառերը և հրապարակված գրքույկները պետք է լուսաբանվեն ռադիոկայաններով ու հեռուստատեսութեամբ»¹⁹⁷: Թուրքական մամուլը հետևում էր հայութեան կազմակերպած միջոցառումներին՝ Բեյրութ և Սփյուռքի այլ գաղթօջախներ ուղարկելով իր թղթակիցներին: Վերջիններս դրանք լուսաբանում են հակահայկական նույն շեշտադրումներով և ազգայնամոլական հայտարարություններով:

Հայոց ցեղասպանութեան 50-րդ տարելիցի առթիվ կազմակերպված միջոցառումներից անհանգստացած՝ արձագանքում են նաև Թուրքիայի քաղաքական գործիչները: Ապրիլի 27-ին Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովում Կարսից ընտրված պատգամավոր Հասան Էրզողանն իր ելույթում հայտարարում է, որ կազմակերպած միջոցառումները «զայրույթ են առաջացրել Թուրքիայի արևելյան նահանգների բնակչության շրջանում»¹⁹⁸: Ավելին՝ տեղեկացնում է, որ Վանի, Էրզրումի, Կարսի նահանգներից ստացել է հայերի գործողությունները քննադատող բազմաթիվ նամակներ և որ այդ տարածքների բնակիչները «չեն մոռացել 50 տարի առաջ հայերի կող-

մից կազմակերպված կոտորածները», որոնց, իբր, զոհն են դարձել հազարավոր մուսուլմաններ¹⁹⁹:

Հատկապես հատկանշական է խորհրդարանում վարչապետ Սուլթ Հայրի Ուրբուլուկի ունեցած ելույթը, որում ասվում էր. «Հայկական ցույցերն արդյունք են հունական գրգռվածության: Կան մի շարք օտար պետութայիններ, որ ցանկանում են հայերին գործիք դարձնել իրենց քաղաքական խաղերում, խնդիրն այստեղից է ծագում: Գրգռիչների նպատակն է հիսուն տարի անց պատմական իրողությունները նենգափոխել և Թուրքիայի դեմ հակաքարոզչություն տանել: Մենք շահագրգիռ պետութայիններին բացատրել ենք, որ Հայկական հարցը որևէ կապ չունի Թուրքիայի հետ և չի կարելի պատմությունը նենգափոխել: Մեր ողջամիտ հայ հայրենակիցները չմասնակցեցին այդ միջոցառումներին և նույնիսկ ապրիլի 24-ին, այսինքն՝ հանրահավաքի օրը, Աթուրքի հուշարձանին ծաղկեպսակ դնելով՝ դատապարտեցին արտասահմանի մեջ տեղի ունեցող ցույցերը»²⁰⁰:

«Արտաքին ուժերի» թեզը Թուրքական մամուլի կողմից ավելի վաղ էր առաջ քաշվել: Թուրք լրագրողները հրապարակած հոդվածների միջոցով փորձում էին ցույց տալ, որ Թուրքիային ուղղված մեղադրանքներն անհիմն են, ավելին՝ ամեն ինչում մեղադրում էին հույներին կամ էլ արտաքին ուժերին: 1965 թ. ապրիլի 9-ին «Hürriyet» թերթն այդ առիթով գրում է. «Հույներն են հրահրել հայերին, որպեսզի ապրիլի 24-ին «հայերի կոտորած» անվան տակ ամբողջ աշխարհում խոսվի այդ վաղեմի իրադարձությունների մասին»²⁰¹: Ապրիլի 26-ին էլ «Akşam» պարբերականը հրապարակում է «Մտոր» («Parmak») վերնագրով հոդված, որում հստակ ասվում է՝ ներկայումս հայ-թուրքական առճակատում, ինչպես նաև Հայոց ցեղասպանութեան ճանաչման շուրջ ընթացող գործընթացները հրահրել են արևմտյան պետութայինները:

Մի քանի տարի անց՝ 1967 թվականից, «արտաքին ուժերի» թեզը դառնում է Թուրքական իշխանութայինների և մամուլի կողմից ամենաշահարկվողը: Վերջիններս փորձում էին զարգացնել այն տեսակետը, ըստ որի՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայերի կոտորածների հիմնական մեղավորները եղել

¹⁹⁶ «Milliyet», 23. IV. 1965.

¹⁹⁷ «Hürriyet», 08. IV. 1965.

¹⁹⁸ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 93 Birleşim, 27.4.1965, 1. Geçen Tutanak Özeti, s. 272, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d01/c038/mm_01038093.pdf

¹⁹⁹ Նույն տեղում:

²⁰⁰ «Milliyet», 28. IV. 1965.

²⁰¹ «Hürriyet», 09. IV. 1965.

են մեծ տերութիւնները, որոնք, Օսմանյան կայսրութիւնը մասնատելու նպատակով, օգտագործեցին հայերին և թշնամանք սերմանեցին երկու ազգերի միջև:

Բացի այդ, հասարակական կարծիքի վրա ազդելու համար 1965 թ. «Hürriyet»-ը Ստամբուլի հայերի հետ կարճ հարցազրույցներ էր տպագրում՝ դրանք գետեղելով «Մեր հայրենիքը թուրքիան է, մեր դրոշը թուրքական դրոշն է, ամեն թուրքի պես կապված ենք այս երկրի հետ» խորագրի տակ: Այսպես, հարցազրույցներից մեկում Հայ կաթողիկոսների կրոնապետն ասում է. «Մենք բնավ չենք ուզում, որ հիշատակները վերակենդանան... Բեյրութում ծրագրված միտինգները որևէ օգուտ չպիտի ունենան»²⁰²: Պոլսո շայոց պատրիարք Շնորհաք արք. Գալուստյանի խոսքը բավականին չափավոր էր. «Մեռելներին հիշելը բոլոր մարդկանց իրավունքն է ու բարոյական պարտականութիւնը: Միայն թե հարգանքի արտահայտութիւնները պետք չէ, որ ազգերի սրտերում թշնամութիւն սերմանեն: ... Թուրքահայ համայնքի ներկայացուցիչները՝ որպէս թուրքիայի քաղաքացիներ, իրենց երկրի շահերին հակասող ցանկացած քայլ հավանութիւն չեն արժանացնելու»²⁰³: Պատրիարքի այս հայտարարութիւնը հրապարակվում է թուրքական առաջատար բոլոր թերթերում:

Այս ամենը, սակայն, բավարար չէին Հայկական հարցի թեման փակելու համար: Պաշտոնական Անկարային երաշխիքներ էին անհրաժեշտ: Դրա առիթը չուղացավ. 1966 թ. դեկտեմբերի 26-ին ԽՍՀՄ-ի Մինիստրների խորհրդի նախագահ Ա. Կոսիգինի՝ թուրքիայի կատարած այցի ժամանակ վարչապետ Ս. Դեմիրելը պահանջում է, որ երկու երկրների փոխհարաբերութիւնները զարգանան «տարածքային ամբողջականութիւն փոխադարձ հարգանքի հիման վրա»²⁰⁴: Մի քանի օր անց՝ 1967 թ. հունվարի 2-ին, ամերիկյան «Newsweek» շաբաթաթերթը տպագրում է «Հանդիպում Անկարայում» վերնազրույց անստորագիր հոդված, որտեղ նշվում է, որ ԱՄՆ-ի կառավարութիւնը խիստ դժգոհ է խորհրդային բարձրաստիճան պատվիրակութիւնը ցուցաբերած ջերմ ընդունելութիւնից, թուրքական իշխանութիւնների որդեգրած կեցվածքից: Հոդվածում մանրամասն ներկայացվում է, թե վերջին երեք դարերի ընթացքում ինչպես են

զարգացել Ռուսաստանի և Թուրքիայի հարաբերութիւնները, նկարագրվում են ռուս-թուրքական պատերազմները, հիշեցվում է, որ 1945 թ. ԽՍՀՄ-ը հավանութիւններ է ունեցել սեծովյան նեղուցների նկատմամբ, ինչն էլ նոր լարվածութիւն պատճառ է դարձնել երկու երկրների միջև²⁰⁵: Նկատենք, սակայն, որ խոսք չկա Կարսի և Արդահանի պահանջի մասին, որն արվել էր նույն՝ 1945 թ.: Հոդվածի վերջում բերվում են թուրքիայի վարչապետ Ս. Դեմիրելի հետևյալ խոսքերը. «Թուրքիայի կառավարութիւնը անկեղծ ցանկանում է, որ խորհրդա-թուրքական հարաբերութիւնները զարգանան ազգային գերիշխանութիւն, հողային ամբողջականութիւն, իրավունքների հավասարութիւն և միմյանց ներքին քաղաքականութիւնը չմիջամտելու սկզբունքների հիման վրա»²⁰⁶: Հոդվածի անհայտ հեղինակը հիմնականում զարգացնում էր այն տեսակետը, որ «Թուրքիան, ինչպէս և Եվրոպան խորհրդային Միութիւնից այլևս անմիջական վտանգ չի տեսնում և ցանկանում է թուլացնել ԱՄՆ-ի հետ կապը», միաժամանակ, առաջ է քաշելով այն թեզը, որ Անկարան փորձում է «երկակի խաղ խաղալ Արևելքի և Արևմուտքի հետ՝ տնտեսական և դիվանագիտական լավագույն պայմանները ապահովելու համար»²⁰⁷: Այսինքն՝ բացահայտ ասվում էր, որ ԱՄՆ-ն հասկանում է թուրքիայի որդեգրած խաղը և պատրաստ է հակահարվածի: Եվ օրակարգում, ինչպէս միշտ եղել է նման իրավիճակներում, հայտնվում է Հայկական հարցը:

Եվ ահա, հոդվածի հրապարակումից երեք օր անց՝ հունվարի 5-ին, ամերիկյան Հայ դատի կենտրոնական հանձնախումբը մամուլում հրապարակում է ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի՝ Փոքրամասնութիւնների խտրականութիւն կանխման ու պաշտպանութիւն ենթահանձնաժողովին ուղղած իր խնդրագրերը, որում կոչ էր արվում քննարկել 1915-1923 թթ. Հայոց ցեղասպանութիւնը հարցը²⁰⁸: Հունվարի 16-ին հանձնախումբը ենթահանձնաժողովին է փոխանցում հուշագիր²⁰⁹, հունվարի 18-22-ին էլ Նյու Յորքի ՄԱԿ-ի գրասենյակի առջև բազմահազարանոց ցույցեր է կազմակերպում, որոնցից ամենաբազմամարդը հունվարի 21-ին էր: Մասնակիցները պահանջում էին «պատժել ցեղասպանութիւն

²⁰² «Hürriyet», 16. IV. 1965.

²⁰³ Նույն տեղում:

²⁰⁴ «Milliyet», 27. XII.1966.

²⁰⁵ Set Appointment in Ankara, «Newsweek», Vol. LXIX, No. 1, January 2., 1967, pp. 26-27.

²⁰⁶ Նույն տեղում, էջ 27:

²⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 26-27:

²⁰⁸ Հայ դատի աշխատանքներ, Հայ դատի կենտրոնական հանձնախումբ, Պոստոն, 1967, էջ 1-2:

²⁰⁹ Նույն տեղում, էջ 3-4:

հեղինակներին», «վավերացնել Յեղասպանության դեմ համաձայնաբերի 6-րդ հոդվածը», «պաշտպանել հայության իրավունքները՝ արդարացի հատուցումով», «վերահաստատել անկախությունը այն ժողովուրդներին, որոնք տառապել են ցեղասպանության ոճիրների հետևանքով» և այլն²¹⁰:

Ամերիկահայերի այս ցույցերը արձագանք են գտնում թուրքական մամուլում: Հունվարի 24-ին «Yeni İstanbul» թերթը գրում է՝ «Հայերը համաշխարհային չափանիշով պայքար են սկսել թուրքերի դեմ»²¹¹:

Ամերիկյան մամուլն էլ հանդես է գալիս նոր հրապարակումներով: Հունվարի 23-ին «Newsweek» շաբաթաթերթը հրապարակում է պատմաբան Զավեն Մսերլյանի «Զեր հողը իմ հողն է» («Your Land is My Land») վերնագրով նամակը՝ Թուրքիայի վարչապետ Ս. Դեմիրելի նկարով, որի տակ գրված էր. «Դեմիրելի. Ու՞մ տարածքն է» («Demirel: Whose Territory?»): «Թուրքիայի վարչապետ Սուլեյման Դեմիրելը հայտարարել է, որ «թուրք - խորհրդային հարաբերությունները զարգանում են տարածքային ամբողջականության սկզբունքի հիման վրա»: Ես նկատում եմ խաղաղության հաստատում անարդարության մեջ, - ասված է նամակում: - Խորհրդային կառավարությունը իրավասու չէ երաշխավորելու Թուրքիայի տարածքային ամբողջականությունը, քանի որ Հայաստանում և Սփյուռքում 5.5 միլիոն հայեր կան: Պետք է հիշել, որ հայերը տեղահանվեցին իրենց 3000 տարվա հայրենիքից ու չպետք է մոռանալ 1915-1921 թթ. 1.5 միլիոն հայերի կոտորածները, ենթարկվելով 20-րդ դ. առաջին ցեղասպանությունը:

Հայերը չեն հրաժարվել և երբեք չպիտի հրաժարվեն այն իրավունքներից, իրենց բռնազրաված հայրենիքից, որն այսօր կոչվում է Արևելյան Անատոլիա»²¹²:

Ըստ հուլիսյան, այս նամակը ԱՄՆ-ի կողմից նախազգուշացում էր Թուրքիային: Դրա միջոցով Միացյալ Նահանգները մեկ անգամ էլ հիշեցնում էր Անկարային, որ գոյություն ունի Հայկական հարց, որը մոռացված չէ: Ու անհրաժեշտություն դեպքում, եթե Թուրքիան շարունակի իր խաղերը, կարող է հայտնվել օրակարգում և չի բացառվում, որ կորցնի Արևմտյան Հայաստանը,

²¹⁰ Հայ դատի աշխատանքներ, Հայ դատի կենտրոնական հանձնախումբ, էջ 5:

²¹¹ «Yeni İstanbul» (Istanbul), 24.1.1967.

²¹² Բերված է հրատարակված նամակի ամբողջական թարգմանությունը: Shu` Messerlian Z., Your Land is My Land, «Newsweek», Vol. LXIX, No. 4, January 23., 1967, p. 3.

որը հայերի պատմական հայրենիքն է: Այլ կերպ ասած՝ ԱՄՆ-ն սպառնում էր Թուրքիայի տարածքային ամբողջականությունը:

Նկատենք, որ «Newsweek» շաբաթաթերթում տպագրված Զ. Մսերլյանի նամակը խմբագրական որոշակի փոփոխություն էր ենթարկվել: Դա պարզ երևում է նամակի բնօրինակից, որն ամբողջությամբ հրապարակվել էր սփյուռքահայ մամուլում²¹³: Նախ, թերթը չէր տպագրել նամակի այն հատվածը, որտեղ ներկայացվում էր Երևանում Մեծ Եղեռնի 50-րդ տարելիցի առնչությամբ կազմակերպված բազմահազարանոց ցույցը: Բացի այդ, հայերի թիվը 5 միլիոնից հասցվել էր 5.5-ի, իսկ զոհերի թիվը 2 միլիոնից նվազեցվել էր 1.5-ի: Վերջին պարբերությունն առաջին տողում ավելացվել էր «երբեք» բառը, որը սրույթուն էր հաղորդել բովանդակությանը: Տեքստից, սակայն, չէր հանվել այն հատվածը, որտեղ 1915-1921 թթ. հայերի կոտորածները հստակ որակվում էին «20-րդ դ. առաջին ցեղասպանություն»: Այսինքն, այդ կերպ ԱՄՆ-ն սպառնում էր Թուրքիային, որ պատրաստ է ճանաչել Հայերի ցեղասպանությունը:

Ինչպես նշվել է, ԱՄՆ-ի Կալիֆորնիա նահանգի Մոնթբերլոյի քաղաքապետարանի ժողովը 1965 թ. հայերին թույլատրել էր հանրային պուբլիկում Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված հուշահամալիր կառուցել: Այդ աշխատանքներն արդեն սկսվել էին և, ահա, ամերիկյան մամուլն այդ օրերին լուսաբանում էր դա: Սա ևս որոշակի ակնարկ էր Թուրքիային:

«Newsweek» թերթում հրապարակված Զ. Մսերլյանի նամակը լայն արձագանք է գտնում թուրքական մամուլում: Հոդվածին առաջինն անդրադառնում է «Yeni Gazette»-ը: Այս թերթում տպագրված հոդվածի տեքստը թարգմանվում և հրապարակվում է սփյուռքահայ մամուլում: Այսպես, օրինակ, «Ազդակ» պարբերականի՝ «Հայկական պահանջներուն արձագանքը Թուրքիոյ մէջ» վերնագրով հրապարակման մեջ այդ թարգմանությունը բերվում է ամբողջությամբ: «Անցեալ շաբաթ, արտասահմանի հայերը, Թուրքիոյ դէմ բազմաթիւ քարոզչութիւններ ըրին: Նախ ամերիկահայ ամէնէն շատ կարդացուած մէկ պարբերաթերթին՝ «Նիւզուիք»-ի մէջ Պէյրուիթէն հայ փրոֆեսոր մը նամակ մը հրատարակեց, մեղադրելով Խորհրդային Ռուսիան, աւելի ճիշդը Թուրքիան, առարկելով որ

²¹³ Տես՝ «Ծառաջ» (Փարիզ), 28. I. 1967, «Ազդակ», 30. I. 1967, «Զարթօնք», 31. I. 1967, «Հայրենիք» (Բոստոն), 7. II. 1967, «Արև» (Կահիրե), 15. II. 1967, «Պայքար» (Բոստոն), 15. III. 1967 և այլն:

Արեւելեան Անատոլուն հայերունն է եւ իբր այդ՝ Ռուսիա չի կրնար երաշխաւորել Թուրքիոյ հողային ամբողջութիւնը (առանձին կուտանք այդ նամակը)»²¹⁴: Այնուհետեւ անդրադարձ է արվում ԱՄՆ-ի Մոնթբեթլո քաղաքում Հայոց ցեղասպանութեան հուշահամալիրի կառուցմանը, հիշատակվում է Նյու Յորքի ՄԱԿ-ի շէնքի առջև հայերի կազմակերպած բազմահազարանոց ցույցը, ավելացնելով, որ «դրանով չբավարարվելով հայերը խնդրագիր են փոխանցել ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի Փոքրամասնութիւնների խտրականութեան կանխման ու պաշտպանութեան ենթահանձնաժողովին խնդրելով՝ Թուրքերին դատել 1915 թ. ցեղասպանութեան առթիվ, իբրև մարդկութեան դեմ հանցանք գործած»²¹⁵: Հողվածի վերջում Թուրքական թերթը գրում է. «Պատմութեան մեջ 50 տարի առաջ պատահած ու մոխրացված դեպքերին վերադառնալը ցավ է պատճառում այն 77 հազ. հայերին, որոնք Թուրքիայի մեջ են ապրում իբրև համատարիմ և լավ հայրենակիցներ: Մեր այդ հայրենակիցներն ազատ ու երջանիկ են, և նրանք են, որ ամենից ավելի յուրացրել են Թուրքական մշակույթը»²¹⁶: Նման եզրակացութեամբ Թուրքական կողմը փորձում էր հիշեցնել, որ Թուրքիայի տարածքում դեռևս ապրում են հայեր, որոնց կյանքի համար իրական սպառնալիք են Սփյուռքում ընթացող հակաթուրքական գործողութիւնները:

Թուրքերի այս նախազգուշացումը ամենևին չկասեցրեց սփյուռքահայերի ծրագրերի իրականացումը, ընդհակառակը, նրանք պատրաստվում էին էլ ավելի լայն գործունեութիւն ծավալել: Հունվարի 31-ին «Ազդակ» թերթը հրատարակում է «Ակնարկ. անրաժեշտ աշխատանք մը» վերնագրով անստորագիր հոդված, որում անդրադարձ է կատարվում «Newsweek»-ի վերոհիշյալ հոդվածին և շեշտվում է, որ արևմտյան մամուլը շուտով չի եղել Հայկական հարցում և խոսել է միայն «պարագայական առիթներով»²¹⁷: Դրանով ակնարկվում է, որ արևմտյան պետութիւններին վերաբերմունքը Հայկական հարցում փոխվել է, ինչը պայմանավորված է Թուրք-ամերիկյան հարաբերութիւններում նկատվող լարվածութեամբ: Ավելին՝ հույս է հայտնվում, որ «Մեծ եղեռնի յիսնամեակին առթիւ արտահայտված համազգային վրդովումը ու նաև Միաց-

յալ Ազգերուն կատարուած դիմումները որոշ արձագանք կգտնեն միջազգային մամուլի մեջ»²¹⁸: Հողվածի համաձայն՝ հայերն այս ուղղութեամբ դեռ մեծ աշխատանք ունեն անելու. «Ունինք զիտնականներ, գրագէտներ, օտար լեզուներով արտայայտուող հրապարակագիրներ, որոնք աշխարհի ամէն անկիւն դեր մը ունին կատարելիք: Իւրաքանչիւրը դեսպան մըն է իր գտնուած միջավայրին մէջ և կրնայ քաղաքական մտայնութիւններու մէջ ի նպաստ հայկական դատին միջնորոտ ստեղծել: Կասկած չկայ նաև, որ թէ բոլոր այդ ներկայացուցիչները ունեն իրենց անձնական բարեկամները, - զիտնական, գրագետ կամ հրապարակագիր, որոնց խօսքը կշիռ կրնայ ունենալ եւ որոնք պիտի զգան, թէ միջազգային խաղաղութեան եւ արդարամտութեան ի նպաստ ձայն բարձրացնելը պատուաբեր գործ մըն է»²¹⁹: Այլ կերպ ասած՝ արտերկրում ապրող հայերին կոչ էր արվում լայնածավալ քարոզչութիւն իրականացնել ի նպաստ Հայկական հարցի՝ օգտագործելով սփյուռքահայ մտավորականութեան ուժերը, որոնք արդեն մեծ հեղինակութիւն էին վայելում բնակչութիւն հաստատած երկրներում:

«Newsweek»-ում հրատարակված Զ. Մարլլայնի նամակը և սփյուռքահայերի ծավալած գործունեութիւնը պատճառ են դառնում, որ Հայկական հարցը կրկին հայտնվի Թուրքիայի կառավարութեան ուշադրութեան կենտրոնում: 1967 թ. հունվարի 30-ին Թուրքիայի ազգային անվտանգութեան խորհուրդը հնգամյա նխտի ընթացքում կիպրական խնդրի հետ քննարկում է նաև այդ հարցը: Նխտին ներկա էին՝ Թուրքիայի նախագահ Զ. Սուհայրը, վարչապետ Ս. Դեմիրելը, զինված ուժերի գլխավոր շտաբի պետ Զ. Թուրքալը, պաշտպանութեան նախարար Ա. Թոփալօղլուն, բարձրաստիճան այլ պաշտոնյաներ, ինչպես նաև ցամաքային բանակի, նավատորմի և օդուծի հրամանատարներ²²⁰: Ներկայացնելով խնդիրը՝ Ս. Դեմիրելը նշում է, որ վերջին ամիսներին Միացյալ Նահանգների և Լիբանանի հայերը հակաթուրքական քարոզչութիւն են իրականացնում, ինչը Թուրքիայում որոշ լարվածութիւն է առաջացրել²²¹: Ներկաները քննարկելով հարցը՝ որոշում են հայերի միջոցառումների դեմ հակազդող քայլեր ձեռնարկել²²²: Եվ քանի որ Թուրքիայի ազգային անվտանգութեան խորհուրդի որոշումները հիմնականում

²¹⁴ «Ազդակ», 30. I. 1967:

²¹⁵ Նույն տեղում:

²¹⁶ Նույն տեղում:

²¹⁷ «Ազդակ», 31. I. 1967:

²¹⁸ Նույն տեղում:

²¹⁹ Նույն տեղում:

²²⁰ «Մարմարա» (Ստամբուլ), 31. I. 1967:

²²¹ Նույն տեղում:

²²² Նույն տեղում:

չեն բացահայտվում, կարելի է միայն ենթադրել, թե ինչի մասին է խոսվել:

Ամենայն հավանականությամբ սիյուստաբազայերի վրա ճնշում գործադրելու համար օգտագործվելու էր ստամբուլահայերի գործոնը: Այդ օրերին թուրքական մամուլը տպագրում էր հակահայկական հոդվածներ, որոնք բորբոքում էին թուրք հասարակությունը: Դրանցից առանձնացնեք «Yeni Gazete»-ում լույս տեսած Հիքմեթ Բիլի²²³ «Այսօր Ցեղասպանությունը ինչպե՞ս է լինում» («Bugün genosid nasıl oluyor?») վերնագրով հոդվածը: Հոդվածագիրը փորձում է հերքել Հայոց ցեղասպանությունն փաստը՝ հայերին մեղադրելով թուրքերին վարկաբեկելու համար: «Ցեղասպանությունը, ստուգաբանորեն, նույն հոդում ապրող երկու ցեղերից մեկի բնաջնջումն է մյուսի կողմից: Ներկայումս արտերկրում ապրող հայերը կես դար առաջ Արևելյան Անատոլիայում թուրքերի կողմից ցեղասպանության ենթարկվելու մասին պնդելու հիմնականում են տառապում»²²⁴, - գրում է նա: Ապա բացահայտ հայտարարում է, որ իբր հայերը մեղավոր են տեղի ունեցածում²²⁵:

Հ. Բիլը խոսում է նաև Ստամբուլում ապրող հայերի մասին՝ շեշտելով, որ նրանք «Ստամբուլի և ողջ Թուրքիայի բարեքնեքից» ավելի են օգտվում²²⁶, քան իրենք և հարց է ուղղում ավյուստաբազայերին. «Արդյոք չեք մտածում, որ Ստամբուլում բնակվող հայերն իրենց տեղերում հանգիստ կարող են ապրել, թե՞ ոչ»²²⁷: Հոդվածի եզրակացությունն էլ հետևյալն է. «Այս դարում ցեղասպանությունն այլևս չի լինում նախկինի պես: Ցեղասպանությունը՝ Թուրքիայից դուրս խեղճ ու գաղթական ապրող հայերի ընտրած այս նոր ճանապարհով է կատարվում: Այլևս մեկը մյուսին հեշտությամբ չի կարողանում կոտորել, բայց կարող է օղը անշնչելի աստիճանի հասցնել: Ահա այն ամենը, որի արդյունքում Ստամբուլի մեջ ոչ մի հայ չի մնա: Որովհետև նրանց միակ էլքը հայրենիքի այս վերջին պատառից փախչելու մեջ է լինելու...»²²⁸: Սա արդեն ստամբուլահայությունն ուղղված բացահայտ սպառնա-

²²³ Հիքմեթ Բիլ (1918-2003) - թուրք լրագրող, իրավաբան: Եղել է Կիպրոսի թուրքական ատյուցայի նախագահը, 1955 թ. սեպտեմբերի 6-7-ին Ստամբուլում հուլյանի ու հայերի նկատմամբ իրականացված դեպքերի հրահրողներից է:

²²⁴ «Yeni Gazete» (Istanbul), 01.II.1967.

²²⁵ Նույն տեղում:

²²⁶ Նույն տեղում:

²²⁷ Նույն տեղում:

²²⁸ Նույն տեղում:

լիք էր: Ի դեպ, մեր օրերում էլ, երբ Թուրքիան նեղն է ընկնում, հայությունը հիշեցնում է այս մասին:

Ի պատասխան, երկու օր անց՝ փետրվարի 3-ին, Ստամբուլում լույս տեսնող «Ժամանակ» օրաթերթը տպագրում է Կարպիս Կ. Մուրադյանի «Ալ հանգիստ ձգեցեք հայերը» վերնագրով հոդվածը, որտեղ ասվում էր. «Մեր կարգ մը թուրք պաշտօնակիցները օրեր է ի վեր «Հայկական խնդիր» մը կը յուզեն եւ կը ջանան զրգուել ժողովուրդը ընդդէմ այն պարկեշտ պարտաճանաչ և երկրանուէր հաւաքականութեան որ Թուրքահայութիւն կը կոչուի: Այդ գրգռիչներէն մէկն է ահապասիկ Հիքմեթ Պիլը ...: Ի՞նչ է պատահեր վերջի վերջոյ եւ ի՞նչ բանով պատասխանատու կըլլայ Թուրքիոյ հայը, երբ իր ըմբռնած ձեռով իր մեռյալները կը սգայ Ամերիկայի հայը ...: ... Թուրքահայութիւնը ի՞նչ կապ կրնայ ունեցած ըլլա այդ հեռաւոր աշխարհին նոյնքան հեռաւոր մէկ ձեռնարկին հետ եւ Հիքմեթ Պիլը ի՞նչ դրդապատճառներով էլեր է «աքսոր» կամ «տարագրութիւն» կը շեփորէ ի վնաս Թրքահայոց.....: .... Կը խնդենք ու կը պահանջենք զրգուիչներէն՝ որ ալ հանգիստ թողուն երկրին կենսունակ եւ անխոցելի մէկ տարրը, հայ հաւաքականութիւնը եւ չղրպարտեն զայն, երբ կը կարծեն թէ առիթ անցած է իրենց ձեռքը»²²⁹: Այս հոդվածով ստամբուլահայերն իրենց բողոքի ձայն էին բարձրացնում՝ փորձելով հասկանալ, թե իրենք ինչու՞ պետք է պատասխան տան, երբ երկրի օրինապահ քաղաքացիներ են:

Երկու օր անց Ստամբուլում հրատարակվող «Մարմարա» օրաթերթը հաղորդում է, որ արտասահմանյան հայերի հակաթուրքական գործունեությունը և մամուլի հրապարակումների արդյունքում երկրի ոստիկանությունն իր պաշտպանության տակ է վերցրել Գում Գափուլի Հայոց պատրիարքարանը²³⁰:

Բեյրութի «Զարթոնք» թերթի խմբագիր Գ. Ահարոնյանը, «Թրքական ծանր գրգռություն Պոլսոյ հայութեան դէմ...» վերնագրով հոդվածում անդրադառնալով «Մարմարա» թերթի հրապարակած այս լուրին, հարց է ուղղում Թուրքիայի իշխանություններին՝ «ինչու՞ է առաջացել նման պաշտպանության անհրաժեշտություն», ու ինքն էլ պատասխանում է. «Իրողությունը այն է, որ թրքական շատ մը թերթեր, - «Ենի Կազեթէ», «Ճումհուրիյեթ», և այլն, - անցնող շաբաթներուն ոչ միայն անվայել յարձակումի թիրախ դարձուցին լիբանահայությունը եւ ամերիկահայությունը,

²²⁹ «Ժամանակ» (Ստամբուլ), 03. II.1967:

²³⁰ «Մարմարա», 05. II. 1967: «Այդ» (Բեյրութ), 08.02.1967:

այլեւ ահալոր զրպարտութիւն եւ ամբաստանութիւն կատարեցին պոլսահայութեան եւ յատկապէս Հայոց Պատրիարքարանին դէմ»²³¹: Ավելին՝ հոգվածագիրը նշում է, որ թուրքական մամուլի համաձայն՝ արտասահմանում հակաթուրքական քարոզչութիւնը Ֆինանսավորվել է Պոլսո Հայոց Պատրիարքարանի կողմից²³²: Այդ տեղեկութիւնն էլ ավելի էր զրգռել թուրք հասարակութեանը հայերի դեմ, որն անշուշտ զրպարտութիւնն էր:

Թուրքիայում տիրող հակահայկական մթնոլորտին անդրադառնում է նաև Ստամբուլի ԽՍՀՄ-ի Գլխավոր Հյուպատոսարան իր պատրաստած տեղեկանքում. «1965-1967 թթ. տեղի են ունեցել մի շարք իրադարձութիւններ, որոնք անդրադարձել են Հայ համայնքի կյանքի վրա: Հատկապես, 1965 թ. Հայոց ցեղասպանութեան 50-րդ տարելիցի միջոցառումները հակահայկական մթնոլորտ են ստեղծել երկրում: Թուրքական մամուլում հրատարակվել են հակահայկական հոդվածներ: Թուրքիայի կառավարութիւնն էլ ստիպում է երկրում ապրող հայերին հանդես գալ հայտարարութիւններով, որտեղ նրանք դատապարտում են սփյուռքահայերի հակաթուրքական գործունեութիւնը: Դրանք տպագրվում են երկրի առաջատար պարբերականներում: Ելույթով հանդես է եկել նաև Պոլսո Հայոց պատրիարք Շնորհք Գալուստյանը: Նա իր խոսքում քննադատել է սփյուռքահայերի հակաթուրքական տրամադրութիւնները»²³³: Այս փաստաթղթում հստակ նշված է, որ Թուրքիայում ապրող հայերը հայտարարութիւններ են անում կառավարութեան ճնշմամբ:

1967 թ. մարտին Վաշինգտոնի Թուրքիայի դեսպանատան տեղեկատվութեան խորհրդատու Էրզողան Ուլուսը «Պատմութեան ծանոթագրութիւն» («Footnote to History») վերնագրով պատասխան նամակ է հղում «Newsweek»-ին: Նամակագիրը ներկայացնում է Հայկական հարցի վերաբերյալ պաշտոնական Անկարայի առաջ քաշած թեզը, այն է՝ ամեն ինչում մեղադրել «արտաքին ուժերին»²³⁴: Թուրքական մտտեցումը չափազանց հստակ է. Օսմանյան կայսրութիւնում հայերը և թուրքերը ապրում էին եղբայրաբար, հայերը երջանիկ և բարգալիւմ էին, օտարը եկավ և լարվածութիւն մտցրեց, դժբախտ դեպքեր տեղի ունեցան, երկու

կողմերն էլ տուժեցին: Բայց հիմա պետք է մոռանալ անցյալը, համակերպվել իրականութեան հետ, հատկապես այն բանի, ինչ վերաբերում է հողային հարցին: Այս թեզը արտահայտված է նաև Հ. Բիլի վերոգրյալ հոգվածում և թուրք պաշտոնյաների հայտարարութիւններում: Ասինքն՝ 1960-ական թվականներին դա Թուրքիայի պաշտոնական տեսակետն էր:

Ի դեպ, հետաքրքիր է, որ է. Ուլուսի նամակը տպագրելուց հետո ամերիկյան շաբաթաթերթը, որը մինչ այդ հանդես էր գալիս հակաթուրքական հոգվածներով, ոչ միայն չի տպագրում հայերի ուղարկած պատասխան նամակը, այլև խուսափում է նրանց հետ կապ հաստատելուց: Նկատենք, որ մարտի 7-ից ապրիլի 13-ը Սփյուռքում գործող հայկական կազմակերպութիւնները մի քանի տասնյակ նամակներ էր հղում թերթի խմբագրութեանը: Եվ միայն 134 հայ ոսկերիչների ստորագրութեամբ ուղարկված նամակին են արձագանքում՝ պատասխանելով, որ թերթին իրավասու չէ մեկնաբանելու որևէ մեկի տեսակետը, բայց պատրաստ են ստացված նամակը փոխանցել է. Ուլուսին²³⁵: Սա խոսում է այն մասին, որ թուրքամերիկյան հարաբերութիւններում կրկին փոփոխութիւններ էին տեղի ունեցել:

Սփյուռքահայերը շարունակում են իրենց գործունեութիւնը. 1967 թ. ապրիլին Թուրքիայի նախագահ Զեդեթ Սուևայի՝ ԱՄՆ այցի նախօրեին «New York Times» թերթում տպագրվում է Հայոց ազգային կոմիտեի կողմից նրան ուղղված նամակը, որով պահանջվում էր ճանաչել Հայոց ցեղասպանութիւնը²³⁶: Նույն պահանջը Փրանսահայերի կողմից առաջ է քաշվում նաև Զ. Սուևայի՝ Փարիզ կատարած այցի ընթացքում²³⁷: Մինչդեռ թուրքական մամուլը 1967 թ. ապրիլին լուրեր է տարածում, որ երկրի արտաքին գործերի նախարար Ի. Չաղլայնօղլուն դրական արդյունքների է հասել ԱՄՆ-ի Մոնթբեթլոյի Հայոց ցեղասպանութեան հուշահամալիրի հետ կապված²³⁸: Սակայն իրականում դրանք սուտ լուրեր էին, քանի որ, ինչպես վերը նշվեց, այդ հուշահամալիրի բացումը տեղի է ունեցել 1968 թ.:

Եվս մեկ կարևոր հանգամանք, 1967 թ. փերվարին Թուրքիայի կառավարութիւնը, հիմք ընդունելով ԽՍՀՄ-ի արտաքին գործերի

²³¹ «Զարթօնք», 11. II.1967:

²³² Նույն տեղում:

²³³ ՀԱԱ, ֆ. 326 (Արտաքին գործերի նախարարութեան Փոնդ), ց. 1, գ. 408 (Ստամբուլի ՄՍՀՄ Գլխավոր Հյուպատոսարանի փոխհյուպատոսի տեղեկանքը «Ստամբուլի Հայկական համայնքի վիճակի մասին», 16. 05.196 թ.), թթ. 2-3:

²³⁴ Ulus E., Footnote to History, «Newsweek», vol. LXIX, № 10, March 6, 1967, p. 2.

²³⁵ «Զարթօնք», 14.IV.1967:

²³⁶ «The New York Times», 19.IV.1967.

²³⁷ «Զարթօնք», 02.VII.1967:

²³⁸ «Զարթօնք», 23.IV.1967:

նախարար Ա. Գրոմիկոյի՝ երկու երկրների միջև սահմանների վերազման մասին 1965 թ. մայիսի 18-ի առաջարկը, համաձայնվում է կնքել խորհրդա-Թուրքական արձանագրություն: Այն ստորագրվում է փետրվարի 28-ին Անկարայում: Ապրիլին էլ ստամբուլահայ մամուլը, հիմնվելով Թուրքական տեղեկատվության վրա, հաղորդում է, որ Թուրքիան, ԽՍՀՄ-ի հավանական հարձակումից պաշտպանվելու համար, ՆԱՏՕ-ին առաջարկել է «ամթոմական ակններու դաշտեր հաստատուին Թուրք և ռուս սահմանին վրայ, նկատելով, որ Թուրքիա հինգ զորաբաժին ունի հոն»²³⁹: Դրանով իսկ փորձում էր արևմտյան դաշնակիցներին հավատացնել, որ անհանգստացած է իր տարածքային ամբողջականության հարցում և որ ամենևին չի վստահում ԽՍՀՄ-ին: Ավելին՝ անհրաժեշտության դեպքում պատրաստ է վերանայել վերջին տարիներին երկու երկրների միջև հաստատված ջերմ հարաբերությունները: Թուրքական կողմի հակասական այս քայլերը վկայում են, որ, ինչպես միշտ, պաշտոնական Անկարան փոփոխական էր իր արտաքին քաղաքականության մեջ:

1967 թ. սեպտեմբերին Թուրքիայի վարչապետ Ս. Դեմիրելը պաշտոնական այց է կատարում Մոսկվա և Բաքու՝ արժանանալով ջերմ ընդունելության: Հետագա՝ 1968-1969 թթ. խորհրդա-Թուրքական բարձր մակարդակով հանդիպումներում հիմնականում քննարկվում էր սահմանի վերազման հարցը: Թուրքական մամուլն էլ այդ առիթներով տարաբնույթ լուրեր էր տարածում, որոնք լարում էին իրավիճակը երկրում:

Ամփոփելով վերը շարադրված նյութը՝ արձանագրենք. 1960-ական թվականները դարձան Հայկական հարցի պատմության չրջադարձային էջը. Խորհրդային Հայաստանում ազգի մեծագույն ողբերգությունը վերջապես դադարեց արգելված հարց լինելուց: Միջազգային հանրություն կողմից Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու սփյուռքահայության պայքարը դարձավ առավել գործուն: Դա Թուրքիային ստիպեց որոշ հակաքայլեր ձեռնարկել, որոնք դարձան Թուրքական ժխտողական քաղաքականության ու հակահայկական քարոզչության հիմքերը:

ՀԱՅՎԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԵՎ ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅԵՐԻ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1970-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Սփյուռքահայ գաղթօջախներում և Հայրենիքում Հայոց ցեղասպանության 50-րդ տարելիցի լայնածավալ նշումը մեծ խթան հանդիսացավ հետագա տարիներին միջազգային ասպարեզում Մեծ եղեռնի դատապարտման ու ճանաչման գործում: Սփյուռքահայերի գնահատմամբ՝ այդ տարելիցով ամփոփվեցին նախորդ ժամանակաշրջանում խնդրո առարկա հարցում հայության ձեռքբերումները, և դրվեց այդ հարցի լուծման համար գործունեություն նոր ուղիներ, նոր մարտավարության սկիզբը: Այդ պատճառով 1970-1980-ական թվականները բնութագրվում են որպես «արմատական շրջադարձի տարիներ»²⁴⁰: 1970-ական թվականներին միջազգային ասպարեզում Հայ դատի բարեհաջող լուծումը դեռևս միայն սփյուռքահայության մենաշնորհն էր:

Սփյուռքահայ գործիչներն իրենց գործողությունները հիմնականում իրականացնում էին ավանդական ուղիով՝ որոշակի փոփոխություններով հանդերձ: Սփյուռքահայ և արևմտյան մամուլում շարունակում էին տպագրել հրապարակախոսական բազմաթիվ հոդվածներ, հրատարակել գրքեր և գրքույկներ՝ նվիրված Հայկական հարցին ու ցեղասպանությանը, կանգնեցնում էին եղեռնի դոհերին նվիրված հուշարձաններ, խնդրադիր-դիմումներ էին հղում ՄԱԿ-ին, Եվրախորհրդարանին, միջազգային բոլոր կազմակերպություններին, օտարերկրյա պետություններին նախագահներին, խորհրդարաններին ու կառավարություններին՝ Հայկական հարցը և Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու ու պաշտպանելու առաջարկով: Կազմակերպում էին բազմազգարանոց ցույցեր՝ Թուրքիայից պահանջելով ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը:

Այդ ժամանակաշրջանում հատկապես ակտիվ գործունեություն է ծավալում սփյուռքահայ երիտասարդությունը, առաջնորդվելով «Իրարու տրամաբանական ընթացքով, սկզբնական վիճակէն կանցնինք բարձրագույն մակարդակի մը, որ ստեղծված է գաղափարախոսութեան յառաջացած շարժումին»²⁴¹: Իշխում էր այն մոտեցումը, թե Սփյուռքը «Ազգային գետնի վրայ, վերջին յիսուն

²³⁹ «Մամարա», 21.IV.1967:

²⁴⁰ Խուրջուդյան Լ., Հայկական հարցը, Երևան, 1995, էջ 56:

²⁴¹ Սփյուռք. - «Երիտասարդ Հայ», Պետություն, թիվ. 9, ապրիլ 18, 1970, էջ 3:

տարիներու ընթացքին գործածուած paramètre-ը կը հիմնուէր մէկ կողմէ ազգապահպանման ու գոյատեւման գաղափարուն վրայ, մյուս կողմէն անկախ ու միացյալ Հայաստանի մը հեռանկարին վրայ: Էսպէս բացասական դիրքորոշում մըն էր այս, Եղեռնի յառաջացած գոյավիճակին դէմ: Բնաջնջումի փորձին հակադարձեցինք ազգապահպանումով ու գոյատեւումով: Հողերի գրավմանը հակադարձեցինք անկախ ու միացյալ Հայաստանի հեռանկարով: Այս paramètre-ը մասամբ յաջողվեցավ, որովհետեւ համապատասխանեց իր ժամանակի պահանջներուն»²⁴²: Ավելին՝ երիտասարդութիւնն այն կարծիքին էր, որ Սփյուռքի «տնտեսա-ընկերա-մշակութային միջավայրը ծնունդ էր տվել նոր հային»²⁴³, որը նոր պահանջներ ու գործելաճ ունէր:

1970 թ. ապրիլի 6-ին լիբանանահայ 400 երիտասարդ խաղաղ ցույց են կազմակերպում Բեյրութի ամերիկյան համալսարանի շէնքի առջև, որտեղ պետք է տրվեր «Թուրքական շաբաթի» մեկնարկը: Ընդառաջ գնալով ցուցարարների պահանջներին՝ համալսարանի ղեկավարութիւնը չեղյալ է հայտարարում ծրագրված միջոցառումները: Ցույցի կազմակերպիչները հայտարարում էին, որ իրենց այդ քայլը հոգեբանական «չոկ ստեղծող ազդակ է», որ հանրային կարծիքի ուղղութիւնն է հրավիրում քաղաքական որևէ խնդրի վրա²⁴⁴: Այլ կերպ ասած՝ ցույցը ոչ թէ նպատակ էր, այլ նպատակին հասնելու միջոց: Այս միջոցառմանը թուրքական մամուլից առաջինն արձագանքում է «Cumhuriyet» թերթը: Հայ ուսանողներին մեղադրելով Լիբանանում հակաթուրքական գործունեութիւն ծավալելու, ինչպես նաև «թուրքական շաբաթը» արգելելու մեջ՝ պարբերականը միաժամանակ տեղեկացնում էր, որ լիբանանյան թերթերից «Ալ-Անվար»-ը, «Ալ-Մուհարիր»-ը, «Ալ-Ջարիդա»-ն, «Ան-Նահար»-ը հանդես են գալիս ի պաշտպանութիւն հայերի, հիշատակում 1915 թ. Օսմանյան կայսրութիւնն տարածքում հայերի կոտորածների մասին²⁴⁵:

Լիբանանյան թերթերը հատկապես լայնորեն արձագանքում են 1970 թ. ապրիլի 23-ին Հայոց ցեղասպանութիւնի գոհների հիշատակին նվիրված Բիքֆայայի հուշարձանի բացման արարողութիւնը,

որը հովանավորում էր երկրի նախագահ Շաուլ Հելուին: Հայ ժողովրդին ուղղված նրա նամակն ընթերցում է գրոսաշրջութիւնի նախարար Խաչիկ Պապիկյանը: Միջոցառմանը ներկա էին Առաքելական, Կաթոլիկ և Ավետարանչական եկեղեցիների հոգևոր առաջնորդները, ինչպես նաև հոծ բազմութիւն²⁴⁶: Նույն օրը Բեյրութի համալսարաններում անգլերեն, ֆրանսերեն և արաբերեն լեզուներով թուրքիկներ են տարածվում, որտեղ հակիրճ տեղեկատվութիւն էր հաղորդվում Հայկական հարցի մասին: Բացի այդ, քաղաքի պատերի վրա Հայոց ցեղասպանութիւնը նվիրված պատուներ էին փակցվում: Այս միջոցառումները մեծ արձագանք գտան երկրի հասարակութիւնն ամենալայն շրջանակներում, արդյունքում՝ ապրիլի 24-ին լիբանանահայ ուսանողների կազմակերպած բազմահազարանոց ցույցին մասնակցում էին նաև այլազգի ներկայացուցիչներ, նրանք նույնպես իրենց բողոքն էին հայտնում՝ Թուրքիայից պահանջելով ճանաչել Հայոց ցեղասպանութիւնը: «Milliyet»-ի Բեյրութի թղթակիցը գրում էր, թէ Լիբանանի 200 հազ. հայերը պահանջում են, որ

«1. 1915 թ. Թալեաթ Փաշայի հրամանով Անատոլիայում կոտորվել է 1.5 միլիոն հայ, որոնց տարածքները գրավել են: Թուրքերը հանդիսանալով օսմանների թոռները՝ պարտավոր են ընդունել կոտորածների հանցանքը:

2. Իբրև հատուցում՝ թուրքերը Հայ ժողովրդին պետք է մուծեն 20 մլն. դոլար:

3. Պետք է վերադարձնեն հյուսիսարևելյան Անատոլիայի նախկին հայկական հողերը»²⁴⁷:

Այլ կերպ ասած՝ սփյուռքահայերը Թուրքիային հստակ պահանջներ էին ներկայացնում:

Աշխարհի հայաշատ բոլոր քաղաքներում նույնպես ապրիլի 24-ի գոհների հիշատակին նվիրված ցույցեր են կազմակերպվում, որոնք լուսաբանվում են թուրքական «Milliyet», «Hürriyet», «Cumhuriyet», «Akşam» և այլ թերթերի կողմից: Հնարավոր է, որ այս միջոցառումները, դրանց արձագանքները ստիպեցին Թուրքիայի իշխանութիւններին Ազգային անվտանգութիւնի խորհրդի նիստում հրատապ կարգով կրկին քննարկել Հայկական հարցը: 1970 թ. ապրիլի 24-ին Չանքայա պալատում նախագահ Ս. Դեմիրելի մաս-

²⁴² Նույն տեղում, էջ 4:

²⁴³ Նույն տեղում:

²⁴⁴ Հայ համալսարանականների ցույցը «Թրքական շաբաթին» դեմ. - «Երիտասարդ հայ», Պեյրութ, թիվ. 9, ապրիլ 18, 1970, էջ 25:

²⁴⁵ «Cumhuriyet», 08. IV.1970.

²⁴⁶ Եղեռնի 55-ամյակը. - «Երիտասարդ հայ», Պեյրութ, թիվ 10, մայիսի 2, 1970, էջ 13:

²⁴⁷ «Milliyet», 29. IV. 1970.

նակցութեամբ կայացած չորսուկես ժամանոց նիստի ընթացքում ներկաները անդրադառնում են սփյուռքահայերի կողմից կազմակերպված ապրիլյան եղեռնի ոգեկոչման դեպքերին և միաձայն ընդունում, որ հակաթուրքական գործունեություն ու քարոզչություն հրահրողները օտարերկրյա ֆինանսական կազմակերպություններն են: Կառավարությունից նրանք պահանջում էին միջոցներ ձեռնարկել կանխելու հայերի «հակաթուրքական գործունեությունը» կանխատեսելով, որ հետագայում դա լուրջ խնդիր կարող է դառնալ²⁴⁸: Ըստ էության, թուրքական իշխանությունները հասկանում էին, որ Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ուղղությունը 1960-ական թվականներին սկսված շարժումը ոչ թե մարում է, այլ, ընդհակառակը, նոր հունով է զարգանում, և որ միջազգային հանրություն ու կառույցները հետաքրքրությունն այդ հարցի նկատմամբ օրեցօր մեծանում է:

1970-ական թվականներին Հայոց ցեղասպանության հարցը Հայտնվում է ՄԱԿ-ի օրակարգում: Եվ եթե նախկինում այդ հարցը որևէ առիթի հետ կապված էր հիշատակվում, ապա խնդրո առարկա ժամանակահատվածում պարբերաբար դառնում է ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի Փոքրամասնությունների խտրականությունների կանխման ու պաշտպանության ենթահանձնաժողովի²⁴⁹ քննարկման թեմա: Մինչ այդ նշված ենթահանձնաժողովը բաղմիցս փորձել է բարձրացնել 1915-1923 թթ. Հայոց ցեղասպանության խնդիրը, սակայն ասարդություն:

Հիշեցնենք, որ 1967 թ. հոկտեմբերին ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի Փոքրամասնությունների խտրականությունների կանխման ու պաշտպանության ենթահանձնաժողովի 20-րդ նստաշրջանը որոշում է ընդունում իր ծրագրի մեջ մտցնել ցեղասպանության կանխման և դրա համար պատժի հարցը: Այդ որոշումը վավերացվում է ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի և Տնտեսական ու սոցիալական խորհրդի կողմից: 1971 թ. օգոստոսին ենթահանձնաժողովն իր 24-րդ նստաշրջանում Ռուանդայի ներկայացուցիչ Նիկոլեմ Ռուխաչիանկիկոյին նշանակում է այդ հարցի հատուկ ղեկավար և հանձնարարում նախապատրաստել նախնական տեղեկագիր: 1972 թ. մայիսին դա ներկայացվում

է ենթահանձնաժողովի 25-րդ նստաշրջանին²⁵⁰, սակայն դրանում Հայոց ցեղասպանությունը դարձյալ չի հիշատակվում: 1972 թ. Սեպտեմբերին եզրակացված հեղինակավոր «Ալ Ահրամ» թերթի թղթակից Լևոն Քեչեչյանը այդ մասին ահազանդում է, որը մեծ արձագանք է գտնում սփյուռքահայ մամուլում²⁵¹: Եվ կրկին, ինչպես 1967 թ. «Newsweek» շաբաթաթերթի դեպքում էր, Հայոց ցեղասպանության հարցը Ն. Ռուխաչիանկիկոյի և ՄԱԿ-ի ընդհանուր քարտուղար Կ. Վալդհայմի²⁵² ուշադրության է ներկայացվում բնյութահայ պատմաբան Զավեն Մսրըլյանի անձնական նախաձեռնություններով: Նա փորձում էր ՄԱԿ-ի պատրաստվող 1973 թ. նոր տեղեկագրի մեջ ընդգրկել տալ Հայոց ցեղասպանության իրողությունը ևս: Այդ նպատակով 1972 թ. սեպտեմբերի 14-ին նամակ է հղում Ռուանդայի ներկայացուցչին: Պատասխան չստանալով՝ դեկտեմբերի 18-ին դիմում է Կ. Վալդհայմին: Այս նամակն արդեն պարունակում էր առավել ընդարձակ ակնարկ հայերի նկատմամբ թուրքերի իրականացրած ցեղասպանության վերաբերյալ՝ փաստաթղթերի, վավերագրերի և միջազգային ճանաչում ունեցող անձանց վկայություններով հաստատված²⁵³:

Մեկ ամիս անց՝ 1973 թ. հունվարի 22-ին, Զ. Մսրըլյանի նամակին պատասխանում է ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի Փոքրամասնությունների խտրականությունների կանխման ու պաշտպանության ենթահանձնաժողովի պետ Զորջ Բրանթը: Նամակագրին տեղեկացվում էր, որ ՄԱԿ-ի նոր տեղեկագիրը պատրաստելիս նրա ներկայացրած տեղեկությունները հաշվի կառնվեն, և պատմությունը վերաբերող բաժնում հայերի ցեղասպանությունը ևս կհիշատակվի²⁵⁴: Սփյուռքահայերին այդ մասին տեղեկացնում է ԱՄՆ-ում հրատարակվող «The Armenian Weekly» պարբերականում փետրվարի 8-ին Լևոն Քեչեչյանի տպագրած հոդվածը: Նա գրում էր. «25 տարվա պայքարը իր դրական արդյունքն է տվել»²⁵⁵:

²⁵⁰ Toriguian Sh., The Armenian Question and International Law, University of La Verne Press, California, 1988, p. 114.

²⁵¹ Հայկական ցեղասպանությունը ՄԱԿ-ի պաշտոնական արձանագրություններում մեջ. - «Երիտասարդ Հայ», Պեյրոթ, թիվ. 88, դեկտեմբերի 1, 1973, էջ 9:

²⁵² Կուրտ Վալդհայմ - ավստրիացի պետական գործիչ, դիվանագետ ու քաղաքագետ: 1972-1981 թթ. զբաղեցրել է ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարի, իսկ 1986-1992 թթ. Ավստրիայի նախագահի պաշտոնը:

²⁵³ Հայկական ցեղասպանությունը ՄԱԿ-ի պաշտոնական արձանագրություններում մեջ, էջ 10:

²⁵⁴ «The Armenian Weekly» (Watertown), 08. II.1973.

²⁵⁵ Նույն տեղում:

²⁴⁸ «Ազդակ», 07. V. 1970:

²⁴⁹ ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի Փոքրամասնությունների խտրականությունների կանխման ու պաշտպանության ենթահանձնաժողովը բաղկացած է Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի նստաշրջաններում ընտրված փորձագետներից:

1973 թ. հունիսի 25-ին Ն. Ռուխաշիանկիկոն ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովին ներկայացնում է «Ցեղասպանութունների վերաբերյալ» վերնագրով զեկուցագիր, որտեղ խոսվում է նաև թուրքերի կողմից հայերի նկատմամբ իրականացված ցեղասպանության մասին²⁵⁶: Երկու ամիս անց՝ սեպտեմբերի 18-19-ին, ժնեում ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի Փոքրամասնությունների խորականության կանխման ու պաշտպանության ենթահանձնաժողովի 26-րդ նստաշրջանում քննարկվում է Ն. Ռուխաշիանկիկոյի՝ ցեղասպանությունները կանխելու և դրա համար պատժելու հարցին նվիրված զեկուցագիրը: Նիստը նախագահում էր Եգիպտոսի ներկայացուցիչ Ահմեդ Խալիֆան: Աշխատանքին մասնակցում էին ենթահանձնաժողովի բոլոր 27 պետությունների ներկայացուցիչները²⁵⁷:

Ենթահանձնաժողովի անդամներն անհատ փորձագետներ էին, իսկ Մարդու իրավունքների հանձնաժողովը ներկայացնում էին հետևյալ 27 պետությունները՝ Ավստրիան, Իտալիան, Ֆրանսիան, Դանիան, Հոլանդիան, ԱՄՆ-ն, Բուլղարիան, Ռումինիան, Կիպրոսը, Լիբանանը, Իրաքը, Եգիպտոսը, Իրանը, Թունիսը, Պակիստանը, Սենեգալը, Սիերա Լեոնեն, Գանան, Նիկարագուան, Պերուն, Պանաման, Դոմինիկյան Հանրապետությունը, Էկվադորը, Կոնգոն, Հնդկաստանը, Ջիլին, Բելուոսիայի ԽՍՀ-ն: Ենթահանձնաժողովում հայություն իրավունքները ներկայացնող ներկայացուցիչ չկար: Ինչ վերաբերում էր Թուրքիային, ապա նա լինելով ՄԱԿ-ի անդամ՝ ենթահանձնաժողովում ներկա էր դիտորդի կարգավիճակով:

Ինչպես Զ. Բրանթն էր տեղեկացրել, քննարկվող փաստաթղթում պատմությունը վերաբերող բաժնի (այն ընդգրկում էր 15-36-րդ պարբերությունները) 30-րդ պարբերությունն անդրադառնում էր Հայոց ցեղասպանությանը և Օսմանյան կայսրության տարածքում իրականացված հայերի ջարդը որակում էր որպես «20-րդ դարի առաջին ցեղասպանություն»²⁵⁸: Սույն բանաձևին դեմ արտահայտվեց Պակիստանի ներկայացուցիչը, սակայն ենթա-

հանաժողովի կողմից այն ընդունվեց միաձայն²⁵⁹: Այսպիսով, ՄԱԿ-ի պաշտոնական փաստաթղթում Հայոց ցեղասպանությունը հիշատակվում էր հետևյալ ձևակերպումով. «Անցնելով արդի ժամանակաշրջանին, տեսնում ենք փաստաթղթերի ամբողջական փաթեթ հայերի կոտորածների վերաբերյալ, որոնք նկարագրված են որպես «20-րդ դարի առաջին ցեղասպանություն»²⁶⁰: Այլ կերպ ասած՝ 30-րդ պարբերությունն արձանագրում էր Հայոց ցեղասպանության պատմական փաստը, սակայն չէր դատապարտում Թուրքիային և ոչ էլ հատուցում էր պահանջում: Այստեղ նույնիսկ նշված էր Թուրքիա անունը: Ավելին՝ որպես աղբյուր բերվում էին միայն հայ հեղինակների՝ Վ. Կորտունի, Մ. Ներսիսյանի, Տ. Բոյաջյանի և այլոց աշխատությունները²⁶¹: Իսկ ինչ վերաբերում էր Հայոց ցեղասպանության ականատես օտարերկրացիների հուշերին և ուսումնասիրություններին, ապա դրանք չէին հիշատակվում, ինչն էլ Թուրքիայի և ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչներին կողմից հետագայում օգտագործվեց որպես հիմնական պատճառաբանություն՝ հարցը փակելու համար:

ՄԱԿ-ի պաշտոնական փաստաթղթում Հայոց ցեղասպանության անդրադարձը Թուրքիայում լուրջ անհանգստություն էր առաջացրել: Դիվանագիտական ճնշումներով և լոբբինգի միջոցով պաշտոնական Անկարան փորձում է բանաձևից հանել 30-րդ պարբերությունը: Ըստ Թուրքական մամուլի՝ «այս փաստաթուղթը նպաստավոր պայմաններ կարող է ստեղծել Հայկական հարցի վերաբացման համար»²⁶²: Ուստի Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարությունը և արտերկրում գործող Թուրք դիվանագետները դիմում էին ՆԱՏՕ-ի և ՍԵՆՏՕ-ի անդամ երկրներին, որպեսզի վերջիններս ճնշում գործադրեն ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի Փոքրամասնությունների խորականության կանխման ու պաշտպանության ենթահանձնաժողովի վրա՝ պաշտոնական փաստաթղթից 30-րդ պարբերությունը հանելու համար²⁶³: Այդ կառույցի 27 պետություններից ՆԱՏՕ-ի չըջանալուց Թուրքիայի

²⁵⁶ Study of the question of the prevention and punishment of the crime of genocide : progress report / by Nicodème Ruhashyankiko, Special Rapporteur, Document symbol: E/CN.4/Sub.2/L.583, <http://repository.un.org/handle/11176/354879>

²⁵⁷ Մարտի 2-ի, Հայերու դէմ գործուած Ցեղասպանութիւնը ՄԱԿ-ի Մարդկային իրաւանց Յանձնախումբին առջև, Երիտասարդ Հայ, թիւ 92, 4 մայիս, 1974, էջ 12:

²⁵⁸ Study of the question of the prevention and punishment of the crime of genocide : progress report / by Nicodème Ruhashyankiko, Special Rapporteur, Document symbol: E/CN.4/Sub.2/L.583, <http://repository.un.org/handle/11176/354879>

²⁵⁹ Մարտի 2-ի, Հայերու դէմ գործուած Ցեղասպանութիւնը ՄԱԿ-ի Մարդկային իրաւանց Յանձնախումբին առջև, էջ 13:

²⁶⁰ Study of the question of the prevention and punishment of the crime of genocide : progress report / by Nicodème Ruhashyankiko, Special Rapporteur, Document symbol: E/CN.4/Sub.2/L.583, <http://repository.un.org/handle/11176/354879>

²⁶¹ Նույն տեղում:

²⁶² «Milliyet», 15. X .1973.

²⁶³ Toriguian Sh., The Armenian Question and International Law, p. 115.

դաշնակիցներն էին՝ ԱՄՆ, Ֆրանսիան, Իտալիան, Դանիան և Հոլանդիան, իսկ ՍԵՆՏՕ-ի՝ Իրանն ու Պակիստանը: Ըստ Լ. Քեչեշյանի՝ Անկարայի դիվանագիտական ճնշումները դրական արդյունք են ունեցել, և նշված պետությունների արտաքին գործերի նախարարությունները հստակ հրահանգել են իրենց ներկայացուցիչներին՝ «Թուրքիային ամեն կերպ աջակցել 30-րդ պարբերությունից հարցում»²⁶⁴:

1974 թ. մարտի 6-ին տեղի է ունենում ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի նիստը, որին մասնակցում էր նաև Թուրքիայի պատվիրակությունը Օսման Օլչայի գլխավորությամբ²⁶⁵: Նիստը նախագահում էր ավստրիացի Ֆելիքս էթմաքորան: Նա տեղին չի համարում պատմական բաժինը և առաջարկում է փաստաթղթից այն հանել²⁶⁶: Դրա հետ դուրս էր բերվում նաև 30-րդ պարբերությունը:

Իր ելույթում Ն. Ռուխաչիանիկոն ընդունում է, որ պատմական բաժինը պատրաստելիս բավականին դժվար է եղել բացարձակ ճշգրտություն գտնելը տալ ցեղասպանության դեպքերը: Մյուս կողմից՝ ըստ նրա, անհնարին է բոլոր դարերի ցեղասպանությունների ամբողջական ցուցակը ներկայացնել: Դա էլ պատճառ է դարձել, որ Հայերի ցեղասպանությունը հիշատակող 30-րդ պարբերությունը դրվի իբրև օրինակ²⁶⁷: Թուրքիայի պատվիրակության ղեկավար Օ. Օլչայն էլ պնդում է, այդ պարբերությունը, որը դրված է «հայկական որոշ շրջանակների տեսակետը պաշտպանելու նպատակով», իբր, հակասում է «պատմական ճշմարտությանը» և կրկին պահանջում է հանել 30-րդ պարբերությունը: 30 րոպեանոց իր ելույթում նա ներկայացնում է Թուրքերի պաշտոնական տեսակետը՝ ամեն կերպ ժխտելով Հայոց ցեղասպանությունը²⁶⁸: Լրագրողի կարգավիճակով նիստին ներկա Լ. Քեչեշյանի նախաձեռնությունով Օ. Օլչայի ելույթն ամբողջությամբ թարգմանվում և տպագրվում է սփյուռքահայ թերթերում:

Նկատենք, որ ի նպաստ Թուրքիայի պաշտպանություն հանդես են գալիս հանձնաժողովի 27 պետությունների ներկայացուցիչները:

²⁶⁴ Նույն տեղում:

²⁶⁵ «Զարթոնք», 18. III. 1974: Մարտի 6-ին, Հայերու դեմ գործուած Ցեղասպանութիւնը ՄԱԿ-ի Մարդկային իրաւանց Ցանձնախումբին առջև, էջ 14: Toriguian Sh., The Armenian Question and International Law, p. 115.

²⁶⁶ Նույն տեղում:

²⁶⁷ «Ազդակ», 19. III. 1974: «Զարթոնք», 18. III. 1974: Մարտի 6-ին, Հայերու դեմ գործուած Ցեղասպանութիւնը ՄԱԿ-ի Մարդկային իրաւանց Ցանձնախումբին առջև, էջ 14:

²⁶⁸ Նույն տեղում:

ցիչները 12-ը²⁶⁹: Նրանցից 7-ը՝ Պակիստանը, Իտալիան, Թունիսը, Նիգերիան, Ռումինիան, Ավստրիան, ԱՄՆ-ն, ուղղակի ներկայացնում են Թուրքիայի տեսակետը և պաշտպանում նրա պահանջը: Իսկ չորս պետություններ՝ Հնդկաստանը, Ֆրանսիան, Իրանը և Իրաքը, Թուրքիայի պահանջը արդարացի են համարում²⁷⁰: Վերոհիշյալ երկրներից երեքում՝ ԱՄՆ-ում, Ֆրանսիայում և Իրանում, կային հայկական մեծ համայնքներ, որոնցում դեռևս 1965 թ. տարվում էր Հայոց դատի լայնածավալ քարոզչություն: Այդ պետությունների դիրքորոշումը, սակայն, ի նպաստ Թուրքիայի էր և դեմ էր 30-րդ պարբերությունը: Ավելին՝ Կիպրոսը, որը 1965 թ. ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայում բարձրացրել էր Հայոց ցեղասպանության հարցը, այս դեպքում նախընտրում է չեզոքություն պահպանել: Նույնը վերաբերում է Լիբանանին: Հանձնաժողովի անդամ Բելուոուսիայի ԽՍՀ-ի, Ինչպես նաև դիտորդի կարգավիճակում հանդես եկող Մեծ Բրիտանիայի և ԽՍՀՄ-ի ներկայացուցիչներն էլ առաջարկում են, որ ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովը ցեղասպանության հարցը «քննարկի դռնփակ»²⁷¹: Մասնավորապես, խորհրդային կողմը հայտարարում է. «Այս հարցը մասնագիտական է և հանձնաժողովը իրավասու չէ մասնագետների գործը քննադատելու, քանի որ հանձնաժողովի անդամները մասնագետներ չեն»²⁷²: Այլ կերպ ասած՝ ԽՍՀՄ-ի ներկայացուցիչը հիշեցնում էր, որ փաստաթուղթը պատրաստված է Փոքրամասնությունների խտրականության կանխման և պաշտպանության ենթահանձնաժողովի կողմից, որի անդամները փորձագետներ են ու վերջիններիս ուսումնասիրությունները և եզրահանգումները չեն կարող կասկածի տակ դրվել:

Այսպիսով՝ Թուրքիայի ակտիվ ճնշման ներքո և միջազգային ասպարեզում Հայերի թույլ ազդեցության արդյունքում ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովը վերամշակման համար ղեկուցադիրը վերադարձնում է Փոքրամասնությունների խտրականության կանխման և պաշտպանության ենթահանձնաժողովին:

Տեղի ունեցածը բացասական արձագանք է գտնում սփյուռքահայերի շրջանում, և հատկապես Հայ դատի հանձնախմբերն

²⁶⁹ «Ազդակ», 03. IV. 1974:

²⁷⁰ Մանրամասն տես Մարտի 6-ին, Հայերու դեմ գործուած Ցեղասպանութիւնը ՄԱԿ-ի Մարդկային իրաւանց Ցանձնախումբին առջև, էջ 16-18:

²⁷¹ «Ազդակ», 03. IV. 1974: Մարտի 6-ին, Հայերու դեմ գործուած Ցեղասպանութիւնը ՄԱԿ-ի Մարդկային իրաւանց Ցանձնախումբին առջև, էջ 18:

²⁷² Մարտի 6-ին, Հայերու դեմ գործուած Ցեղասպանութիւնը ՄԱԿ-ի Մարդկային իրաւանց Ցանձնախումբին առջև, էջ 18:

վկայում էին, որ լիբանանյան մամուլն ու հանրութունը ևս քննադատում էին ՄԱԿ-ի մարտի 6-ի որոշումը:

Բացի այդ, թեև սփյուռքահայությունը տարանջատված էր տարբեր կազմակերպությունների միջավայրերում, կար մի բաղադրիչ, որը միավորում էր նրանց բոլորին: Դա համահայկական շահն էր, որն էլ տարաբնույթ, երբեմն նույնիսկ միմյանց դեմ պայքար մղող հայկական կուսակցությունների և կազմակերպությունների գործունեությունը հաղորդում էր համասփյուռքյան ընդգրկում: Եվ չնայած, ոչ շատ հաճախ, սակայն Հայ Դատի լուծման պայքարի շուրջ եղել են դեպքեր, երբ միավորվել և համատեղ գործունեություն են ծավալել Սփյուռքի ազդեցիկ կազմակերպությունները: Օրինակ, 1974 թ. սեպտեմբերի 2-ին Բեյրութում Հայ ազգային կուսակցությունները՝ ՀՅ Դաշնակցության բյուրոն, Ս.Դ. Հնչակյան կուսակցության և Ռամկավար ազատական կուսակցության կենտրոնական վարչությունները, անտեսելով իրենց միջև եղած տարածայնությունները, միավորվեցին ու հրապարակեցին «Կոչ Հայ ժողովրդին», որում տեղեկացնում էին, որ պատրաստվում են համագլխային և միասնական կերպով նշելու Հայոց ցեղասպանության 60-րդ տարելիցը²⁸⁶: 1975 թ. մայիսի 6-ին Բեյրութում կազմակերպվում է 50 հազարանոց ցույց²⁸⁷:

Ամփոփելով, նկատենք, որ այն Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակին նվիրված այդ տարիների վերջին «բազմահազարանոց» միջոցառումն էր Լիբանանում, քանզի 1975 թ. ապրիլին երկրում բռնկված քաղաքացիական պատերազմի հետևանքով Հայ համայնքի ժողովրդագրական և սոցիալական պատկերը շեշտակի փոխվեց: Արդյունքում՝ 1980-ական թվականներին, Բեյրութում Հայոց ցեղասպանության տարելիցի միջոցառումների մասնակիցների թիվը չի անցել 500-ից²⁸⁸:

Ֆրանսիայում ևս Հայնպաստ դիրքորոշում է արձանագրվում. ֆրանսիական մամուլը դատապարտում է ՄԱԿ-ում իշխանությունների որդեգրած թուրքամետ պահվածքը: Չի բացավում, որ այդ կերպ պաշտոնական Փարիզը փորձում էր վերականգնել թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները: Հիչենք, որ 1973 թ. փետրվարի 11-ին Մարսելի Պարզո պողոտայի վրա

գտնվող Սուրբ Սահակ և Սուրբ Մաշտոց Թարգմանչաց հայկական տաճարի բակում Մեծ եղեռնի հուշակոթողի²⁸⁹ բացումը թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունների սրման պատճառ էր դարձել: Կոթողի կառուցման գաղափարն ու իրագործումը ֆրանսիահայերի երկարատև ու հետևողական ջանքերի արդյունք էր: Ավելին՝ այս գործում մեծ ներդրում ունեցրեց Մարսելի քաղաքապետը՝ Գաստոն Դեֆերը²⁹⁰:

Այս հուշարձանի կառուցման աշխատանքները սկսվել էին դեռևս 1970 թ. մայիսի 31-ին, հիմնարկեքի առաջին քարը դրել էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ն²⁹¹: Հուշակոթողի կառուցման գաղափարը սկզբնական շրջանում լուրջ քննարկման թեմա է եղել քաղաքի պաշտոնյաների շրջանում. նրանք պահանջում էին փոխել հուշարձանի վրա նախատեսված արձանագրություն տեքստը (երկկողմ հայերեն և ֆրանսերեն), որում գրված էր. «Ի յիշատակ 1915-ի թուրք ղեկավարներու Յեղասպանութեան զոհ 1.500.000 Հայերուն, ի փառս Ազատութեան և Ֆրանսայի Համար զոհուած դիմադրականներուն և մարտիկներուն»²⁹²: Պաշտոնական Փարիզը վախենում էր, որ դա կարող է լուրջ խնդիրներ առաջացնել թուրքիայի հետ:

Ֆրանսահայերը, սակայն, հաղթահարելով խոչընդոտները, շարունակեցին իրենց պայքարը: Արդյունքում՝ հուշարձանի կառուցման հանձնախումբը կարողանում է հանդիպել և ստանալ Ֆրանսիայի վարչապետի ներկայացուցիչ՝ Երիտասարդության և սպորտի հարցերով պետական քարտուղար, խորհրդարանի հետ կապերի պատասխանատու նախարար Ժոզեֆ Կոմիտիի²⁹³ աջակ-

²⁸⁹ Մարսելի Ս. Սահակ և Ս. Մաշտոց Թարգմանչաց հայկական տաճարի բակում կանգնեցված Մեծ եղեռնի հուշակոթողի հեղինակներն են ճարտարապետ Ալեն Բիլլյան և քանդակագործ Թորոս Ռամկելենյանը: Ի դեպ, վերջինս նաև Ֆրանսիայի էքս ան Պրովանս քաղաքի Հայաստան հրապարակում 1983 թ. կանգնեցված Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված հուշակոթողի հեղինակն է:

²⁹⁰ Գաստոն Դեֆեր (1910-1986) - Ֆրանսիայի սոցիալիստական կուսակցության անդամ. քաղաքական գործիչ: 1953-1986 թթ. եղել է Մարսելի քաղաքապետը, 1981-1984 թթ.՝ Ֆրանսիայի ներքին գործերի, 1984-1986 թթ.՝ Պրանսվորման և տարածքային կառավարման նախարարը:

²⁹¹ Պատմական այցելություն. - «Եջմիածին», 1970, Ը, էջ 5: Ի դեպ, 1970 թ. Հունիսի 13-ին Փարիզից ոչ հեռու գտնվող Ալֆրովիլ քաղաքում Վազգեն Ա-ի, քաղաքապետի և Հայ ու ֆրանսիացի Հարյուրավոր քաղաքացիների ներկայությամբ մեծ հանդիսավորությամբ բացվեց Կոմիտաս վարդապետի անվան փողոցը (տես նույն տեղում, էջ 10):

²⁹² «Ազդակ», 14. 11.1973:

²⁹³ Ժոզեֆ Կոմիտիի ֆրանսիական քաղաքական գործիչ է, որը 1968-1969 թթ. Շառլ դե Գոլի և 1969 -1974 թթ. Ժորժ Պամպիլոնի նախագահությունների տարիներին զբաղեցրել է ներտարադրության և սպորտի հարցերով պետական քարտուղարի, դրան համատեղ՝ 1972-1974 թթ. Խորհրդարանի հետ կապերի պատասխանատու նախարարի պաշտոնները:

²⁸⁶ ՀԱԱ, ֆ. 326 (Արտաքին գործերի նախարարության), ց. 1, գ. 546 (Լիբանանի հայկական համայնքը, 10.12. 1974թ.), թթ. 9-10: Կոչ Հայ ժողովրդին. - «Երիտասարդ Հայ», թիւ 98, 28 սեպտեմբեր, 1974, էջ 5-6:

²⁸⁷ Մարտի 2., Հայկական հարցի հոլովույթը 1939-2010, Պեյրութ, 2011, էջ 141:

²⁸⁸ «Արարատ» (Բեյրութ), 5. V. 1980: «Զարթոնք», 29. IV. 1985:

ցուլթյունը²⁹⁴: Ավելին՝ վերջինս ցանկութունն է հայտնում ան-
ձամբ ներկա լինել կոթողի բացման արարողությանը: Դա Փրանսա-
հայերի համար իրական մեծ հաղթանակ էր, քանի որ երկրի իշխա-
նություններն այս հարցում պաշտպանեցին նրանց իրավունքները:
Դա նաև խոսում էր այն մասին, որ հուշարձանի բացումը խա-
փանելու թուրքերի դիվանագիտական ճնշումներն ավարտվել են
անարդյունք: Կոթողի բացման արարողությանը, բացի հայ
համայնքի ներկայացուցիչներից ներկա էին նաև քաղաքապետ Գ.
Դեֆերը, Մարսելի կաթոլիկ եկեղեցու արքեպիսկոպոսը, սենատոր-
ներ, տարբեր երկրների դեսպանատների և այլ համայնքների ներ-
կայացուցիչներ: Ի նպաստ Հայ դատի հնչում են ելույթներ²⁹⁵:
Պետական նման աջակցութունը հանգեցնում է նրան, որ Թուր-
քիայի կառավարութունն ի նշան բողոքի Փարիզից հետ է կան-
չում իր դեսպանին՝ Հասան Իչըզին²⁹⁶: Վերջինս Փրանսիացի լրագ-
բողներին տված հարցազրույցում հայտարարում է. «Ձի կարող
մնալ մի երկրում, որտեղ վերավորանք են հասցնում իր պետու-
թյանը և որ վերադառնում է Անկարա խորհրդակցելու»²⁹⁷: Թուր-
քիայի արտաքին գործերի նախարարության բողոքի նոտայում
ասվում էր, որ Մարսելում կազմեցված հուշարձանի վրայի գրութ-
յունը նվաստացնում է Թուրքիային²⁹⁸: Ավելին՝ Թուրքիայի ար-
տաքին գերատեսչության դեկավար Հալուկ Բայուկեն Ազգային
մեծ ժողովում ունեցած ելույթում հայտարարում է, որ «խորհր-
դատվության» նպատակով հետ կանչված դեսպանը երկրում կմնա
այնքան ժամանակ, որքան անհրաժեշտ է:

Թուրք-Փրանսիական հարաբերություններում ստեղծված լար-
ված իրավիճակը լայն քննարկման թեմա է դարձել Փրանսիական
մամուլում: Փարիզում հրատարակվող «Le Figaro», «Le Monde»,
«La Croix», Մարսելում տպագրվող «La Marseillaise», «Le Provençal»
պարբերականները հանդես էին գալիս ի շահ հայերի՝ իրենց էջերում

²⁹⁴ ՀԱԱ, Ֆ. 326 (Արտաքին գործերի նախարարության), ց. 1, գ. 519 (Փրանսիայի դեսպա-
նատանը կայացած զրույցների գրառումները, 23.02.1973 թ.), թ. 1:

²⁹⁵ Նույն տեղում, թ. 1-2:

²⁹⁶ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 57 nci Birleşim, 14 .2 .1973, Dışişleri Bakanı Halûk Bayülken'in, Marsilya'da ermeniler tarafından dikilen ve üzerinde aleyhimizde bâzi yazılar bulunan bir anıtın açılış töreni ile ilgili gündem dışı demeci, s. 552.

²⁹⁷ ՀԱԱ, Ֆ. 326, ց. 1, գ. 519 (Փրանսիայի դեսպանատանը կայացած զրույցների
գրառումները, 23.02.1973 թ.), թ. 2:

²⁹⁸ «Ազգակ», 14. II.1973:

ներկայացնելով 1915 թ. դեպքերը²⁹⁹: Կարելի է եզրակացնել, որ
Փրանսիական թերթերում հրատարակվող այդպիսի հոդվածները
երկրի հասարակության մեջ հստակ կարծիք էին ձևավորում: Այդ
են, ի դեպ, վկայում են ՍՆՄ-ի դեսպանատան գրառումները, որտեղ
նշվում է, որ Մարսելում Փրանսիացիները հանդես են գալիս կա-
ռուցված հուշարձանի օգտին, և կառավարությանը կոչ են անում
չնահանջել թուրքական ճնշման ներքո³⁰⁰: Նույն աղբյուրը միա-
ժամանակ հաղորդում էր, որ Փրանսիայի իշխանությունները
ճնշում էին գործադրում Մարսելի քաղաքապետի վրա՝ հուշար-
ձանի վրայից վերոհիշյալ մակագրությունը հանելու համար: Ավե-
լին, ըստ այդ տեղեկատվության՝ չի բացառվում, որ ստեղծված
իրավիճակը նոր բարդություններ առաջացնի³⁰¹:

Ինչ վերաբերում է թուրքական մամուլին, ապա այն նույն-
պես մեծ աղմուկ է բարձրացնում՝ Փրանսիային մեղադրելով հա-
յանպաստ քաղաքականության համար³⁰²: Թուրքիայի խորհրդա-
րանում նույնպես հնչում էին երևույթը դատապարտող հայտա-
րարություններ: Արտգործնախարարը նշում էր, որ «Մարսելում
կանգնեցված հուշարձանն առաջինը չէ, նմանատիպ հուշարձաներ
են կանգնեցվել այն բոլոր երկրներում, որտեղ հայերը մեծ
համայնքներ ունեն»:
Հիշատակում է՝ Բիքֆայայի (Լիանանա, 1970), Մոնթբեելոյի (Կալիֆորնիա, ԱՄՆ, 1968), Սան Պաուլոյի
(Բրազիլիա, 1966)³⁰³, Դեսին Եարպիի (Լիոն, Ֆրանսիա, 1972)³⁰⁴
Հայոց ցեղասպանության զոհերին նվիրված կոթողները³⁰⁵: Թուր-
քիայի ազգային մեծ ժողովի Ստամբուլի պատգամավոր Հ.
Դոլլանն էլ իր ելույթում առաջարկել է երկրի երեսից մաքրել

²⁹⁹ ՀԱԱ, Ֆ. 326, ց. 1, գ. 519 (Փրանսիայի դեսպանատանը կայացած զրույցների գրառում-
ները, 23.02.1973 թ.), թ. 2:

³⁰⁰ Նույն տեղում:

³⁰¹ Նույն տեղում:

³⁰² «Ազգակ», 14. II. 1973:

³⁰³ Բրազիլիայի Սան Պաուլո քաղաքի Արմենիա հրապարակում կառուցված «Հիշատակի
պատ» անվանումով հուշահամալիրը նվիրված է Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատա-
կին: Հուշապատի կառուցման աշխատանքները սկսվել են 1965 թ. ապրիլի 24-ին՝ Սան
Պաուլոյի Հայ համայնքի նախաձեռնությամբ: Կառուցման աշխատանքներն ավարտվել են
1966 թ.: Պատի վրա պորտուգալերեն փորագրված է Մ. Նաբրանդյանի ստեղծագործությու-
նը:

³⁰⁴ Փրանսիայի Լիոն քաղաքի Դեսին Եարպ համայնքում Հայոց ցեղասպանության զոհերի
հիշատակին նվիրված հուշակոթողի աշխատանքները սկսվել են 1965 թ. ապրիլի 24-ին, իսկ
բացումը տեղի է ունեցել 1972 թ. հունիսի 4-ին: Հուշակոթողի վրա Փրանսիայի և
հայերի նվիրած արձանագրված է. «Ի յիշատակ 1915 ի ցեղասպանութեան 1 500 000 հայ
զոհերուն»:

³⁰⁵ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 57 nci Birleşim, 14 .2 .1973, Dışişleri Bakanı Halûk
Bayülken'in, Marsilya'da ermeniler tarafından dikilen ve üzerinde aleyhimizde bâzi yazılar
bulunan bir anıtın açılış töreni ile ilgili gündem dışı demeci, s. 554.

Գալիպոլիի ֆրանսիական զերեզմանոցը և հրաժարվել Ֆրանսիայի հետ ունեցած բարեկամական բոլոր հարաբերություններին³⁰⁶:

Ֆրանսիայի քաղաքական շրջանակները շարունակում էին հանդես գալ հայանպաստ հայտարարություններով՝ չթաքցնելով, որ ճանաչում և դատապարտում են Հայոց ցեղասպանությունը: Այսպես, 1974 թ. մայիսի 16-ին Ֆրանսիայի նախագահի թեկնածու Վալերի ժիսկար դ'Էստենը Մարսելի հայկական համայնքին հղած նամակում ճանաչում էր Հայոց ցեղասպանությունը և հայտարարում. «Կը կարծեմ որ ներկայիս, ինչպես անցեալին, Ֆրանսա պարտականություն ունի գործօն նպաստ մը բերելու աշխատանքի մը, որ սերտորէն կապուած է իր աւանդութիւններուն: Իր պարտականութիւնը պիտի ըլլայ, ՄԱԿ-էն ներս, թէ այլուր, թիկունք կանգնիլ պատմական ճշմարտութեան և արդարութեան պահպանման»³⁰⁷: Ֆրանսիայի նախագահական ընտրարշավում Հայկական հարցի արծարծումը նոր երևույթ չէր: Դեռևս 1965 թ. Հայոց ցեղասպանության 50-ամյա տարելիցի նախօրյակին Հայկական հարցը Ֆրանսիայում առաջին անգամ բարձրացրին կոմունիստները՝ պահանջելով Հայոց ցեղասպանությունն անհապաղ ճանաչել և հայերին փոխհատուցում տալ³⁰⁸: Հատկանշական է, որ դա համընկնում էր Ֆրանսիայում անցկացվելիք նախագահական ընտրությունների հետ, որտեղ, ի դեպ, ձախակողմյան՝ սոցիալիստների թեկնածու Ֆրանսուա Միտերանին չհաջողվեց առավելության հասնել Ծառլ դը Գոլի նկատմամբ: Մինչդեռ 1974 թ. Հայկական հարցի արծարծումը դրական արդյունք է ունենում, և Վ. ժիսկար դ'Էստենն ընտրվում է Ֆրանսիայի նախագահ: Եվ չնայած մարտիակային ուղղված վերը նշված հայտարարությանը՝ 1975 թ. քաղաքի ոստիկանությունն արգելում է ապրիլի 24-ի ցույցի ժամանակ հայություն պահանջները ներկայացնող պաստառների վրա գրել «Թուրք» և «գրավյալ հողեր» բառերը: Այդ առիթով Հայոց ցեղասպանության 60-րդ տարելիցի ոգեկոչման Մարսելի հանձնախումբը բողոքի նամակ է հղում երկրի նախագահին³⁰⁹:

1970-ական թվականներին Հայկական հարցի և Հայոց պահանջատիրության ուղղությամբ ակտիվ գործունեություն են

ծավալում նաև ամերիկահայերը: ԱՄՆ-ում գործում էին հայկական լրբիստական մի շարք կազմակերպություններ, սակայն հայկական համայնքի մոտեցումները հիմնականում համակարգում են ԱՄՆ հայկական համագումարը (Armenian Assembly of America) և ԱՄՆ-ի հայ դատի հանձնախումբը կամ Հայ ազգային կոմիտեն (Armenian National Committee), որոնք «...ներկայացնում են Հայություն և Հայաստանի շահերն ամերիկյան պաշտոնական ատյաններում»³¹⁰:

ԱՄՆ հայկական համագումարը ստեղծվել է 1972 թ. և ակտիվորեն ներգրավված է Օսմանյան Թուրքիայի կողմից հայերի դեմ իրականացված ցեղասպանության միջազգային ճանաչման խնդրի շարունակմանը: Կազմակերպությունն ակտիվացնելով հայանպաստ գործունեությունը՝ Միացյալ Նահանգների ինչպես գործադիր և օրենսդիր իշխանությունում, այնպես էլ հասարակական-քաղաքական մակարդակներում՝ կազմակերպված լրբիստական գործունեություն շնորհիվ զգալի ներդրում ունեցավ Հայոց ցեղասպանության հարցի շուրջ ընթացած գործընթացներում³¹¹:

ԱՄՆ-ի հայ դատի հանձնախումբը կամ Հայ ազգային կոմիտեն, ինչպես արդեն վերը նշվել է ավելի հին կառույց է: Համագործակցում է այլ երկրներում գործող Հայ դատի հանձնախմբերի հետ և ներկայացնում հայության մոտեցումները ԱՄՆ-ի պետական քաղաքականության տարբեր հարցերի նկատմամբ, ինչպես նաև դանադան մակարդակի ընտրական գործընթացներում³¹²: Նման գործընթացներում հայություն մասնակցությունն այդ երկրի քաղաքականության վրա ազդելու հիմնական գործիքներից մեկն է: Հաճախ հայություն դիրքորոշումը վճռական նշանակություն է ունենում տարբեր մակարդակի ընտրությունների ելքի վրա³¹³:

Ճիշտ է, 1970-ական թվականներին վերոհիշյալ կառույցները իրենց վրա վերցրին հարցերի լուծման հիմնական ծանրությունը, միաժամանակ, բավականին ակտիվ էին նաև հայ երիտասարդները: Այսպես, 1974 թ. ապրիլի 26-ին ամերիկահայ երիտասարդները հանդիպում են ԱՄՆ-ի կոնգրեսականներ Զ. Դանիլսոնի ու Զ.

³⁰⁶ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 519 (Ֆրանսիայի դեսպանատանը կայացած դրույցների գրառումները, 23.02.1973 թ.), թ. 2:

³⁰⁷ «Ազդակ», 10. VI. 1977:

³⁰⁸ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 379 (Ֆրանսիայի ԽՍՀՄ դեսպանության առաջին քարտուղարի Լ. Մանասերյանի և ՀՀԻ կուսակցության առջնորդ Հրանտ Սամուելյանի միջև կայացած գրույցի գրառումները «կուսակցության գործունեության մասին», 25.08.1965), թ. 3:

³⁰⁹ Մարտի 21-ի Ֆանձնախմբի բողոք նամակը Ֆրանսիայի նախագահին, «Ազդակ շաբաթօրյակ-դրոշակ», Պեյրոթ, Զ տարի, թիվ 22, 25. 05. 1975, էջ 345:

³¹⁰ Հայ համայնքն ԱՄՆ-ում, Երևան, «Նորավաք» ԳԿԷ, 2010, էջ 9:

³¹¹ Նզանյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության և ամերիկահայ լրբիստական կառույցների համագործակցության ուղղմամբ կարևոր դերակատարներ / «Աշխատանքային տետրեր», ՀՀ ՊՆ Դ.Կանայանի անվ. ազգային ուղմ. հետազոտ. ինստ. «Հայկական բանակ» ուղմ. Հանրային հավելված, 1 և 2 (13-14), 2010, էջ 118:

³¹² Հայ համայնքն ԱՄՆ-ում, էջ 129-131:

³¹³ Նույն տեղում:

Գոլիֆիլդի Հետ և վերջիններիս վերոհիշյալ «Հայերի իրավունք-ները սպրիլի 24-ի միասնական կոմիտեի» անունից նրանց փոխան-ցում մի շարք պահանջներ. այն է՝ ԱՄՆ-ն պետք է դադարեցնեթուրքիային տնտեսական և ռազմական օգնությունը ցույց տալը, ՄԱԿ-ում պետք է բարձրացնեթ 1973 թ. մարտի 6-ի որոշման վե-րանայման հարցը, ինչպես նաև Թուրքիայում բնակվող Հայերի ներկայիս կարգավիճակը³¹⁴: Կոնգրեսականները խոստանում են այդ հարցերը ներկայացնել երկրի կառավարությունը և ստիպել պետքարտուղարությունը, որպեսզի փոխի Հայոց ցեղասպանութ-յան հարցում Թուրքիայի նկատմամբ որդեգրած քաղաքականու-թյունը³¹⁵: Նրանք կատարում են իրենց խոստումը և 1974 թ. մայիսի սկզբին Ներկայացուցիչների պալատին ու Սպիտակ տան վարչակարգին են ներկայացնում 1915 թ. Հայոց ցեղասպանութ-յան վերաբերյալ նյութեր³¹⁶:

1974 թ. մայիսի 25-ին ամերիկյան «Herald Tribune» թերթը տպագրում է Ամերիկահայ ազգային խորհրդի՝ «Անմարդկայնութ-յունը մարդու իրավունքների հանձնաժողովում» վերնագրով Հայ-տարարությունը³¹⁷, որում կրկին դատապարտվում էր ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների հանձնախմբի մարտի 6-ի որոշումը և ԱՄՆ-ի որդեգրած Թուրքանպաստ քաղաքականությունը:

ԱՄՆ-ի արտաքին գերատեսչությունը, սակայն, չէր պատ-րաստվում Հայկական հարցի Հետ կապված վատացնել հարաբերու-թյունները Թուրքիայի Հետ: Այդ է վկայում 1974 թ. հունիսի 5-ին պետքարտուղարության ներկայացուցիչների Հետ ԱՄՆ-ի Հայ դատի հանձնախմբի պատվիրակության ունեցած հանդիպումը: Հայկական կողմը բարձրացնում է հայերին հուզող խնդիրները և փորձում պարզել Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ Վաշինգտոնի դիրքո-րոշումը³¹⁸: Ծանոթանալով հանդիպման արձանագրությունը հանգում

ենք այն եզրակացություն, որ այդ հարցերին ամերիկացի պաշտոն-յաների տված պատասխանները բացասական և խուսափողական էին: Վերջիններս Հայտարարում էին, որ ԱՄՆ-ի քաղաքականու-թյունը «հետամուտ է երկիրներու ներկայ գոյավիճակի պահպան-ման, եւ ոչ թէ՛ երկիրներու անդամահատման»³¹⁹: Բացի այդ, 1974 թ. ԱՄՆ-ի Հայ դատի հանձնախումբը բողոք-նամակ է հղում երկրի նախագահ Ռիչարդ Նիքսոնին, ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Կ. Վալդհայմին³²⁰: Այդ պաշտոնյաներին հասցեագրված իրենց նամակ-ներում ամերիկահայերն հիշեցնում էին, որ «Հայերի դեմ գոր-ծադրված ցեղասպանության առաջին և գլխավոր վկաներից մեկը հանդիսանում է այդ օրերին Թուրքիայում ԱՄՆ-ի դեսպան՝ Հենրի Մորգենթաուն, ավելին՝ ԱՄՆ-ի պետքարտուղարության արխիվները լեցուն են Թուրքերի կողմից հայերի նկատմամբ իրականացված ցեղասպանությունը ապացուցող փաստաթղթերով»³²¹: Հարկ է նշել, որ Նյու Յորքում հայերի կազմակերպած ցույցերին մասնակցում և ելույթներով հանդես էր գալիս Հ. Մորգենթաունի թուրք՝ Նյու Յորքի նահանգային դատախազ Ռոբերտ Մ. Մորգենթաուն, և ամերիկացի հասարակական ու քաղաքական գործիչներ³²², ինչը վկա-յում է, որ ԱՄՆ-ի Թուրքանպաստ քաղաքականությունը դժգո-հություն էր առաջացրել ոչ միայն ամերիկահայերի, այլև ամերիկ-յան հասարակության մեջ:

1974 թ. հուլիսի 20-ին Թուրքական գորքերի՝ Կիպրոս ներ-խուժելուց հետո ԱՄՆ-ում ծայր առած հակաԹուրքական տրամադ-րությունները նպաստավոր պայմաններ են ստեղծում Հայկական հարցը ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչների պալատում բարձրացնելու հա-մար: 1975 թ. հունվարի 28-ին հանրապետական կոնգրեսական Հենրի Հեյտոսկին ներկայացնում է թիվ 148 բանաձևը, որը ԱՄՆ նախագահին լիազորում էր սպրիլի 24-ը հայտարարել «Մարդու կողմից մարդու նկատմամբ անմարդկային վերաբերմունքի հիշա-տակի ազգային օր» և հիշել ցեղասպանության բոլոր նահատակ-ներին, հատկապես հայերի այն նախնիներին, ովքեր դարձել էին 1915 թ. կոտորածների զոհ³²³:

³¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 553 (Մինիստրության քաղաքական ինֆորմացիայի բաժնի վարիչի ինֆորմացիան Հայ գաղութներում Մեծ եղեռնի 59-րդ ամյակին նվիրված միտինգների և ցույցերի մասին ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների կոմիտեի վերաբերմունքը վերջինիս, 15.07.1974 թ.), թ. 10:

³¹⁵ Նույն տեղում, թ. 11:

³¹⁶ Նույն տեղում:

³¹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 555 (Մինիստրի նամակ-առաջարկությունը ՍՍՀՄ Արտաքին գոր-ծերի մինիստրի տեղակալին «ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովում սովետա-կան ներկայացուցչի միջոցով Թուրքիայում 1915 թ. Հայկական ցեղասպանության մասին արտահայտվելու վերաբերյալ», 04.10.1974), թ. 5:

³¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 553 (Մինիստրության քաղաքական ինֆորմացիայի բաժնի վարիչի ինֆորմացիան Հայ գաղութներում Մեծ եղեռնի 59-րդ ամյակին նվիրված միտինգների և ցույցերի մասին ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների կոմիտեի վերաբերմունքը վերջինիս, 15.07.1974 թ.), թ. 11:

³¹⁹ «Ազդակ» 24.07.1974:

³²⁰ Նույն տեղում:

³²¹ 1974 Ապրիլի ցույցերի մասին, «Ազդակ շաբաթօրյակ-գրոչակ», Պեյրութ, «Ազդակ շա-բաթօրյակ-գրոչակ», Պեյրութ, Ե տարի, թիվ 21, մայիսի 12, 1974, էջ 342:

³²² «The New York Times», 24. IV. 1975.

³²³ H.J.Res.148 - Joint resolution to designate April 24, 1975, as National Day of Remembrance of Man's Inhumanity to Man. <https://www.congress.gov/bill/94th-congress/house-joint-resolution/148>

Հայոց ցեղասպանութեան 60-րդ տարելիցի նախօրեին՝ 1975 թ. ապրիլի 9-ին, ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչները պալատը 19 դեմ 377 կողմ ձայների հարաբերակցությամբ ընդունում է «Անմարդկային հանցագործությունների զոհերի հիշատակի օրվա մասին» թիվ 148 բանաձևը³²⁴ և ուղարկվում Սենատ: Ապրիլի 22-ին փաստաթուղթը ներկայացվում է Սենատի Արդարադատության հանձնախմբին, սակայն պետքարտուղարության ճնշման տակ չի վավերացվում: ԱՄՆ-ի արտաքին գերատեսչությունը պահանջում էր, որ փաստաթուղթում թուրքերը չհիշատակվեին որպես «ցեղասպանություն» իրագործածներ³²⁵: Դեռևս քվեարկության նախօրեին՝ ապրիլի 21-ին, Անկարայում ԱՄՆ-ի դեսպանությունը պետքարտուղարությանը տեղեկացնում էր, որ Թուրքիայի իշխանությունները Ներկայացուցիչների պալատում թիվ 148 բանաձևի ընդունումն «անձնական վերավորանք են» համարում³²⁶: Արդարադատության հանձնաժողովի անդամ, դեմոկրատ Ջոն Թանը նշում էր, որ պետքարտուղարության բացասական վերաբերմունքը վկայում է, որ մոտ ապագայում փաստաթուղթը հավանության չի արժանանա³²⁷: Այս առթիվ ամերիկացի լրագրող և հրատարակախոս Բիլ Բոյարսկին էլ «ԱՄՆ-ի դիվանագիտական տեսակետը 1915 թ. կոտորածների վերաբերյալ» վերնագրով հոդվածում գրում էր, որ Հենրի Բիսինջերի պետական քարտուղարության ջանքերն ուղղված են «պատմությունը ձևափոխելուն»³²⁸:

«The New York Times» թերթը ապրիլի 24-ին լուսաբանելով Նյու Յորքում Հայոց ցեղասպանության 60-րդ տարելիցի կապակցությամբ ամերիկահայերի կազմակերպված բազմահազարանոց ցույցը՝ մատնանշում էր, որ հայերից բացի, դրան մասնակցում էին նաև ԱՄՆ-ում բնակվող հույներն ու կիպրոսցիները: Վերջիններս դատապարտում էին պաշտոնական Վաշինգտոնի թուրքամետ քաղաքականությունը և պահանջում հանուն արդարության ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը³²⁹: Հույները և կիպրոսցիները պահանջին միանում էր և հոդվածի հեղինակը՝ ամերիկացի հրատարակախոս Ռիչարդ Ֆ. Շեֆերդը: Հոդվածում նա ԱՄՆ-ի

³²⁴ Նույն տեղում:

³²⁵ «International Herald Tribune» (Paris), 13. IV. 1975.

³²⁶ Նույն տեղում:

³²⁷ Մարրյան Զ., Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում արտաքին քաղաքականությունը և Հայկական Հարցը (1900-2009), Պիյուլթ, 2010, էջ 53:

³²⁸ «International Herald Tribune», 13. IV. 1975.

³²⁹ «The New York Times», 24. IV. 1975.

կառավարությունը կոչ էր անում հարգել հայերի ցավը՝ հիշեցնելով, որ ամերիկահայերի հուշերում դեռ վառ են 1915 թ. ցեղասպանության ահասարսուռ դրվագները³³⁰: Ըստ Ռ. Ֆ. Շեֆերդի՝ ԱՄՆ-ի պետքարտուղարության կողմից թիվ 148 բանաձևին դեմ արտահայտվելը պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ դրա վավերացումը կարող էր բացասաբար անդրադառնալ Թուրքիայի և Հունաստանի միջև ընթացող բանակցություններին վրա³³¹:

Այդ է վկայում 1975 թ. մայիսի 16-ին Վաշինգտոնում ԱՄՆ-ի նախագահ Զ. Ֆորդի և պետքարտուղար Լ. Բիսինջերի միջև կայացած առանձնազրույցը, ըստ որի՝ կողմերը համաձայնվում են, որ Սենատում թիվ 148 բանաձևին չվավերացումը պետք է որոշակիորեն մեղմի Թուրքիայի պահվածքը³³²: Հիշեցնենք, որ 1965 թ. ապրիլի 29-ին դեռևս կոնգրեսական եղած Ժամանակ Զ. Ֆորդն ամերիկացի այն պատգամավորներից էր, ովքեր դատապարտեցին հայերի նկատմամբ իրականացված ցեղասպանությունը³³³: Սակայն նախագահ ընտրվելով՝ փոխում է իր դիրքորոշումը և պաշտպանում երկրի որդեգրած պետական քաղաքականության ուղեգիծը, որը հաստատվել էր 1940-ական թվականների վերջին:

1970-ական թվականների երկրորդ կեսը նշանավորված է իրադարձություններով: Նախ՝ 1975 թ. ապրիլի 24-ին Կիպրոսի ներկայացուցիչները պալատը բանաձև է ընդունում ապրիլի 24-ը Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր նշելու մասին: Դեռևս մարտին Նիկոզիայում տպագրվել էր «Հայաստան-Կիպրոս» վերնագրով գրքույկ, որում պատմական փաստերի հիման վրա զուգահեռներ էին անցկացվում 1915 թ. Արևմտյան Հայաստանում և 1974 թ. Կիպրոսում թուրքերի իրականացրած բարբարոսական, հակամարդկային գործողությունների միջև³³⁴:

Բացի այդ, 1975 թվականից սփյուռքահայերը Հայ դատի հետ կապված լայնածավալ քարոզչություն էին իրականացնում, որի նպատակն էր մի կողմից՝ Հայության հիշողության մեջ վառ պահել 1915 թ. դեպքերը, մյուս կողմից՝ բեռեղ միջազգային հանրության կարծիքը, օտար պետությունների և միջպետական մարմին-

³³⁰ Նույն տեղում:

³³¹ Նույն տեղում:

³³² FRUS, 1969-1976, Volume XXX, Greece; Cyprus; Turkey, 1973-1976, Washington, 2007, p. 201.

³³³ Tarkmanian H., The Truth About the Massacres and Deportations of the Armenian Population of the Ottoman Empire 1915-1922, Beirut, 1975, p. 24.

³³⁴ «Ազատ օր» (Ալեքս), 26. III. 1975.

ների ուշադրութիւնը Հայկական Հարցի վրա: Հիմնականում հիշեցվում էր, որ թեպետ ցեղասպանութեան հետեւանքով Արեւմտյան Հայաստանը բռնի ուժով հայաթափվել էր, սակայն հայ ժողովուրդը՝ հանձին սփյուռքահայութեան, պահպանել է ազգային ինքնագիտակցութիւնը և՛ պատմական Հայաստան վերադառնալու կամքը: Ավելին՝ արձանագրվում էր այն իրողութիւնը, որ Հայոց ցեղասպանութիւնը պաշտոնապես դատապարտված է նախ միջազգային կառույցների, ոչ էլ համաշխարհային հանրութեան կողմից: Սփյուռքահայութեան անուանից հայտարարվում էր, որ ապրիլի 24-ը այլևս չի նշվելու որպես սգի օր, այլ՝ Հայ դատի օր, շեշտը դնելով հայութեան արդար իրավունքների պաշտպանութեան վրա: Այլ կերպ ասած՝ 1970-ական թվականներին Սփյուռքում Հայկական Հարցի լուծման և Հայոց ցեղասպանութեան ճանաչման հետ կապված գաղափարական լուրջ փոփոխութիւններ են տեղի ունեցել: Սփյուռքահայութեան նոր սերունդներն էլ, որ ծնվել էին օտար ափերում և, թվում էր, թե դրեթե ուժացել են, սակայն, սեփականացնելով իրենց հարազատների կոտորածներին ու աքսորին վերաբերող հիշողութիւնները, դրանք քաղաքական պահանջի դեմք են դարձնում: Արդյունքում՝ խնդրո առարկա հարցերի ուղղութեամբ ձեռնարկված քայլերում նոր մարտավարութիւն է մշակվում: Ավանդական ուղուն զուգընթաց իրականացվում է նաև զինյալ պայքար: Սփյուռքահայ երիտասարդութիւնը այն տեսակետին էր, որ Հայկական Հարցը լուծելու համար դիվանագիտական, քաղաքական միջոցներն անբավարար են և զինյալ պայքարը միակ միջոցն էր, որը պետք է Հայկական Հարցը հաներ փակուղուց և նորից դարձնէր միջազգային հարաբերութիւնների օրակարգի հարց:

Շարժումը սկիզբ է առնում 1973 թվականից: Հունվարի 27-ին ԱՄՆ-ի Կալիֆորնիա նահանգի Սանտա-Բարբարա քաղաքում 73-ամյա Գուրգեն Յանիկյանը, որի ընտանիքի բոլոր անդամները զոհ էին գնացել 1915 թ. Մեծ եղեռնին, գնդակահարում է թուրք հյուպատոսին ու նրա օգնականին: Ի դեպ, դրանից առաջ Գ. Յանիկյանը նամակ էր ուղարկել տեղական մամուլին՝ բացատրելով իր արարքի շարժառիթները, որում ասվում էր, որ այդ միջոցով ձգտում էր խորտակել Հայ դատի շուրջ տասնյակ տարիներ տիրող դատապարտելի լուրջութիւնը³³⁵: Նա դատապարտվում է ցմահ բանտարկութեան, սակայն ունենում է բազմաթիվ հետևորդներ: Ըստ

պատմաբան Գ. Եսզըճեանի՝ Գ. Յանիկյանի արձակած փամփուռտները նախանշեցին ազատագրական պայքարի միջոցն այն երիտասարդների համար, ովքեր 1965 թ. Մեծ եղեռնի 50-րդ տարելիցի միջոցառումներից արթնացել էին թմբուկներից և ելք էին փնտրում³³⁶: 1975 թ. ապրիլի 4-ին բանտից գրած նամակում Գ. Յանիկյանը նշում է. «Ուրախ եմ, որ ինձ հաջողվեց Արարատի գագաթից ձյունի բեկոր գլորել դեպի փեշերը, որն արդեն մեծանում է: Ուրախ եմ, որ կարողացա արթնացնել քնածներին ու միացնել մեր ցեղը իրենց ցանկութեան մեջ տեսնել գագաթը պատժված: Ուրախ եմ, որ ինձ հաջողվեց թաղվելու պատրաստված մեր ազգի իրավունքները հանել գերեզմանից ու մաքրելով փոշուց, դնել մարդկութեան առաջ, որ հարցը լուծվի»³³⁷:

1975 թ. հունվարի 20-ին Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի Բեյրութի գրասենյակի պայթեցումով՝ տրվում է զինված պայքարի մեկնարկը: «Գերի Գուրգեն Յանիկյան խմբակ» անվամբ մինչ այդ անհայտ կազմակերպութիւնը ստանձնում է գործողութեան պատասխանատվութիւնը: Խմբի անդամների թիվն աճում է, և այն փետրվարի 20-ին ստանում է նախ «Հայ գաղտնի բանակ», իսկ ավելի ուշ՝ «Հայաստանի ազատագրութեան Հայ գաղտնի բանակ» անվանումը (անգլ.՝ Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia - ASALA, այսուհետև՝ ՀԱՀԳԲ)³³⁸: Կազմակերպութիւնը կարևոր ներդրում ունեցավ Հայկական Հարցը միջազգային հարաբերութիւնների օրակարգ մտցնելու գործում:

ՀԱՀԳԲ-ի ծրագրի առանցքը կազմում էր «Արեւմտյան Հայաստանի և բռնագրավյալ մյուս տարածքների» ազատագրումը³³⁹: «Մյուս տարածքների» տակ նկատի ունեին Լեռնային Ղարաբաղը, Նախիջևանը և Ախալքալաքը: Կազմակերպութեան ծրագրում գրված էր. «Կենսական անհրաժեշտութիւն է, որ նորագույն հայ ազատագրական պայքարը Համահայկական խորք, նկարագիր և բովանդակութիւն ունենա... Սակայն հայկական բռնագրավյալ հողերու ազատագրումը ինքնանպատակ երևույթ է և պետք է, որ այդպիսին ըլլա: Ազատագրումին անմիջապես պետք է որ հետևի ազատագրված հողերու և Սովետական Հայաստանի միացումը, միաձուլումը: Թե որը որին կը միանա ավելի ճշգրիտ կրնա ըսել պատ-

³³⁶ «Զարթօնք», 17. II. 2005:

³³⁷ Խուրջուղյան Լ., Հայկական Հարցը, էջ 60:

³³⁸ Օգնյան Ա., Հայաստանի ազատագրութեան Հայ գաղտնի բանակի գրահատարակութիւնը, Սփյուռք, ԽՖ տարի, թիվ 95, Հունվար-դեկտեմբեր, 2010, էջ 3:

³³⁹ Նույն տեղում:

³³⁵ Հովնանյան Ռ., Գաղտնի բանակ. պատմութիւն կերտողները, Երևան, 2015, էջ 24:

մական տվյալ պահը կամ իրավիճակը, ինչպես նաև կրնա որոշել Սփյուռքի և Սովետական Հայաստանի մեր ժողովուրդը միասնաբար: Բայց անհրաժեշտ է գիտակցել, թե Հայ ազատագրական պայքարը, որ համահայկական խորք ունի, չի կրնար իրեն իբրև նպատակ ընտրել մեկ երկրորդ Հայաստանի մը ստեղծումը»³⁴⁰: Այսպիսով, ՀԱՀԳԲ-ը Հայկական հարցի լուծման համար մղվող պայքարի մեջ նոր որակ է մտցնում՝ ժխտելով հարցի գիվանազիտական-քաղաքական լուծման հնարավորությունը, որդեգրում է գիված պայքարի ուղին:

ՀԱՀԳԲ-ն ակտիվ գործունեություն է ծավալել 1975-1980-ական թթ.: Վերջինս պատժիչ գործողություններ է կազմակերպում Լիբանանում, Ավստրիայում, Հունաստանում, Թուրքիայում, Շվեյցարիայում, Գերմանիայում, Դանիայում, Իտալիայում, Ֆրանսիայում, Իսպանիայում, Կանադայում և ԱՄՆ-ում: Դրանք՝ հիմնականում ուղղված էին թուրքական դեսպանատների, հյուպատոսարանների, դիվանագետների, պետական պաշտոնատար անձանց, զինվորական և ոստիկանական հաստատություններին, թուրքական բեզնես միջավայրին, հատկապես՝ «Turkish Airlines» ընկերության գրասենյակներին³⁴¹:

1975 թ. հոկտեմբերից ՀԱՀԳԲ-ից բացի, սկսում է գործել ՀՅԴ կուսակցության կողմից հովանավորված «Հայկական ցեղասպանության արդարության մարտիկներ» (անգլ.՝ Commandos of the Armenian Genocide - JACG, այսուհետև՝ ՀՅԱՄ) կազմակերպությունը, որը նույնպես լայնածավալ գիվյալ պայքար է սկսում՝ ուղղված միայն թուրք դիվանագետների և թուրքական կառավարական հաստատությունների դեմ³⁴²: Հոկտեմբերի 22-ին Վիեննայում այս խմբի անդամները սպանում են Ավստրիայում թուրքիայի դեսպանին: Գործողությունից անմիջապես հետո հրապարակվում է կազմակերպության առաջին հաղորդագրությունը, որում հատկապես ընդգծված էր հետևյալ միտքը. «Մենք Հայ ժողովրդի գավակներն ենք: Գործում ենք հանուն արդարության: Թուրքիայի քաղաքական ներկայացուցիչների դեմ մեր արարքը աշխարհի բոլոր մեծ ու փոքր պետություններին պիտի հիշեցնի, թե Հայոց մոռաց-

ված ցեղասպանությունը անպատիժ է մնում»³⁴³: ՀՅԱՄ պահանջում էր Հայոց ցեղասպանության ճանաչում և Հայկական հարցի լուծում: Գտնում էր, որ Հայկական հարցի լուծման համար խաղաղ միջոցներով մղված պայքարն իրեն սպառել է, որ ստեղծված իրավիճակում «Մեր արդար դատի հետապնդման միակ միջոցը գիվյալ պայքարն է»³⁴⁴:

Վերը նշված երկու կազմակերպությունը՝ ՀԱՀԳԲ-ն ու ՀՅԱՄ-ը, հիմնականում 1975-1986 թթ. գիվյալ պայքարով՝ փորձում էին գրավել միջազգային հանրության ուշադրությունը: Իրենց անվանում էին հեղափոխական-ազատագրականներ, իսկ Թուրքիային ու նրա իր դաշնակիցներին՝ ահաբեկիչներ: Կարելի է արձանագրել, որ իրենց գործողությունների շնորհիվ նրանք կարողացան կրկին միջազգային քաղաքական և իրավական ասպարեզ բերել Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցը: Աշխարհի առաջատար լրատվական միջոցները, անդրադառնալով ՀԱՀԳԲ-ը և ՀՅԱՄ-ն գործունեությունը, լայնորեն ու բովանդակալից անդրադարձ էին կատարում նաև Հայոց ցեղասպանության ու հայկական պահանջատիրության հարցերին:

1974 թ. մարտից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցում սփյուռքահայերի, հատկապես Հայ դատի հանձնախմբերի ծավալած աշխատանքները մասնակի հաջողություններ են գրանցում: 1975 թ. սեպտեմբերին Ժնևում գումարված ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների պաշտպանության հանձնաժողովի Փոքրամասնություններ խտրականության կանխման և պաշտպանության ենթահանձնաժողովի 28-րդ նստաշրջանում այն պետությունների ներկայացուցիչները, որոնք 1974 թ. մարտի 6-ին պաշտպանում էին Թուրքիայի տեսակետը, այստեղ հանդես եկան ի նպաստ 30-րդ պարբերության: Միջազգային իրավունքի փորձագետի և Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի ներկայացուցիչ կարգավիճակով ՄԱԿ-ի այդ ենթահանձնաժողովի աշխատանքներին մասնակցած Շավարշ Թորիկյանը³⁴⁵ գրում է. «1975-ին գումարուած Փոքրամասնությունների Պաշտպան

³⁴⁰ Նույն տեղում:

³⁴¹ ՀԱՀԳԲ-ի գործունեության վերաբերյալ մանրամասը տես՝ Հովհանյան Ռ., Գաղտնի բանակ. պատմություն կերտողները: Օգնայան Ս., Հայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակ (ԱՍԱԱ). Վաևերագրություն զինեալ և հրատարակչական գործունեալների, Երևան, 2015:

³⁴² «Զարթոնք», 17. II. 2005:

³⁴³ «Արև» (Կահիրե), 03. XI. 1981:

³⁴⁴ Մարտի 2., Հայկական հարցի հոլովույթը 1939-2010, էջ 141:

³⁴⁵ Շավարշ Թորիկյան - իրավաբան, միջազգային իրավունքի մասնագետ: Լիբանանում եղել է պետական բարձր պաշտոնյա, Քուվեյթում՝ կառավարության խորհրդական, ՄԱԿ-ի սարքեր հանձնաժողովներում՝ միջազգային իրավունքի խորհրդատու: 1965-1970 թթ. եղել է Լիբանանի Հայ դատի հանձնախմբի, 1974-1978 թթ. Հայ դատի կենտրոնական մարմնի նախագահ, 1975 թ. Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի անդամ: Մանրամասն տես՝ Փամպուլեան Ե., Շաւարշ Թորիկյան (Հայ Դատի Անխոնջ Յտաշապաւոց), «Գրոշակ», Բնրութ, ԻՖ տարի, թիւ 14, 23 հոկտեմբեր, 1991, էջ 13-16:

և Խորականութեան Կանխարգելման Ենթայանձնախումբի ժողովը յաղթանակ մը եղաւ մեզի համար, տարուած աշխատանքներուն իբրեւ արդիւնք: Ենթայանձնախումբի անդամներուն մեծամասնութիւնը եկաւ քննադատելու Մարդկային Իրաւանց կարգ մը անդամներու արտայայտութիւնները Ցեղասպանութեան տեղեկագրի 30-րդ պարպերութեան դէմ»³⁴⁶:

Ինչպէս միշտ Թուրքական պատվիրակութեան ներկայացուցիչը Հանդես է գալիս 30-րդ պարբերութեան դէմ: Նրան, սակայն, ընդդիմանում է Շ. Թորիկյանը՝ ասելով, որ պատմական ճշմարտութիւնները պարագայում տեղին չեն քաղաքական ճշունքները, և որ սպառա ցեղասպանութիւնների կանխարգելման համար պետք է դատապարտվեն նախկինում տեղի ունեցածները: Հիշեցնելով, որ Օսմանյան կայսրութեան հայերի կոտորածը 20-րդ դարի ցեղասպանութեան առաջին դեպքն է, իր ելույթում նա մատնանշում է, որ Հայոց ցեղասպանութիւնը մարդկային գիտակցութեան համար ծանր բեռ է³⁴⁷:

Ժնևում 30-րդ պարբերութեան շուրջ քննարկումը բավականին բուռն ընթացք է ունենում. ի զարմանս Թուրքիայի՝ Ավստրիայի, Դանիայի, Մեծ Բրիտանիայի, Մեքսիկայի, Նիդերլանդների, ԽՍՀՄ-ի, Ֆրանսիայի և Հարավսլավիայի փորձագետներն արտահայտվում են փաստաթղթում դրա պահանջման օգտին: Որոշվում է երեք տարով՝ մինչև 1978 թ. կայանալիք ենթահանձնաժողովի 33-րդ նստաշրջանը, սառեցնել հարցի քննարկումը³⁴⁸: Խնդրի նկատմամբ նման մոտեցումը դատապարտվում է Թուրքական մամուլում:

Սփյուռքահայերն այս փոքրիկ հաղթանակից բավարարված չէին և այդ ուղղությամբ ՄԱԿ-ում հետագա 3 տարիներին անդուլ աշխատանքներ էին տանում: Հայկական պահանջները միասնական ներկայացնելու համար 1977 թ. Ա.Դ. Հնչակյան, ՀՅԴ և Ռամկավար ազատական կուսակցութիւնները միավորեցին իրենց ջանքերը: Սկզբի դաշնագրի ստորագրման 57-ամյակի առթիվ Հայ քաղաքական այս ուժերը ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Կ. Վալդհայմին ներկայացրին միասնական փաստաթուղթ, որում ասվում էր. «Այս առթիւ ՄԱԿ-ի ուղադրութեան կը յանձնենք թէ՛ Հայ ժողովուրդը տակաւին կը սպասէ արդարութիւն, որ այս պարագային կը

նշանակէ, հայկական պատմական հողերու վերադարձը Թուրքիոյ կողմէ իրենց իրաւատիրոջ՝ Հայ ժողովուրդին, հայկական ցեղասպանութեան դատապարտութիւնը ինչպէս նաեւ մէկ ու կէս միլիոն կեանքերու եւ անհաշիւ նիւութեան ու մշակութային վնասներու հատուցումը»³⁴⁹:

Փաստաթղթի առաջումից կարճ ժամանակ անց՝ նոյեմբերի 27-ին, Ցյուրիխի «Դուրը Կրենտ» պանդոկում Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Իհսան Սաքրի Չազլայանգլիլը գաղտնի հանդիպում է ունենում հայկական վերոհիշյալ երեք կուսակցութիւնների ներկայացուցիչներին՝ Ա. Տեմիրճյանի (ՄԴՀԿ), Շ. Թորիկյանի (ՀՅԴ) և Բ. Թովմասյանի (ՌԱԿ) հետ³⁵⁰: Արծարծելով Թուրք դիվանագետների դէմ իրականացված գործողութիւնները և ԱՄՆ-ում հակաթուրքական քարոզչութիւն տանելու հարցերը՝ նա հայկական կողմին հասկացնում է, որ անհրաժեշտութեան դեպքում իրենք կարող են պատասխան քայլեր ձեռնարկել: Հայկական կուսակցութիւնները ներկայացուցիչներն էլ իրենց հերթին բարձրացնում են Հայոց ցեղասպանութեան ճանաչման, հողային ու նյութական փոխհատուցման և ստամբուլահայերի դէմ գործադրվող հալածանքների խնդիրները: Ի պատասխան՝ Թուրքիայի արտաքին գերատեսչութեան ղեկավարը հայտարարում է. «Մենք ժառանգած ենք ցավալի սխալներով անցեալ մը ու պատրաստ ենք սրբագրելու դանոնք: Ես պատրաստ եմ պատրաստելու գետնը բանակցութեանց մեր կառավարութեան եւ ձեր միջեւ, եթէ ատիկա զրուի ընդունելի պահանջներու շրջագծէն ներս: Օրինակ, նյութական հատուցումը, վերաբնակեցումը, եւ հայերու որոշ դիւրութիւններ ընծայելը ընդունելի հարցեր են, իսկ բնաւ ընդունելի չէ հողային ձեռնարկը: Ոչ մէկ Թուրք պիտի ընդունի այդ մէկը, նոյնիսկ դաւաճան Թուրք մը»³⁵¹:

Նկատենք, որ Հանդիպումը որևէ արդուէնք չի արձանագրում: Տարիներ անց այս Հանդիպման մասնակից Ա. Տեմիրճյանն իր հողվածներից մեկում գրում է, որ 1986 թ. մարտին Լոնդոնից Փարիզ մեկնող օդանավում պատահաբար Հանդիպել է 1977 թ. առանձնազրույցին ներկա եղած Ի. Չազլայանգլիլի օգնական Օքթան Աքսոյին: Վերջինս ասել է, որ վարչապետ Սուլեյման

³⁴⁶ Հայաստանութիւնն և Ամերիկեան քոնկրէտը, խմբագիր՝ Շ. Թորիկյան, Պէյրութ, 1978, էջ 5:

³⁴⁷ Toriguan Sh., The Armenian Question and International Law, p. 116.

³⁴⁸ The Armenian Question Today. International Documents, 1983-1987, 2nd ed., L A, 1988, p 25.

³⁴⁹ «Զարթօնք», 10. VIII. 1977:

³⁵⁰ Տեմիրճյան Ա., Տեսակցութիւն Թուրք արտաքին գործոց նախարարին հետ, Հայ-Թուրքական փոխ յարաբերութեան շուրջ- «Արարատ», Ամանորի բացառիկ, Բեյրութ, 01. 1. 1995, էջ 13:

³⁵¹ Նույն տեղում:

Դեմիտրի Հրահանգով արտաքին գործերի նախարարը պատրաստել և կառավարութանն է ներկայացրել Հայկական կուսակցությունների ներկայացուցիչների հետ ունեցած հանդիպման վերաբերյալ զեկուցադիր: Այն մեծ արձագանք է ունեցել, կառավարության անդամները հատկապես դեմ են արտահայտվել «Հայութեան շնորհուրդի որոշ դիւրութիւններ» առաջարկությանը: Օ. Ա. քսոյի գնահատմամբ՝ 1978 թ. հունվարին Ի. Չաղաջանգլիի Հրաժարականը որոշակիորեն կապ ուներ այս հանդիպման հետ³⁵²:

Ինչպես նախատեսված էր, 1978 թ. սեպտեմբերին ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների հանձնախմբի Փոքրամասնությունների խտրականության կանխման և պաշտպանության ենթահանձնաժողովը ներկայացնում է փաստաթղթի վերջնական տարբերակը, որտեղ, սակայն, բացակայում էր խնդրո առարկա 30-րդ պարբերությունը³⁵³: Չնայած սիյուռքահայերի ծավալած երկարատև աշխատանքներին՝ Թուրքիայի կառավարությունը, այնուամենայնիվ, կարողացել էր վերոհիշյալ հատվածը հանել տալ բանաձևից: Քննարկման ժամանակ զեկուցողը հայտարարում է, թե Հայերի ցեղասպանության վկայություններ չեն հայտնաբերվել, և որ միակ հայտնի դեպքը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին հրեաների ցեղասպանությունն է: Նրան առարկում են Ավստրիայի, Արգենտինայի, ԽՍՀՄ-ի, Հունաստանի և Ֆրանսիայի ներկայացուցիչները, և հարցի քննարկումը կրկին հետաձգվում է մինչև 1979 թ.:

1978-1979 թթ. սիյուռքահայերն էլ ավելի լայնածավալ գործունեություն են իրականացնում: Մասնավորապես, այդ տարիներին Հայոց ցեղասպանության պաշտոնական ճանաչման ուղղութամբ զգալի աշխատանք է կատարում Ամերիկայի Հայկական համագումարը: Դեռևս 1976 թ. վերջինիս պատվիրակությունը (անդամներ՝ Վ. Դարբյան, Դ. Փափազյան, Լ. Սարգիսյան, Տ. Սմաթյան, Ռ. Հովհաննիսյան, Ա. Սանջյան, Ծ. Թորիկյան) հանդիպումներ է ունենում ԱՄՆ-ի կոնգրեսականների հետ³⁵⁴: Նույն թվականին ԱՄՆ-ում նախագահական ընտրությունների նախօրեին կազմակերպության անդամները կապ են հաստատում Դեմոկրատական

կուսակցությունից ԱՄՆ-ի նախագահի թեկնածու Զիմ Քարթերի հետ: Հոկտեմբերին Նյու Ջերսի օդանավակայանում վերջինս հանդիպում է Հ. Տերտերյանի և Լ. Սարգիսյանի հետ: ԱՄՆ-ի նախագահի թեկնածուին նրանք ծանոթացնում են Հայկական հարցին³⁵⁵: Մի քանի օր անց՝ հոկտեմբերի 21-ին, Զ. Քարթերն ամերիկահայերին դիմում է ուղերձով, որում ասվում էր. «Ես կը համակրիմ հայ ժողովուրդի ձգտումին եւ կըմբռնեմ իրենց հայրենիքը դարձյալ ազատ տեսնելու անոնց մղումը: Աւելին եւ ուժգնորեն կողմնակից եմ Ցեղասպանութեան Միջազգային Դաշնագիրը բարեփոխելու պահանջին: ... Իբրեւ ղեկավար Դեմոկրատական կուսակցութեան - կուսակցութիւնը Վուտրօ Ուիլսոնի, մարդ մը՝ որ խոր գուրգուրանք ցուցաբերեց Հայութեան հանդէպ, ժամանակի մէջ, երբ անոնք ենթարկուած էին ծայրագոյն անարդարութեան - ես պիտի աշխատիմ որ հայ ժողովուրդի ձայնը լսելի դառնայ, եւ թէ՛ Լիբանանի հայութեան օգնութեան հասնելու հարցին նման խնդիրներ կարեւորութեամբ նկատի պիտի առնուին: Բայց այս նպատակները իրագործելու համար, ես պէտք պիտի ունենամ ձեր թէ՛ աջակցութեան եւ թէ՛ ցուցմունքներուն»³⁵⁶:

Անշուշտ, այս հայտարարությունը պաշտոնական բնույթ չունի, քանի որ այդ ժամանակ Զ. Քարտերը ընդամենը նախագահի թեկնածու էր: Այնուհանդերձ, մեր կարծիքով, նրա ուղերձը չափավոր էր ու հավասարակշռված. ճիշտ է, Թուրքիան չէր հիշատակվում որպես ցեղասպան երկիր, սակայն հստակ ներկայացվում էր Հայոց ցեղասպանության և Արևմտյան Հայաստանի վերաբերյալ Զ. Քարտերի հայանպաստ դիրքորոշումը: 1977 թ. ԱՄՆ-ի նախագահ ընտրվելուն պես՝ Զ. Քարտերը շարունակում է իր երկրի պետական-քաղաքական որդեգրած ուղեգիծը և դրան զուգահեռ փորձում է պահպանել ամերիկահայերի վստահությունը: Այսպես, 1978 թ. մայիսի 16-ին Սպիտակ տանն արած իր հայտարարության մեջ նա հիշատակում է 20-րդ դ. առաջին ցեղասպանությունը՝ չօգտագործելով ցեղասպանություն բառը³⁵⁷: Բացի այդ, նույն թվականի աշնանը Սեթ Մոմջյանին³⁵⁸ նշանակում է ՄԱԿ-ում ԱՄՆ-ի հանձնախմբի անդամ, այնուհետև՝ Սպիտակ տան ներկայացուցիչ

³⁵² Նույն տեղում:

³⁵³ Study of the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide /

Prepared by Nicodème Rughashyankiko, Special Rapporteur, E/CN.4/Sub.2/416,

<http://repository.un.org/handle/11176/371706>

³⁵⁴ «Ազդակ», 01. I. 1977:

³⁵⁵ «Ազդակ», 14. XII. 1976:

³⁵⁶ «Զարթոնք», 01. I. 1977:

³⁵⁷ «Զարթոնք», 11. IV. 1984:

³⁵⁸ Սեթ Մոմջյան - ամերիկահայ քաղաքական գործիչ: Հայտնի է որպես մարդու իրավունքների պաշտպան: 1980 թ. դարձել է կործանարար աղետների զոհերի հիշատակի հավերժացման ամերիկյան խորհրդի անդամ, 1990-ին՝ Վաշինգթոնի Ողջակիցման թանգարանի տնօրեն:

ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների ժնեի Հանձնաժողովում: Դա թույլ է տալիս նրան մասնակցել 1979 թ. մարտին տեղի ունեցած այս Հանձնաժողովի 35-րդ նիստին: Ժնե մեկնելու նախօրյակին Ս. Մոմջյանը Հայտարարում է, որ զնում է որպես ԱՄՆ-ի կառավարության ներկայացուցիչ՝ հստակ մտադրությամբ վերականգնելու փաստաթղթից հանված 30-րդ պարբերությունը: Նա վստահեցնում է, որ Սպիտակ տունը խոստացել է այս հարցում աջակցել Հայերին³⁵⁹:

Ժնեում կայանալիք Հանձնաժողովի նիստից առաջ՝ մարտի 7-ին, ԱՄՆ-ի կոնգրեսում 30-րդ պարբերության խնդրի առնչությամբ ելույթով հանդես է գալիս Կալիֆոռնիայից պատգամավոր Ջորջ Է. Դանիելսոնը՝ Հայտարարելով. «Հայ ժողովրդի զավակները ծրագրավորված ոճերի՝ ցեղասպանության ողբալի գոհեր էին: Եվ այդ ամենից հետո գոհերի զավակները ջանքեր են գործադրում, որ կատարված չարագործությունը դատապարտվի ՄԱԿ-ի կողմից»³⁶⁰: Ջ. Է. Դանիելսոնը դատապարտում է ամերիկյան կառավարության որդեգրած քաղաքականությունը՝ հույս հայտնելով, որ կգա այն օրը, երբ Թուրքիան ստիպված կլինի ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը և իր սխալները սրբազրելու համար փոխհատուցում կտա Հայ ժողովրդին³⁶¹: Ապա կոչ է անում ամերիկյան կառավարությանը ՄԱԿ-ում պաշտպանել Հայերի իրավունքները³⁶²:

Մինչդեռ մարտի 14-ին ժնեում կայացած ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների պաշտպանության Հանձնաժողովի 35-րդ նստաշրջանի 1520-րդ նիստին ներկայացված փաստաթղթում 30-րդ պարբերությունը կրկին չի ընդգրկվում³⁶³: Դա առաջ է բերում Ավստրիայի, ՆԱՄ-ի, Ավստրալիայի, ԱՄՆ-ի, Կիպրոսի, Ֆրանսիայի, Եկեղեցիների Համաշխարհային խորհրդի և Փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպանության միջազգային խմբի լոնդոնյան կազմակերպության պատվիրակների դժգոհությունը: Կիպրոսի ներկայացուցիչն իր ելույթում դատապարտում է 1915 թ. Օսմանյան

կայսրությունում Հայերի նկատմամբ իրականացված ցեղասպանությունը և խնդրո առարկա հարցում Թուրքիայի իշխանությունների որդեգրած ժխտողական պահվածքը: Ամերիկյան պատվիրակության ղեկավար էր. Մեզվինսկին կիսում է Ս. Մոմջյանի և Կիպրոսի ներկայացուցիչի հայանպաստ դիրքորոշումը՝ շեշտելով, որ Թուրքիան պետք է համակերպվի պատմական իրողության հետ³⁶⁴: Հնչած Հայտարարություններից անակնկալի եկած՝ Թուրքիայի պատվիրակն իր ելույթում փորձում է հիմնավորել պաշտոնական Անկարայի տեսակետը: Նրան պաշտպանում է միայն Պակիստանի ներկայացուցիչը: Օրվա նիստը նախագահող Գանայի ներկայացուցիչը՝ Հ. Պոլը, կողմերին առաջարկում է Ն. Ռուխաչիանկիլոյին փոխանցել Օսմանյան կայսրությունում 1915 թ. ողբերգական դեպքերին վերաբերող փաստաթղթերը, որպեսզի նա ուսումնասիրի և որպես անկախ-անկողմնակալ փորձագետ որոշում կայացնի 30-րդ պարբերության վերաբերյալ: Առաջարկը դրվում է քվեարկության և 15 կողմ, մեկ դեմ հարաբերակցությամբ ընդունվում է: Այնուհանդերձ, Ռուսաբայի ներկայացուցիչը 30-րդ պարբերություն այդպես էլ չի վերահաստատում³⁶⁵: Նման մոտեցումը, ամենայն հավանականությամբ, պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ Թուրքիան ՆԱՏՕ-ի անդամ էր և գտնվում էր ԱՄՆ-ի Հովանավորության ներքո: Ըստ էության, Թուրք-ամերիկյան հարաբերություններում ժամանակ առ ժամանակ նկատվող լարվածությունը կրում էր ժամանակավոր բնույթ և իրականությունն էլ այն էր, որ պաշտոնական Վաշինգտոնն այդ տարիներին երբեք չի հրաժարվել 1940-ական թվականներից որդեգրած Թուրքամետ պետական-քաղաքականության ուղուց:

Ըստ Ֆրանսահայ գործիչ Միհրան Մավյանի՝ «քաղաքակիրթ աշխարհն» իր դեվանագիտական բոլոր տիպի դարձվածքներով, իր կողմնակալ մտահղացումներով երբեք չի կարող սփյուռքահայությունը մոռացնել տալ այն իրողությունը, որ, այո՛, իրենք են Արևմտյան Հայաստանի միակ տերերը³⁶⁶: Այս Հայտարարությունը վկայում էր, որ Հնայած Հիասթափությունը՝ Հայերը շարունակելու էին իրենց արդար պայքարը:

³⁵⁹ Մարրեան Զ., 1978-1979 Հայկական Դատի Հետապնդման ճամբուն վրայ.- «Զարթոնք», Ամանորի բացառիկ, 31. XII. 1979, էջ 10:

³⁶⁰ The Armenian Genocide Must Be Reported, Congressional Record - House, 7 March, 1979, pp. 4051-4052. <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/GPO-CRECB-1979-pt4-1-1.pdf>

³⁶¹ Նույն տեղում:

³⁶² Նույն տեղում:

³⁶³ Study of the question of the prevention and punishment of the crime of genocide / prepared by Nicodème Ruhashyankiko, Special Rapporteur, E/CN.4/Sub.2/416, <http://repository.un.org/discover>

³⁶⁴ Մարրեան Զ., 1978-1979 Հայկական Դատի Հետապնդման ճամբուն վրայ, «Զարթոնք», Ամանորի բացառիկ, 31. XII. 1979, էջ 10:

³⁶⁵ Նույն տեղում:

³⁶⁶ «Աշխարհ» (Փարիզ), 28. IV. 1979:

1979 թ. ապրիլի 24-ին աշխարհի հայերը կրկին թուրքական դեսպանատների մոտ բողոքի ցույցեր կազմակերպեցին՝ Անկարայի կառավարությունից պահանջելով ճանաչել հայության իրավունքները և ընդունել հայերի դեմ իր նախնիների գործած ցեղասպանության պատասխանատվությունը: Բողոքի այդ միջոցառումներին հայերից բացի մասնակցում էին այլ երկրների քաղաքական գործիչներ և քաղաքացիներ:

Այսպիսով, 1970-ական թվականներին ՄԱԿ-ում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման և դատապարտման ուղղությամբ տարված աշխատանքները դրական արդյունք չտվեցին: Այդ տասնամյակը, այնուամենայնիվ, կարելի է բնութագրել որպես «արմատական շրջադարձի տարիներ»: Սփյուռքահայ քաղաքական միտքը պայքարի առաջին պլան է մղում հայոց ցեղասպանության դատապարտման հարցը՝ գտնելով, որ Եղեռնի ընդունումն ու դատապարտումը հանգեցնելու է Հայկական հարցի լուծման անհրաժեշտությանը: Ավելին՝ այդ տարիներին մշակված նոր մարտավարությունը շնորհիվ հայերի պահանջները սկսեցին լայնորեն քննարկել արտասահմանյան մամուլում, տարբեր պետությունների խորհրդարաններում և կառավարություններում, ինչպես նաև միջազգային կառույցներում: Արդյունքում՝ 1970 թ. Հայկական հարցի լուծման և Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ուղղությամբ ձեռնարկված քայլերը միավորներ բերեցին 1980-ական թվականներին:

ԳԼՈՒԽ IV

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱԶՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ 1980- ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1980-ական թվականներին Հայկական հարցի լուծման և Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ուղղությամբ սփյուռքահայությունից ձեռնարկված քայլերը դրական որոշակի արդյունքներ գրանցեցին: Դրանք ոչ միայն միջազգային կառույցներում և օտարերկրյա որոշ երկրների խորհրդարաններում Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող բանաձևերի ընդունումն էին, այլ և այն, որ խնդրո առարկա թեման շատ հաճախ բարձրացվում էր անմիջականորեն Արևմուտքի քաղաքական գործիչների, ցեղասպանագետների, պատմաբանների և այլոց կողմից, ինչը բավականին բացասաբար էր ընդունվում թուրքիայում:

1970-ական թվականների վերջին և 1980-ականներին Հայկական հարցի շուրջ ընթացող գործընթացներն անհանդստացնում էին ոչ միայն թուրքիային, այլև Հյուսիսատլանտյան դաշինքի՝ ՆԱՏՕ-ի բարձրաստիճան պաշտոնյաներին: Այդ է վկայում 1978 թ. այս կազմակերպության գլխավոր քարտուղար Ջոզեֆ Լուենսի նամակը կառույցի անդամ երկրների կառավարություններին, որտեղ հստակ հրահանգ էր տրվում ղսպել հույների և հայերի գործունեությունն «ընդդեմ թուրք ազգի»: Ըստ նրա՝ փորձ է արվում ներկայիս թուրքերի ուսերին դնել «նախորդ սերնդի մեղքերը»: Ավելին՝ հասկացնում է, որ հայերի պահանջած տարածքները՝ Բիթլիսը, Էրզրումը և Կարսը, կենսական նշանակություն ունեն ոչ միայն թուրքիայի, այլև արևմտյան պետությունների համար³⁶⁷: Այլ կերպ ասած՝ այդ տարածքները Արևմուտքին պաշտպանում էին ԽՍՀՄ-ից, ըստ այդմ՝ կարևոր հենակետեր էին, որոնք չէին պատրաստվում զիջել Խորհրդային Միության կազմի մեջ մտնող Խորհրդային Հայաստանին:

Իրականում, սակայն, ԽՍՀՄ-ի պահվածքը չէր տարբերվում ԱՄՆ-ի և ՆԱՏՕ-ի թուրքամետ քաղաքականությունից: 1921 թ. Մոսկվայի պայմանագրի 60-ամյակի առթիվ ԽՍՀՄ-ի առաջնորդ Լ. Բրեժնևի թուրքիայի ղեկավար Ք. Էվրենին 1981 թ. հղած շնորհավորական հեռագրում, մասնավորապես, ասվում էր. «Խորհրդային Միությունը ցանկանում է էլ ավելի զարգացնել խորհրդա-

³⁶⁷ «Ազատ օր», 05. V. 1978:

Թուրքական Հարաբերությունները, Հիմնվելով՝ հավասարության, գերիշխանության, անկախության, տարածքային ամբողջականության սկզբունքների վրա»³⁶⁸: Այսինքն՝ պաշտոնական Մոսկվան դարձյալ հաստատում էր, որ ճանաչում է Թուրքիայի տարածքային ամբողջականությունը և տարածքային որևէ պահանջ չունի նրանից:

Ինչ վերաբերում է սփյուռքահայերի գործունեությունը, ապա ավանդական ուղուց և զինյալ պայքարից բացի, այլ գործոններ էլ էին ի հայտ եկել, որոնք մեծացրել էին համաշխարհային հանրություն հետաքրքրությունը Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ: 1970-ականների վերջին և 1980-ականներին եվրոպական մի շարք երկրներում՝ հատկապես Ֆրանսիայում, Մեծ Բրիտանիայում, Գերմանիայում, գործող մարդու իրավապաշտպան կազմակերպությունները ճնշում էին գործադրում իրենց կառավարությունների վրա՝ Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու պահանջով: Այսպես, Լոնդոնում գործող «Փոքրամասնությունների պաշտպանություն միջազգային խումբը»³⁶⁹, որը գրքույկներ էր հրատարակում միջազգային հասարակական կարծիքին ներկայացնելով ազգային փոքրամասնությունների խնդիրները, 32-րդը նվիրում է Հայերին՝ «The Armenians»³⁷⁰: Դրա հեղինակներն էին անգլիացի պատմաբաններ՝ Դ. Լանգը և Ք. Ջ. Ուոքերը: Գրքույկում խոսվում է Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Հայերի նկատմամբ իրականացված զանգվածային սպանությունների մասին, մատնանշելով, որ դրանք «կղզիացված պատահարներ» էլ էին, այլ եղել են «ամիսներով, եթե ոչ տարիներով մեծ զգուշություն մտածված և ծրագրավորված»³⁷¹: Զեկուցազրի տեսքով հրատարակված այս գրքույկը լույս է տեսել 1976 թ., այնուհետև վերահրատարակվել է 1977, 1978, 1981 և 1987 թվականներին: Նոր հրատարակություններում հիմնախնդիրն ավելի խորացված էր ներկայացվում, վերջինում՝

անդրադարձ է կատարվում նաև Լեռնային Ղարաբաղում սկսված գործընթացներին³⁷²:

Բացի այդ, 1980-ական թվականներին եվրոպական որոշ երկրներում քաղաքական գործիչները բավականին հաճախ են սկսում բարձրացնել Հայոց ցեղասպանության դատապարտման հարցը: Հարկ է նշել, որ Թուրքիայում 1980 թ. իրականացված ռազմական հեղաշրջումից հետո հարաբերությունների վատթարացում է նկատվում եվրոպական տնտեսական համագործակցության (ԵՏՀ) հետ, ժամանակավորապես սահմանափակվում են Թուրքիայի քաղաքացիների մուտքը Համագործակցության երկրներ: Չի բացառվում, որ դա ևս առիթ է դառնում այդ պետություններում հայանպաստ արտահայտությունների շրջանառության և դիրքորոշումների արտահայտման համար:

Եվրոպական երկրներից հատկապես Ֆրանսիայում է առավել հաճախ բարձրացվում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցը: Հայկական հարցի հայտնվելը Ֆրանսիայի արտաքին քաղաքականության օրակարգում նոր երևույթ էր: Ինչպես նշել ենք, դեռևս 1965 թ. Հայոց ցեղասպանության 50-ամյա տարելիցի նախօրյակին Հայկական հարցը Ֆրանսիայում առաջին անգամ բարձրացնում են կոմունիստները՝ կառավարությունից պահանջելով նրա անհապաղ ճանաչումը և հայերին փոխհատուցում տալը: Հատկանշական է, որ դա համընկավ Ֆրանսիայում նախատեսված նախագահական ընտրությունների հետ, որտեղ ձախակողմյան՝ սոցալիստների ուժերի թեկնածու Ֆ. Միտերանին չի հաջողվում առավելության հասնել Ե. դը Գոլի նկատմամբ, ապա երկրորդ անգամ՝ 1974 թ., Վ. Ժիսկար դե Կեստենին:

Նախագահական ընտրություններում երրորդ անգամ անընդմեջ չպարտվելու համար սոցալիստներին անհրաժեշտ էր ստանալ ֆրանսաբնակ հայերի աջակցությունը: Դրանով էլ էր պայմանավորված 1981թ. հերթական նախագահական ընտրությունների նախաշեմին Մարսելի «Ապրիլի 24-ի» Մեծ եղեռնի հուշակոթողի մոտ Ֆ. Միտերանի հայտարարությունն ու կոչը. «Մենք՝ ընկերավարներս (խոսքը՝ սոցալիստների մասին է. - Ք.Մ.) պետք է պահանջենք, որպեսզի Ֆրանսիան ճանաչի 1915-ի հայերի ցեղասպանությունը եւ հանդէս գանք Հայկական հարցի արդարացի լուծման համար»³⁷³:

³⁶⁸ «Правда», 16. III. 1981.

³⁶⁹ «Փոքրամասնությունների պաշտպանություն միջազգային խումբը» («Minority Rights Group International») ստեղծվել է 1969 թ. Լոնդոնում «The Observer» թերթի գլխավոր խմբագիր և սեփականատեր Դեյվիդ Ասթորի կողմից: Հիմնական նպատակն էր պաշտպանել ազգային փոքրամասնությունների իրավունքները նրանց նկատմամբ իրականացվող ոտնձգությունները հրապարակումների միջոցով հասանելի դարձնելով միջազգային հանրությանը և դրանով իսկ ստիպելով տվյալ կառավարություններին փոխել իրենց քաղաքականությունը: Կազմակերպությունը խորհրդատվական կարգավիճակ ունի ՄԱԿ-ի տնտեսական և սոցիալական խորհրդում (ECOSOC) և դիտորդի կարգավիճակ՝ Մարդու և ժողովուրդների իրավունքների Աֆրիկայի հանձնաժողովում: Մանրամասն տե՛ս <http://minorityrights.org/>

³⁷⁰ The Armenians, by David Marshall Lang, Christopher J. Walker, London: Minority Rights Group, MRG Report No. 32, fifth edition, 1987, <http://minorityrights.org/wp-content/uploads/old-site-downloads/download-871-Download-full-report.pdf>

³⁷¹ Նույն տեղում, էջ 8:

³⁷² Նույն տեղում, էջ 24-25:

³⁷³ Նույն տեղում:

Մինչ այդ Փարիզում և Լիոնում ֆրանսահայ համայնքը հանդիսավոր նշում է մեկուկես միլիոն արևմտահայերի ցեղասպանութան 65-րդ տարելիցը: Այսպես, ապրիլի 20-ին Փարիզի Նոտր-Դամ եկեղեցում պատարագ է մատուցվում 1915 թ. գոհերի հիշատակին, որին ներկա են եղել Հինգ Հազարից ավելի հայեր և օտարերկրացիներ: Պաշտոնական հյուրերի թվում են եղել «Պապական նվիրակը, Եվրոպայում Հայոց Հայրապետական պատվիրակ Սերովբե արք. Մանուկյանը, Փարիզի արքեպիսկոպոս կարդինալ Ֆրանսուա Մարթին, Ֆրանսիայի արտաքին գործոց նախարարութան ներկայացուցիչը, Լիբանանի դեսպանը և այլք»³⁷⁴:

Ապրիլի 24-ին Լիոն քաղաքի ցույցին մասնակցում էին երեք հազար մարդ, այդ թվում՝ Ռոնայի դեպարտամենտից խորհրդարանի պատգամավոր Շառլ Էռնյուն³⁷⁵, Վիլյորանի քաղաքապետ ժան Պոպերեն³⁷⁶, Ռոնի պատգամավոր Միշել Նուարը³⁷⁷, ովքեր սոցալիստական կուսակցություն անդամներ էին: Նրանցից ձևավորված պատվիրակությունը Լիոնում Թուրքիայի հյուպատոս Օքան Ժեզերի կողմից ընդունելություն չի արժանանում, թեպետ կար պայմանավորվածություն: Ավելին՝ թուրք դիվանագետը կազմակերպում է հակահայկական ցույց, որտեղ տարածվում են Շ. Էռնյունին, Ժ. Պոպերենին, Մ. Նուարին վարկաբեկող թուռցիկներ: Վերջիններս էլ հասնում են նրան, որ հունիսի 2-ին նախագահ Վ. Ժ. դ'Էստենը և արտաքին գործերի նախարար Ֆ. Պոնսեն թուրք հյուպատոսին վտարում են երկրից³⁷⁸:

Սոցիալիստների նման պահվածքը և Հայոց ցեղասպանությունից ճանաչման հարցում ցուցաբերած աջակցությունը ֆրանսահայերի շրջանում մեծացնում է երկրի՝ նրանց նկատմամբ հարգանքն ու վստահությունը: Արդյունքում՝ 1981 թ. Ֆրանսիայի նախագահական ընտրություններում հայկական համայնքը պաշտպանում է Ֆ. Միտերանի թեկնածությունը, որն էլ դառնում է երկրի նախագահ: Այնուհետև Ֆրանսիայի բարձրաստիճան պաշտոնյաներն ավելի հաճախ են սկսում խոսել Հայոց ցեղասպանությունից մասին: Բացի այդ, 1980-ական թվականներին Ֆրանսիայում ակտիվ գործունեություն էր ծավալել «Ֆրանս-Հայկական համերաշխություն»

³⁷⁴ «Ապագա» (Մարսել), 07.VI.1980:

³⁷⁵ Շառլ Էռնյուն - 1981-1985 թթ. զբաղեցրել է պաշտպանության նախարարի պաշտոնը:

³⁷⁶ Ժան Պոպերեն - Ֆրանսիայի միասնական սոցալիստական կուսակցության հիմնադիրներից է:

³⁷⁷ Միշել Նուար - 1989-1995 թթ. զբաղեցրել է Լիոնի քաղաքապետի պաշտոնը:

³⁷⁸ «Արարատ» (Բեյրութ), 24. VIII.1984:

(«Solidarité franco-arménienne») կազմակերպությունը, որը ստեղծվել էր 1976 թ. Փարիզում, և որի շարքերում էին 200-ից ավելի անվանի գործիչներ:

Թուրքական մամուլն իր հերթին սկսում է հակահայկական և հակաֆրանսիական քարոզչություն: 1980 թ. օգոստոսի 10-ին «Hürriyet» թերթի սյունակագիր Օքթայ Էքիշը գրում էր, որ կառավարությունը համապատասխան քայլեր չի ձեռնարկում իրենց դեմ ուղղված մեղադրանքները հերքելու համար: Նա իշխանություններին մեղադրում է նաև այն հարցում, որ վերջիններս անտարբեր են եղել և Անկարայի կամ Ստամբուլի հրապարակներից մեկում մինչօրս չեն կանգնեցրել մի հուշարձան, որը կխորհրդանշեր այն վայրագությունները, որ ֆրանսիացիները կատարել են Արևելքում կամ Աֆրիկայում³⁷⁹: Ըստ մամուլի՝ կառավարությունը պարտավոր է վճռական քայլեր կատարել չեզոքացնելու համար արտասահմանյան հրապարակումների ազդեցությունը, որոնք վարկաբեկում են Թուրքիային³⁸⁰: Ավելին՝ այն կարծիքն է գերակշռում, որ կառավարությունը տարիներ ի վեր անհրաժեշտ կարևորություն չի տվել Հայկական հարցին³⁸¹: Կրկին լայն շրջանառություն մեջ է դրվում այն թեզը, որ 20-րդ դարակազմի հայ-թուրքական բախումները հրահրել է Արևմուտքը³⁸²:

Հայկական հարցի հետ կապված թուրք-ֆրանսիական հարաբերություններն էլ ավելի են լարվում 1981 թ., երբ Ֆրանսիայի կառավարության անդամները սկսում են նախագահ Ֆ. Միտերանին հիշեցնել նախագահական քարոզարշավի ընթացքում հայերին տված նրա խոստումները: 1981 թ. Սեպտեմբերի 18-ին Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարար Կլոդ Շեյսոնը «Le Figaro» թերթին տված հարցազրույցում ափսոսանք է հայտնում, որ Անկարայի կառավարությունը շարունակում է ժխտել Հայոց ցեղասպանություն իրողությունը, միաժամանակ հայտարարում է «Թե ներկայիս Թուրքիայի կառավարությունը պատասխանատու չէ 60 տարի առաջ հայ ժողովրդի կրած ողբերգության համար»³⁸³: Արտաքին գերատեսչության ղեկավարի այս տեսակետը սուր քննադատություն է ներթարկվում մի շարք նախարարների կողմից: Հատկապես հայանպաստ

³⁷⁹ «Hürriyet», 10.VIII.1980.

³⁸⁰ «Մարմարա», 13.VIII.1980:

³⁸¹ «Ջարթոնք», 30.VIII.1980:

³⁸² «Hürriyet», 21.VIII.1980.

³⁸³ «Le Figaro» (Paris), 18. IX. 1981.

Հայտարարուած թիւով հանդես էին գալիս Ներքին գործերի նախարար Գ. Դեֆերը և պաշտպանութեան նախարար Շ. Էռնյուն: Գ. Դեֆերը շեշտում էր. «Ֆրանսիայի կառավարութիւնը կը ճանչնայ ցեղասպանութիւնը, որուն զոհ գնացին հայերը» և վստահեցնում, որ Ֆրանսիան օգնելու է հայերին³⁸⁴: Շ. Էռնյուն էլ հիշեցնում էր Հայ դատի հետապնդման գործում ֆրանսահայերին տված Միտերանի խոստումները³⁸⁵: Այս երկու գործիչները երբեք չեն թաքցրել հայերի նկատմամբ ունեցած իրենց համակրանքը և Հայոց ցեղասպանութեան ճանաչման հարցում մշտապես հետաքրքրութիւն են ցուցաբերել:

Գ. Դեֆերի և Շ. Էռնյուի Հայտարարութիւնները մեծ ազդեցութիւն ունեցան իրարանցում են առաջացնում թուրքական մամուլում: Եվ եթէ նախկինում իշխանութիւնները ուշադրութեան չէին արժանացնում այն հանգամանքին, որ նրանք մասնակցում էին ապրիլի 24-ի միջոցառումներին և հանդես էին գալիս ի պաշտպանութիւն Հայ դատի, ապա այժմ իրավիճակը փոխվել էր՝ խոսքը ուժային նախարարների մասին էր: 1981 թ. հոկտեմբերին ֆրանս-թուրքական հարաբերութիւններն այն աստիճան են սրվում, որ թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Իլթեր թուրքամենը Ֆրանսիայի կառավարութեանը բողոք հայտնելու նպատակով իր մոտ է հրավիրում այդ երկրի դեսպանին: Նա Շ. Էռնյուին անվանում է «անգիտակից» ու «խելազար»³⁸⁶: «Hürriyet» թերթին էլ հրապարակում է ֆրանսիացի քաղաքական հինգ գործիչի՝ Ծառլ Էռնյուի, Գաստեն Դեֆերի, Ժան Պոպերենի, Ժոզեֆ Կարանչեսկի, Լուիս Մերմազի նկարները՝ նրանց անվանելով թուրքիայի թշնամիներ³⁸⁷:

Ֆրանսիացի գործիչների պաշտպանութեամբ հանդես են գալիս «Le Monde», «Le Figaro», «Paris Match» թերթերը: Առաջին երկուսը գրում են, որ վերը նշված ֆրանսիացի գործիչները հավատարիմ են իրենց գաղափարներին և Հայոց ցեղասպանութեան ճանաչման հարցում հետաքրքրութիւն դրսևորել սկսել են ավելի վաղ՝ մինչև սոցիալիստական կուսակցութեան իշխանութեան գալը³⁸⁸: «Le Monde»-ը, խոսելով Հայկական հարցի մասին, շեշտում է, որ թուրքիան ազգային հերոս է համարում Թալեաթ փաշային, որը

ծրագրել և իրականացրել է 1915 թ. Հայոց ցեղասպանութիւնը³⁸⁹: «Paris Match»-ն էլ հիշեցնում էր, որ 1914 թ. Օսմանյան կայսրութիւնում ապրում էր 2 400 000 հայ, մինչդեռ 1920-ական թվականներին երկրում մնացել էր 67 հազար: «Թուրքահայաստանը գործնականում ջնջվել է աշխարհագրական քարտեզի վրայից»³⁹⁰, - ահա թերթի եզրահանգումը: Իսկ Անկարայում Ֆրանսիայի դեսպան Ժ. Ռուլոնը թուրք լրագրողներին տված հարցազրույցում հայտարարում է, որ իր երկրի կառավարութիւնը թուրքիային բացելու փորձեր անել է, որ համաձայն չէ Հայկական հարցում նրա որդեգրած քաղաքականութեանն ու հատկապես Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին «տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձութիւններին տված զնահատականներին»³⁹¹:

Այսպիսով, Հայոց ցեղասպանութեան հարցում Ֆրանսիայի դիրքորոշումը հստակ էր, չնայած կառավարութիւնը չէր շտապում այն օրինականացնել: Նկատենք, որ խնդրո առարկա թեման բարձրացվում էր անմիջականորեն ֆրանսիացի գործիչներին կողմից, և շատ հաճախ քաղաքական դաշտում ֆրանսահայերը չէին երևում: Եվ այնպիսի թուրք տպավորութիւն էր ստեղծվում, որ վերջիններս կապ չունենին տեղի ունեցող զարգացումների հետ, և որ երկրի քաղաքական ուժերն ընդամենը պաշտպանում էին իրենց քաղաքացիների շահերը: Մինչդեռ իրականում ֆրանսահայերի դերը բավականին մեծ էր, և երկրի կառավարութիւնը, այդ թվում՝ նախագահը հաշվի էին նստում հատկապես այն իրողութեան հետ, որ Հայկական համայնքը բավականին մեծ ընտրազանգված է: Այդ են վկայում քաղաքական գործիչների հայտարարութիւնները և մամուլում տեղ գտած հրապարակումները:

1982 թ. ֆրանսիական մամուլը հաղորդում էր, որ Հայոց ցեղասպանութեան 67-րդ տարելիցի առթիվ Ֆրանսիայում բաղմահազարանոց ցույցեր են տեղի ունեցել: Մարտի 10-ին զոհերի հիշատակին կանգնեցված հուշակոթողի մոտ տեղի ունեցած հանդիսութեան ժամանակ Ներքին գործերի նախարար Գ. Դեֆերը, իր խոսքն ուղղելով ֆրանսահայ շուրջ 300 հազարանոց համայնքին, բացատրել է ֆրանսիական կառավարութեան պահվածքը. «Ֆրանսան պիտի օգնէ ձեզի ձեր դատի հաղթանակին համար, սակայն ձեզմէ

³⁸⁴ «Հատաջ», 16. XI. 1981:

³⁸⁵ Նույն տեղում:

³⁸⁶ «Արարատ», 24. VIII.1984:

³⁸⁷ «Hürriyet», 15. X.1981.

³⁸⁸ «Արարատ», 24. VIII.1984:

³⁸⁹ Նույն տեղում:

³⁹⁰ Կիրակոսյան Ջ., Երիթթուրքերը պատմութեան դատաստանի առջև, հ. 2, Երևան, 1983, էջ 451: «Paris Match» (Paris), 04. XI.1981.

³⁹¹ «Milliyet», 06. III. 1982.

կանդրեմ հասկանալ, թե Ֆրանսական կառավարությունը չի կրնար ընդունիլ, որ բարություն դիմվի ձեր դատին նման վեհ դատի մը հաղթանակին համար»³⁹²: Նա հայտնում է նաև, որ կառավարությունը հավանություն է տվել Փարիզի կենտրոնում հայկական կոթող կառուցելուն:

Մամուլը հիշեցնում է, որ Փարիզի և Անկարայի միջև լարվածություն է առաջացել 1981 թ. հոկտեմբերին հայ հասարակայնության առջև պաշտպանության նախարար Ե. Էռնյուլի արած հայտարարությունից հետո, որում նա ասում է. «Գերման վարչապետ մը ծունկի եկավ ներողություն խնդրելու համար հրեաներու դեմ նացիներուն կողմե գործված ոճիրներու համար. ե՞րբ թուրք մը միևնույնը պիտի ընե»³⁹³:

1984 թ. հունվարի 7-ին Սուրբ ծննդյան կապակցությամբ Վիենն քաղաքի հայկական գաղթօջախ այցելության ժամանակ նախագահ Ֆ. Միտերանը, խոսելով Հայոց ցեղասպանության մասին, հայտարարում է, որ դժվար է 1915 թ. ցեղասպանության հետքերը մաքրել³⁹⁴:

1984 թ. գարնանը Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ն եվրոպական գաղթօջախներով իր շրջադայությունը ընթացքում մասնակցում է Փարիզի շրջակայքում՝ Ալֆորվիլ քաղաքում, Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված հուշարձանի բացմանը: Փրանսահայերից բացի, արարողությունը ներկա էին քաղաքապետ Ժոզեֆ Փրանչեսկին և պետական նախարարներ³⁹⁵:

Հուշարձանի բացումը Ֆրանս-թուրքական հարաբերություններում նոր ճգնաժամի պատճառ է դառնում: Մայիսի 2-ին՝ կառավարության նիստից հետո, պաշտոնական Անկարան բողոքի նոտա է ներկայացնում Փրանսիային կառավարության, իսկ մայիսի 3-ին էլ չեղյալ է հայտարարում առևտրի նախարար Էդիտ Կրեստին Անկարա կատարելիք պաշտոնական այցը³⁹⁶: Եվ չնայած պաշտոնական Փարիզը ուղիներ էր փնտրում Ֆրանս-թուրքական հարաբերությունները բարելավելու նպատակով, այնուամենայնիվ, շարունակում էր հայտարարել, որ Փրանսիան ընդունում է 1915 թ. Օսմանյան կայսրությունում ապրող հայերի ցեղասպանությունը իրողությունը³⁹⁷:

³⁹² «Շարժում», 12. V. 1982:

³⁹³ Նույն տեղում:

³⁹⁴ «Զարթոնք», 10. I. 1984:

³⁹⁵ «Զարթոնք», 5. V. 1984:

³⁹⁶ Նույն տեղում:

³⁹⁷ Նույն տեղում:

Չկարողանալով կանխել ցեղասպանություն նոր հուշարձանի բացումը՝ Անկարան իր բողոքն է հայտնում ոչ միայն Փրանսիայի, այլև ԽՍՀՄ-ի կառավարությանը: 1984 թ. Մայիսին թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարությունը Անկարայում ԽՍՀՄ-ի դեսպան Վլադիմիր Լավրովին իր դժգոհությունն է արտահայտում Վազգեն Ա-ի Փարիզ կատարած այցի կապակցությամբ: Ի պատասխան՝ խորհրդային դիվանագետը հայտնում է, որ Ամենայն հայոց կաթողիկոսն ազատ է իր գործունեության մեջ, և որևէ մեկը իրավունք չունի արգելքներ դնել նրա առջև, հատկապես՝ այցելությունների հարցում³⁹⁸:

Այսպիսով, թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարության փորձերը՝ Փրանսիայում Հայոց ցեղասպանության հարցի շուրջ ընթացող գործընթացները, մասնավորապես 1915 թ. զոհերի հիշատակին նվիրված հուշարձանների տեղադրումը կասեցնելու ուղղությամբ, դրական արդյունք չեն տալիս: Ընդ որում՝ 1986 թ. Փետրվարի 16-ին Մոնպելիե քաղաքում հանդիսավորությամբ բացվում է ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված հերթական հուշարձանը, որի վրա հայերեն ու Ֆրանսերեն գրված է. «1,5 միլիոն հայ նահատակներու հիշատակին»³⁹⁹: Հուշակոթողը կազմված է 12 սյուներից, որոնց վրա փորագրված են Եղեռնի զոհ նշանավոր հայերի անունները: Թուրքական մամուլը հուշակոթողի կառուցումը որակում է՝ «Փրանսիայի հերթական վիրավորանքը»⁴⁰⁰:

Պաշտոնական Փարիզը շարունակում էր հանդես գալ հայապատ հայտարարություններով: 1985 թ. ապրիլի 24-ին Մեծ եղեռնի 70-րդ տարելիցի կապակցությամբ Փրանսիայի արտաքին գործերի նախարար Ռոլան Դյուման երկրի Ազգային ժողովում վերահաստատում է նախագահ Ֆ. Միտերանի՝ 1984 թ. հունվարի 7-ին Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ արտահայտած հրապարակային դիրքորոշումը⁴⁰¹:

Նույն օրը Լիոնում շուրջ երեք հազար մարդ, այդ թվում՝ Փրանսիացի պաշտոնյաներ, հավաքվել էին քաղաքի Սեն-Ժան մայր տաճարում: Պատարագի արարողության ավարտից հետո թափորն ուղևորվում է Բելքուռ հրապարակ: Այստեղ՝ Միժեռնակաբերդի հուշարձանի նմանակ կոթողի մոտ, ցեղասպանությունը վերապրած

³⁹⁸ «Զարթոնք», 18. VIII. 1984:

³⁹⁹ «Լրաբեր» (Նյու Յորք), 8. III. 1986:

⁴⁰⁰ «Արարատ», 22. III. 1986:

⁴⁰¹ «Արարատ», 29. IV. 1985:

70 տարեց տղամարդ վառվող ջահերը փոխանցում են պատանիներին: Արարողութունը խորհրդանշական էր. 70 տարեցները խորհրդանշում էին պայքարի 70 տարին, և պայքարի շարունակականությունը: Այդ կերպ տարեց ֆրանսահայերը հասկացնում էին, որ եթե իրենց օրոք Հայոց հարցը չլուծվի, ապա պայքարը շարունակելու են ապագա սերունդները՝ մինչև վերջնական հաղթանակի հասնելը⁴⁰²:

Հայոց ցեղասպանությունից 70-րդ տարելիցը նշում են նաև Իտալիայում, Շվեյցարիայում, Գերմանիայում, Արգենտինայում, ԱՄՆ-ում, Կանադայում և հայաշատ այլ երկրներում: Ապրիլի 27-ին «Hürriyet» թերթն առաջին էջում տպագրում է «Կալիֆորնիայի մեջ Հայաստան» վերնագրով հոդված, որում անդրադառնում է նահանգում Եղեռնի տարելիցի առթիվ տեղի ունեցած ցույցերին: Նկարագրելով Լոս Անջելոսում կայացած ցույցը՝ թերթն իր զայրույթն է հայտնում Կալիֆորնիայի նահանգապետ Ջորջ Դոքսեյ-Ջանի⁴⁰³ կողմից ապրիլի 24-ը սուգի օր հայտարարելու և այս առթիվ հանրային շենքերի վրայից ԱՄՆ-ի դրոշները իջեցնելու համար: Թերթը մանրամասն նկարագրում է Բեյրութում տեղի ունեցած «քաղաքական հավաքը» և մեղքերումներ է կատարում արտասանված ելույթներից: Նկարագրելով Նյու Յորքում, Կանադայում, Փարիզում և Հայկական այլ գաղթօջախներում տեղի ունեցած ցույցերը, արձանագրելով, որ թուրքական դրոշներն ամենուրեք այրվել են, վերավորական արտահայտություններ էին հնչել թուրքիայի հասցեին, «Hürriyet»-ը կառավարությունից պահանջում է հակաքայլեր ձեռնարկել⁴⁰⁴: Թուրքական հասարակությունը հատկապես զայրացնում էր այն իրողությունը, որ Հայերի հետ ցույցի էին դուրս գալիս այլազգի ներկայացուցիչներ, որոնք նույնպես հանդես էին գալիս Հայոց ցեղասպանության ճանաչման պահանջով:

Պաշտոնական Անկարան և թուրք հանրությունը անհանգստացած էին ԱՄՆ-ում ընթացող գործընթացներից: Նրանք վախենում էին, որ դրանք կարող են Փրանսիայի նման դուրս գալ վերա-

հակողությունից: Եվ չնայած այն փաստին, որ 1984 թ. Հայոց ցեղասպանությունից ճանաչման հարցում որոշակի հաջողություններ են գրանցվում նաև ԱՄՆ-ում, սակայն Սպիտակ տան վարչակազմի քաղաքականությունը չէր փոխվել. պաշտոնական Վաշինգտոնը բացահայտ թուրքամետ քաղաքականություն էր վարում, և միայն ընտրությունների նախօրեին էին ամերիկյան քաղաքական գործիչները շահարկում Հայկական հարցը՝ փորձելով ստանալ ամերիկահայերի ձայները: Այդ է վկայում 1980 թ. ապրիլի 15-ին «Հայրենիք» թերթին ԱՄՆ նախագահի թեկնածու Ռոնալդ Ռեյգանի հղած նամակը, որում խոսվում է Հայոց ցեղասպանությունից մասին, ապա՝ նշվում. «1980-ը պետք է ըլլայ այն ժամանակաշրջանը՝ երբ ամերիկահայատակ հայերու ձայները լսուին կառավարական խորհուրդէն ներս. պետք է ըլլայ այն շրջանը՝ երբ ամերիկացիք եւ ազատ աշխարհի իրենց դաշնակիցները որոշում առնեն թէ 1915-ի ողբերգությունը ամենեւին պիտի չկրկնուի: Ես կը միանամ ամերիկահայ համայնքին՝ հանդիսավոր յիշատակութեանը համար 1915-ի նահատակներուն»⁴⁰⁵: Իրանյան զարգացումները⁴⁰⁶ ազդում են նախագահ Զ. Քարտերի հեղինակությունից վրա և ԱՄՆ-ի նախագահական ընտրություններում հաղթում է Ռ. Ռեյգանը: Նա, ինչպես իր բոլոր նախորդները, շարունակում է երկրի որդեգրած քաղաքական ուղին՝ չնայած ժամանակ առ ժամանակ հանդես էր գալիս ի նպաստ Հայ դատի: 1981 թ. ապրիլի 22-ին ամերիկահայերին ուղղված թիվ 4838 ուղերձում Ռ. Ռեյգանն օգտագործում է «Հայոց ցեղասպանություն» ձևակերպումը⁴⁰⁷: Ապրիլի 28-ին Հայոց ցեղասպանության 66-րդ տարելիցի հետ կապված մեծ թվով օրենսդիրներ կոնգրեսում հանդես են գալիս ի նպաստ Հայոց ցեղասպանությունից ճանաչման, իսկ զոհերին նվիրված հիշատակի աղոթքը կարդում է ԱՄՆ-ի արևմտյան թեմի առաջնորդ Վաչե արք. Հովսեփյանը: Արարողությունն ավարտում է կոնգրեսական Ջորջ Դանելսոնը՝ հետևյալ խոսքերով. «Աշխարհը չպետք է մոռանա 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանությունը՝ 1915 թ. Հայերի ցեղասպանությունը»⁴⁰⁸:

⁴⁰² Նույն տեղում:

⁴⁰³ Ջորջ Դոքսեյ-Ջան - Հայագի ամերիկյան պետական ու քաղաքական գործիչ, իրավաբան: 1967-1979 թթ. Կալիֆորնիայի նահանգային սենատոր, 1979-1988 թթ.՝ ընդհանուր դատախազ: 1982-1991 թթ. գրադեցրել է Կալիֆորնիայի նահանգապետի պաշտոնը: 1985 թ. Զ. Դոքսեյ-Ջանի նախաձեռնությամբ ապրիլի 24-ը նահանգում հայտարարվում է Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր: 1990 թ. նա հատուկ հայտարարագրով ապրիլի 24-ը հռչակում է Հիշատակի պետական օր և համայն մարդկությունը կոչ է անում միանալ հայ զոհերի հիշատակի այդ տոներին:

⁴⁰⁴ «Hürriyet», 27. IV. 1985.

⁴⁰⁵ «Հայրենիք», 16. IV. 1980:

⁴⁰⁶ Հիջեցնեք, որ 1979 թ. փետրվարի 4-ին Թեհրանում արձատական ուղղություն ուսանողությունը զրոհում է ԱՄՆ-ի դեսպանատան վրա և աշխատակիցներին պատանդ վերցնում: Վերջիններիս ազատ են արձակում միայն 1981 թ. հունվարին:

⁴⁰⁷ «The New York Times», 25. IV. 1981.

⁴⁰⁸ Մարթեան Զ., Ամերիկայի Միացյալ նահանգներու արտաքին քաղաքականությունը և Հայկական հարցը (1900-2009), էջ 57:

Թուրքիայի կառավարությունը հերթական անգամ սպառնում է ԱՄՆ-ին, որ նման դիրքորոշումը կարող է թուրք-ամերիկյան հարաբերություններում հանգեցնել լուրջ բարդությունների՝ ընդհուպ Թուրքիայի ՆԱՏՕ-ից⁴⁰⁹ դուրս գալուն: Մուսուլմանական երկրներից ՆԱՏՕ-ի միակ անդամը Թուրքիան էր, որը նաև աշխարհաքաղաքական կարևոր դիրք էր զբաղեցնում: Իհարկե, նման սպառնալիքները նպաստում էին հայերի ցեղասպանության հարցի քննարկման հետաձգմանը: Նկատենք, որ Թուրքիայի կառավարությունը միայն սպառնալիքներով չէր բավարարվում, նաև ակտիվ քայլեր էր ձեռնարկում գիտական ոլորտում: Այդպիսին էր, օրինակ, «69 գիտնականների» հայտարարությունը, որի համար խթան հանդիսացավ 1980 թ. մարտի 29-ին Թուրքիայի ու ԱՄՆ-ի միջև տնտեսության և պաշտպանության ոլորտներում համադրման պայմանագրի ստորագրությունը: Դրանով ԱՄՆ-ի միջինարևելյան քաղաքականության մեջ Թուրքիային վերապահվում էր հատուկ ընդգծված դեր:

ԱՄՆ-ի պետքարտուղարությունն ամեն կերպ պաշտպանում էր ՆԱՏՕ-ի անդամ Թուրքիայի շահերը: 1982 թ. օգոստոսի 2-ին ԱՄՆ-ի արտաքին գերատեսչության «Bulletin» թերթը հրատարակում է «Հայկական ահաբեկչություն. ուրվագիծ» վերնագրով փաստաթուղթը⁴¹⁰: Տեղեկանքում ներկայացվում էր 1975-1982 թթ. ՀԱՀԳԲ-ի և ՀՅԱՄ-ի գինյալ պայքարը՝ նշելով, որ վերջիններս ստանձնել են «170 ահաբեկչական դեպքերի պատասխանատվությունը»⁴¹¹: Փաստաթղթին կցված է հավելված, որի բովանդակությունը հատուկ քննարկման թեմա է դառնում ԱՄՆ-ի սենատում: Հավելվածում խոսվում էր այն մասին, որ Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ փաստաթղթերը կարող են լինել ոչ հստակ, և «քանի որ 1915 թ. Փոքր Ասիայում տեղի ունեցած իրադարձությունները կասկածահարույց են, պետքարտուղարությունը հավանություն չի տալիս այն պնդումներին, թե թուրքական կառավարությունը ցեղասպանություն է իրականացրել հայերի նկատմամբ»⁴¹²: Նման փաստարկի համար հիմք է հանդիսանում վերը նշված «69 գիտնականների» հայտարարությունը, որով կասկածի տակ էր դրվում

Օսմանյան կայսրությունում հայերի ցեղասպանության փաստը⁴¹³: Մինչդեռ իրականում, այդ, «69 գիտնականներից» միայն չորսն են իրենց ուսումնասիրություններում անդրադարձել ցեղասպանության ժամանակաշրջանին. նրանք են՝ Ստան Ֆորդ Շոուն, նրա ազգությունը թուրք կինը՝ Եզալ Կուրալ Շոուն, վերջիններիս նախկին ուսանող Ջ. Մակարտին և Ֆ. Ստոդարտը՝ Միջին Արևելքի ինստիտուտի տնօրենը: Հետաքրքրական է, որ հայտարարության տակ ստորագրած գիտնականների մեծ մասն իրենց ուսումնասիրություններին համար դրամաշնորհներ են ստացել թուրքական կազմակերպություններից:

«69 գիտնականների» այս ցուցակը ստիպել է Ամերիկայի Հայկական կազմակերպություններին կատարել հետաքննություն: Հայկական համազուգումի ուսումնասիրությունների արդյունքում պարզվում է, որ հայտարարության տակ ստորագրած գիտնականներից շատերը անգամ տեղյակ չէին, որ դրա տակ դրված են իրենց ստորագրությունները⁴¹⁴:

Ամերիկյան մամուլում հավելվածի շուրջ ծավալված քննարկումները, հատկապես ամերիկահայերի և ամերիկացի սենատորների ու կոնգրեսականների ներկայացրած բողոքները «Bulletin»-ի խմբագրությունը ստիպում են հաջորդ՝ 1983 թ. սեպտեմբերյան համարում պաշտոնապես հերքում տալ՝ նշելով, որ ««Հայկական ահաբեկչություն. ուրվագիծ» տեղեկանքը չի արտահայտում պետքարտուղարության դիրքորոշումը և ներկայացնում է այն կազմած հեղինակի սեփական կարծիքը»⁴¹⁵:

Հիմնվելով Հայկական կազմակերպությունների նամակ-դիմումների վրա՝ ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչները տան նախագահ Թոմաս Օ'Նիլը 1982 թ. դեկտեմբերի 9-ին նամակ է հղում ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Ջորջ Շուլցին՝ առաջարկելով գրավոր հստակեցնել 1915-1923 թթ. Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ պետքարտուղարության պաշտոնական դիրքորոշումը⁴¹⁶: Հստակ պատասխան չստանալով՝ նա ենթադրում է, որ այդ կառույցի քաղաքականությունը չի փոխվել⁴¹⁷: Ավելի ուշ՝ Մեծ եղեռնի 68-րդ տարելիցի կապակցությամբ ելույթ ունենալով Կոնգրեսում, վստահեցնում է,

⁴⁰⁹ Նույն տեղում:

⁴¹⁰ Armenian Terrorism: A Profile, U.S. Department of State Bulletin, no.2065, August 1982, pp. 31-35, <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=msu.31293008122362;view=1up;seq=35>

⁴¹¹ Նույն տեղում, էջ 31:

⁴¹² Նույն տեղում, էջ 35:

⁴¹³ «Լրաբեր», 15. X.1982:

⁴¹⁴ Նույն տեղում:

⁴¹⁵ Editor's Note, U.S. Department of State Bulletin, vol. 82, no.2066, September 1982, Content <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=osu.32437010892731;view=1up;seq=207>

⁴¹⁶ «Զարթոնք», 25. II.1983:

⁴¹⁷ «Զարթոնք», 13. IV.1983:

որ Հայոց ցեղասպանութեան ճանաչման հարցը շարունակելու է մնալ Ներկայացուցիչների պալատի ուշադրութեան կենտրոնում: Ըստ նրա՝ «քանի դեռ իրենք աչալուրջ են, անհնարին կլինի թաքցնել Հայերի հետ կատարվածը»⁴¹⁸:

Միացյալ Նահանգների օրենսդիրները պատրաստ էին «թուրքերի կողմից Հայերի ջարդերը» որակել որպես ցեղասպանություն, սակայն Ապիտակ տան վարչակազմն այդ հարցում հստակ դիրքորոշում ուներ: Դա են վկայում 1980-ականների գործընթացները: Նախ՝ հիշենք, որ 1983 թ. ապրիլի 21-ին ԱՄՆ-ի կոնգրեսում ի նպաստ Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հանդես եկան 24 սենատոր և 65 կոնգրեսական: Նրանց պահանջն էր՝ պաշտոնապես ընդունել Հայոց ցեղասպանությունը և ապրիլի 24-ը հռչակել զոհերի հիշատակի օր⁴¹⁹: Արդյունքում՝ կոնգրեսական էնթոնի Կոելհոն Ներկայացուցիչների պալատ է ներկայացնում 247 բանաձև⁴²⁰: Պետքարտուղարութեան ճնշման ներքո Կոնգրեսում այդ բանաձևն այդպես էլ չի ընդունվում:

Ներկայացուցիչների պալատում 247 բանաձևի քննարկումների հետ կապված՝ հետաքրքիր տեղեկություններ կան ամերիկացի պաշտոնաթող դիվանագետ Ա. Ջ. Կարերի՝ 2009 թ. դեկտեմբերին տված հարցազրույցում⁴²¹: 1984-1986 թթ. ԱՄՆ պետքարտուղարութունում նա զբաղվում էր թուրքիայի հետ հարաբերությունների համակարգմամբ: Ըստ նրա, երբ 1983 թ. կոնգրեսական է. Կոելհոն Ներկայացուցիչների պալատ էր ներկայացրել հիշյալ բանաձևը, թուրքական իշխանություններն ակտիվ շփումների մեջ են եղել ամերիկյան վարչակազմի ներկայացուցիչների հետ՝ բանաձևի ընդունումը կանխելու համար: Մասնավորապես, թուրքական իշխանություններն ԱՄՆ պետքարտուղարին հայտնել են, որ բանաձևի ընդունումը զգալի վնաս կհասցնի երկկողմ հարաբերություններին: Ինչպես նշում է նախկին դիվանագետը, իրեն հանձնարարվել է քայլեր ձեռնարկել բանաձևի ընդունումը կանխելու ուղղությամբ: Ա. Կարերի հաղորդած տեղեկությունների համաձայն՝ այդ հարցում որոշակի օժանդակություն է ստացել հրեական լոբբիս-

տական կազմակերպություններից, որոնք չէին ցանկանում «ցեղասպանության ենթարկվածի կարգավիճակը կիսել այլ ժողովուրդների հետ»⁴²²:

247 բանաձևը օրակարգում հայտնվեց մեկ տարի անց՝ 1984 թ. ապրիլի 11-ին, սակայն արժանացավ նախորդի ճակատագրին: ԱՄՆ-ի արտաքին գերատեսչությունն այդ հարցում իր գործողությունները մեկնաբանում էր հետևյալ կերպ. «Առաջին՝ ոչ մեկ արժեք կը տեսնէ 1915-ի դեպքերու բնորոշման մէջ, երկրորդ՝ բանաձևը ժխտական հետեւանքներ պիտի ունենայ Մ. Նահանգներ – Թուրքիա հարաբերութիւններուն մէջ, եւ երրորդ՝ բանաձևերու վաւերացումը պիտի քաջալերեւ ահաբեկչութիւնները»⁴²³:

Ամերիկահայերը, հաշվի առնելով այն փաստը, որ 1984 թ. ընտրական տարի է, լայնածավալ գործունեություն են ծավալում և հայկական կազմակերպությունների (Հայկական համագումար ու Հայ դատի կոմիտե), Կալիֆորնիայի նահանգապետ՝ Ջորջ Դոքմեշյանի և ազդեցիկ այլ ամերիկահայերի ջանքերի շնորհիվ սեպտեմբերի 10-ին բանաձևը կրկին հայտնվում է Կոնգրեսի օրակարգում: Ավելին՝ Ներկայացուցիչների պալատը հավանություն է արժանացնում «Մարդու կողմից մարդու նկատմամբ անմարդկային վերաբերմունքի հիշատակման միջազգային օր» անցկացնելու թիվ 247 բանաձևը⁴²⁴:

ԱՄՆ-ի կոնգրեսի Ներկայացուցիչների պալատի ընդունած այս որոշումը լայն արձագանք է գտնում թուրքիայում: Երկրի նախագահ Քենան էվրենը ցասումնալից նամակ է գրում Ռոնալդ Ռեյգանին, որում ամերիկյան գործընկերոջ ուշադրություն է հրավիրում երկկողմանի հարաբերությունների ոլորտում բացասական հետեւանքների անխուսափելիության վրա՝ նման «անշրջահայաց քայլի» ղեկավարում⁴²⁵: Սեպտեմբերի 12-ին էլ Անկարայում ԱՄՆ դեսպան Ծտրաուս Հյուսթեն հրավիրվում է թուրքիայի ԱԳՆ, որտեղ այդ գերատեսչության ղեկավար Վ. Հալեֆօղլուն նրան բողոքի նոտա է ներկայացնում⁴²⁶: Այլ կերպ ասած՝ Հայ դատի վերաբերյալ թուրքիայի որդեգրած սցենարը կրկնվում է:

⁴¹⁸ Նույն տեղում:

⁴¹⁹ «Լրբեր», 26. IV.1983: Մարրեան Ջ., Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներու արտաքին քաղաքականությունը եւ Հայկական հարցը (1900-2009), էջ 60:

⁴²⁰ A joint resolution designating a day of remembrance for victims of genocide,

<http://thomas.loc.gov/cgi-bin/bdquery/z?d098:SJ00087>

⁴²¹ Former Diplomat Reveals Secret State Dept. Attacks on 1980s Genocide Resolutions,

<http://www.armenianweekly.com/2009/12/09/former-diplomat-reveals-secret-state-dept-attacks-on-1980%E2%80%99s-genocide-resolutions/>

⁴²² Նույն տեղում:

⁴²³ «Ջարթօնք», 20. IV.1984:

⁴²⁴ A resolution expressing the sense of the House of Representatives that the foreign policy of the United States should take account of the genocide of the Armenian people with the objective of preventing any future genocide anywhere in the world, and for other purposes. <http://thomas.loc.gov/cgi-bin/bdquery/z?d098:HE00587>

⁴²⁵ Şenol Kantarcı, Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi, İstanbul, 1911, s. 208.

⁴²⁶ «Milliyet», 12. IV. 1984.

Դիվանագիտական ճնշումից բացի, Թուրքական մամուլը հակամերիկյան արշավ է ծավալում: Չնայած այդ ամենին՝ ԱՄՆ-ի սենատի արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովը վավերացնում է բանաձևը և փաստաթղթում նույնիսկ հավելում կատարում, ըստ որի՝ ամերիկյան արտաքին քաղաքականությունը նկատի է առնելու Հայոց ցեղասպանության իրողությունը: Սակայն այս անգամ ևս միջամտում է պետքարտուղարությունը՝ Սենատին հակացնելով, որ չպետք է նեղացնել ԱՄՆ-ի հավատարիմ դաշնակից Թուրքիային⁴²⁷: Արդյունքում՝ Սենատ ուղարկված բանաձևն այդպես էլ չի քննարկվում:

1985 թ. մարտի 24-ին ԱՄՆ-ի նախագահ Ռ. Ռեյգանը Թուրքական «Cumhuriyet» թերթին տված հարցազրույցում ասում է, որ չէր պատրաստվում վավերացնել Հայոց ցեղասպանության առնչվող բանաձևը, եթե այն ընդունվեր Սենատի կողմից⁴²⁸: Այս հայտարարությունը քննադատվում է ինչպես ամերիկահայ, այնպես էլ ամերիկյան մամուլի և օրենսդիրների կողմից: Այսպես, «The New York Times» թերթը, անդրադառնալով Հայոց ցեղասպանության հարցում Սպիտակ տան վարչակազմի որդեգրած պահվածքին, դատապարտում է հատկապես պետքարտուղարության դիրքորոշումը: Խնդրո առարկա հարցում պարբերականն անընդունելի է համարում «ենթադրյալ» բառի օգտագործումը և խորհուրդ է տալիս կառավարությանը «հասկանալ հայերի ցավը»⁴²⁹: «The Boston Globe»-ն էլ գրում է, որ նման հայտարարություններով ԱՄՆ-ի կառավարությունը վիրավորում է ցեղասպանության զոհերին: Թերթն ամերիկացի պաշտոնյաներին առաջարկում է ներողություն հայցել հայերից՝ «անզգա վերաբերմունքի համար»⁴³⁰:

1980-ական թվականների երկրորդ կեսին Հայկական Համագումարի գործունեության արդյունքում ԱՄՆ-ում սկսվում է Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հերթական պիքը: 1986-1987 թթ. Հայոց ցեղասպանությունը պաշտոնապես ճանաչում են Մասաչուսեթս (1986 թ. փետրվարի 19-ին՝ նահանգապետ Մայքլ Դուկակիսի հայտարարությամբ), Միչիգան (1986 թ. ապրիլի 13-ին՝ նահանգապետ Ջեյմս Բլենչարդի հայտարարությամբ) և Մերիլենդ (1987 թ. ապրիլի 24-ին՝ նահանգապետ Ուիլյամ Շեֆերի հայտարարությամբ) նահանգները:

⁴²⁷ «Wall Street Journal» (New York), 02. X. 1984.

⁴²⁸ «Cumhuriyet», 24. III. 1985.

⁴²⁹ «The New York Times», 29. IV. 1985.

⁴³⁰ «The Boston Globe» (Boston), 18. IV. 1985.

Վերլուծելով 1980-ական թվականներին Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանությունից ճանաչման խնդրի շուրջ ձեռնարկված միջոցառումները՝ հանգում ենք այն եզրակացություն, որ միջազգային հանրության շրջանում այդ հարցերի վերաբերյալ փոխվել էր վերաբերմունքը, ինչը դժվարեցնում էր Թուրքիայի փորձերը՝ կանխելու օտարերկրյա խորհրդարաններում և միջազգային կազմակերպություններում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործընթացները: Ստորև անդրադառնում ենք այդ գործընթացին:

Ինչպես վերը նշվել է, 1975 թ. ապրիլի 24-ին Կիպրոսի ներկայացուցիչների պալատը բանաձև է ընդունում այդ օրը Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր նշելու մասին: 1982 թ. ապրիլի 29-ին նույն մարմինը հայ ժողովրդի նկատմամբ իրականացված ոճիրը բնորոշում է որպես ցեղասպանություն: 1982 թ. բանաձևը կազմված էր սեղմ նախաբանից և հինգ հոդվածից. «Կիպրոսի ներկայացուցիչների պալատը 1915 թ. սկսված և Թուրքական անցյալ վարչակարգի կողմից կազմակերպված հայ ժողովրդի ցեղասպանության տարեկիցի կապակցությամբ. 1) սարսափով նշում է և անկեղծորեն դատապարտում հայ ժողովրդի հանդեպ կատարված ոճիրը, որը բնութագրվում է որպես ցեղասպանություն և որն արմատախիլ արեց հայերին իրենց նախնիների հողերից: 2) պաշտպանում է հայ ժողովրդի անխախտ իրավունքները լիարժեք վերականգնումը: 3) ընդգծում է երկարատև բարեկամական համակցությունը և եղբայրական համագործակցությունը Կիպրոսի հայերի հետ, ինչպես նաև նրանց ներդրումը մեր երկրի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքում: 4) Համարում է այս համակցությունն իբրև Կիպրոսի բոլոր ժողովուրդների խաղաղ համակցության իրական հնարավորության ակներևություն՝ անկախ լեզվի, կրոնի կամ ազգային ծագման: 5. Միաժամանակ անհրաժեշտ է համարում դատապարտել նույն ոճիրը, որը կատարվեց Կիպրոսի ժողովրդի հանդեպ՝ 1974 թ. Թուրքական ներխուժումից հետո»⁴³¹:

1983 թ. հուլիսի 24-ից օգոստոսի 10 Կանադայի Վանկուվեր քաղաքում տեղի է ունենում Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի վեցերորդ համագումարը, որին մասնակցում էր նաև Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի ղեկավարած պատվիրակությունը: Վերջինս առաջարկում է, որ խորհրդի Մարդկային իրավունքների հանձնաժողովը բանաձև ընդունի «հայերի դեմ

⁴³¹ Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործընթացը- arminter. am/?p=940

գործած ցեղասպանութիւն վերաբերյալ»⁴³²: Համազումարը, որին մասնակցում էին հարյուր երկրի քրիստոնյա եկեղեցիներէ երեք հարյուր պատգամավոր, ձայներէ մեծամասնութեամբ ընդունում է «Հայոց ցեղասպանութիւն մասին» զեկույցը: «... Մենք ևս մեկ անգամ պետք է հիշենք դարասկզբին թուրքիայում մեկուկէս միլիոն հայերի ողբերգական կոտորածները և մյուս կես միլիոնի բռնագաղթն իրենց պատմական հայրենիքից»⁴³³, - արձանագրված է փաստաթղթում: Մի քանի տարի անց՝ 1989 թ. մայիսին, Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի Սան-Անտոնիոյում (ԱՄՆ) կայացած համազումարը հատուկ որոշում է ընդունում հայերի ցեղասպանութիւն մասին՝ կոչ անելով խորհրդի բոլոր անդամներին «դիմել իրենց երկրների կառավարութիւններին ճշուն գործադրելու թուրքիայի վրա՝ հայերի ցեղասպանութիւն փաստը ճանաչելու նպատակով»⁴³⁴: Թուրքիայից նաև պահանջվում էր «ազատել զավթած Հայաստանը և ապահովել իրենց հայրենիք վերադառնալու սփյուռքահայերի իրավունքը», «ձեռնամուկ լինել վերջին 75 տարում երկրում ավերված ավելի քան երկու հազար տաճարների ու եկեղեցիների վերաշինմանն ու վերանորոգմանը»⁴³⁵:

1984 թ. ապրիլի 13-16-ին Փարիզի Սորբոնի համալսարանում ժողովուրդների մշտական ատյանը⁴³⁶ դատական նիստ է հրավիրում, որտեղ անդրադառնում է հայերի ցեղասպանութիւն խնդրին: Դատարանի կազմում ընդգրկվել էին միջազգային ճանաչում ունեցող, ազգութեամբ ոչ հայ 13 անձ, այդ թվում՝ Խաղաղութիւն նոբելյան մրցանակակիրներ Իւլանդացի Կոն Մաք-Բրայդը և արգենտինացի Ադոլֆո Պերես Էսքրիվելը, Կենսաբանութիւն զծով նոբելյան մրցանակակիր ամերիկացի Ջորջ Ուայլը⁴³⁷: Հարցը ներկայացնելու ելույթներով հանդես են եկել պրոֆ. Ռ. Հովհաննիսյանը, Թ.

Հոֆմանը, Ք. Ուոքերը, Իվ Տերնոնը, ցեղասպանութիւնը վերապրած չորս անձինք և ուրիշներ: Ներկայացնելով թուրքական տեսակետները՝ նրանք փաստերով, վկայութիւններով և տրամաբանական վերլուծութիւններով հերքում էին դրանք և ապացուցում ցեղասպանութիւն կանխամտածված, կազմակերպված ու գործադրված լինելը⁴³⁸:

Հարցի քննարկման ժամանակ ելույթով հանդես է եկել նաև ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների բաժնի նախկին տնօրեն Թեոդոր Կ. Վան Բովենը⁴³⁹: Նրա դիրքորոշումը, ինչպես նկատում են սփյուռքահայ թերթերը, վճռական դեր է ունեցել բանաձևի ընդունման գործում: Նա հայտարարում է.

«ա. Ցավալի է, որ սխալ հասկացված պետական շահերը, որոնք արտահայտվեցան Մարդկային իրավունքներու հանձնախումբի 1974-ի ժողովին առաջ և այդ ժողովի ընթացքին, այնքան կարևոր դեր խաղացին հայ ժողովուրդի ողբերգութիւնը ծածկելու մեջ:

բ. Ցավալի է նաև և վնասակար մարդկային իրավունքներուն, ինչպես նաև ժողովուրդներու իրավունքներուն, երբ պետական շահերը կվտանգեն մասնազէտներու անկախութիւնը և պարկեշտութիւնը:

գ. Անհատներու, խմբակցութիւններու և ոչ պետական կազմակերպութիւններու հակազդեցութիւն շնորհիվ, մարդկութիւն խիղճը արթուն մնաց, պատմական ճշմարտութիւնը չթաղվեցավ, պետութիւնները սրբազրեցին իրենց կեցվածքը և նոր ճանապարհներ կբացվին ՄԱԿ-ի առջև ճշմարտին և արդարին պաշտպանութիւն համար»⁴⁴⁰:

Եւօրոյա նիստերից հետո, ծանոթանալով ներկայացված փաստաթղթերին, կողմ ու դեմ վկայութիւններին, ինչպես նաև նկատի առնելով իրավաբանների, օրենսդիրների և պատմաբանների կարծիքները, ժողովուրդների մշտական ատյանը՝ ապրիլի 16-ին Ֆրանսիայի Սենատի դահլիճում բարձրաստիճան այրերի, միջազգային մամուլի ներկայացուցիչներին և բազմազաղարանոց

⁴³² «Արարատ», 19 X. 1983:

⁴³³ Բարսեղյան Լ., Տարեթիւթիւն Հայոց ցեղասպանութիւն պաշտոնական դատապարտման և ճանաչման (1915-2003 թթ.), Երևան, 2004, էջ 44:

⁴³⁴ Բարսեղյան Լ., Միջազգային հանրութիւնը դատապարտում է Հայոց ցեղասպանութիւնը, Երևան, 1998, էջ 26:

⁴³⁵ Կիրակոսյան Ա., Հայկական հարցը և Հայոց ցեղասպանութիւնը, Երևան, 2006, էջ 37:

⁴³⁶ Ժողովուրդների մշտական ատյանը ստեղծվել է 1976 թ. Հռոմում ժողովուրդների ինքնադիտակցութիւն բարձրացման աշակցելու, համաշխարհային հասարակայնութիւն կողմից քաղաքական որոշակի խնդիրների ընկալմանը նպաստելու, ժողովուրդներին հանուն իրենց իրավունքների պայքարի ոգեշնչելու նպատակով: Ատյանը տարբեր երկրների ներկայացուցիչներից բաղկացած Հասարակական դատարան է, որի կազմում ընդգրկված են Հայտնի գիտնականներ, իրավաբաններ, լրագրողներ, քաղաքական և Հասարակական գործիչներ: Ատյանի ընդունած որոշումներն ունեն հանձնարարականի բնույթ (մանրամասն տես «Հայկական հարց» հանրագիտարան, Երևան, 1996, էջ 147):

⁴³⁷ «Ջարթօնք», 18. IV. 1984:

⁴³⁸ «Աշխարհ», 28. IV. 1984:

⁴³⁹ Թեոդոր Կորնելուս Վան Բովեն - Հոլանդացի իրավաբան, միջազգային իրավունքի պրոֆեսոր: 1977 թ. նշանակվել է ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների բաժնի տնօրեն: 1986-1991 թթ. դարձել է ՄԱԿ-ի հատուկ զեկուցող՝ Մարդու իրավունքների համընդհանուր բնութիւն գոհերի իրավունքների վերականգնման հարցով, իսկ 2001-2004 թթ.՝ խոշտանգումների հարցով: Նա նաև իրավաբանների միջազգային հանձնաժողովի անդամ է:

⁴⁴⁰ Թորիկյան Ե., Հայկական ցեղասպանութիւնը և միջազգային իրավունքը. - «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, 1990, № 2, էջ 12:

Հայ Հասարակութեան ներկայութեամբ Հրապարակեց կառուցի որոշումը: Ըստ որի՝ Հայ ազգաբնակչութեան խմբերի բնաջնջումը բռնազաղթի և կոտորածի ճանապարհով ցեղասպանութեան Հանցագործութիւնն է, որը չունի վաղեմութեան ժամկետ՝ Համաձայն «Ցեղասպանութեան Հանցագործութիւնը կանխարգելելու և դրա համար պատժի մասին» 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի Կոնվենցիայի սահմանման: Բացի այդ, նշվում է, որ այդ Հանցագործութեան մեջ մեղավոր է երիտթուրքերի կառավարութիւնը, մյուս կողմից էլ Հայերի ցեղասպանութիւնը որակվում է որպէս «միջազգային Հանցագործութիւն», որի համար պետք է պատասխանատուութիւն կրի թուրքական ներկայիս պետութիւնը, առանց պատրվակելու այն հանգամանքը, թե նախկին ու ներկա պետութիւնների միջև Հաջորդականութիւն չկա՝ պատասխանատուութիւնից խուսափելու համար⁴⁴¹:

Հասկանալի է, որ ժողովուրդների մշտական առյուծորդումը իրավաբանական որևէ ուժ չունենալով, թեպէտ, բավականին կշիռ ունեցող մարմին էր: Նման փաստաթղթի ընդունումը, անշուշտ, բարոյական հաղթանակ էր սփյուռքահայութեան համար, ինչը ստիպում է Հայկական կազմակերպութիւններին էլ ավելի ակտիվ գործունեութիւն ծավալել: Ավելին՝ այն մեկ անգամ էլ վկայում էր, որ միջազգային հանրութիւնը ճանաչել ու դատապարտել է Հայոց ցեղասպանութիւնը:

1984 թ. օգոստոսի 7-ին ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի Փոքրամասնութիւնների խտրականութեան կանխման ու պաշտպանութեան ենթահանձնաժողովի՝ ցեղասպանութեան կանխման և դրա համար նոր զեկուցող անգլիացի՝ Բենջամեն Ուայթեքերը⁴⁴² իր ելույթում Հայտարարում է. «Ցավում եմ, որ 1973 թ. պատրաստած զեկուցադրից հանվել է 30-րդ պարբերութիւնը, որում հիշատակվում էր 20-րդ դարի կարևոր ցեղասպանութիւններից մեկը: Հետևաբար, իմ կողմից վերամշակված տարբերակում հիշատակվում է նաև այդ ցեղասպանութիւնը»⁴⁴³:

⁴⁴¹ «Զարթօնք», 17. V.1984: Խորհրդային Լ., Հայկական Հարցը, էջ 64-65:

⁴⁴² Բենջամեն Ուայթեքեր - բրիտանացի քաղաքական գործիչ, իրավաբան: 1966 թվականից բրիտանական խորհրդարանում եղել է պատգամավոր: 1971 թ. նշանակվել է Ազգային փոքրամասնութիւնների խմբի գործադիր տնօրէն, Հրատարակել է տասնյակ ուսումնասիրութիւններ Համաշխարհային փոքրամասնութիւնների մասին, այդ թվում՝ Հայերի: 1975 թ. որպէս բրիտանական փոքրագետ նշանակվել է ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի Փոքրամասնութիւնների խտրականութեան կանխման և պաշտպանութեան ենթահանձնաժողովում, իսկ ավելի ուշ՝ Հայերի ակտիվ մասնակցութեամբ ընտրվել է Հատուկ զեկուցող:

⁴⁴³ «Զարթօնք», 01.I.1984:

1985 թ. օգոստոսի 5-30-ը ժնեում ընթացող ՄԱԿ-ի Փոքրամասնութիւնների խտրականութեան կանխման և պաշտպանութեան ենթահանձնաժողովի 38-րդ նստաշրջանում Բ. Ուայթեքերը ներկայացնում է վերանայված և թարմացված զեկուցից, որի 24-րդ պարբերութիւնում Հայոց ցեղասպանութիւնը որակվում է որպէս ցեղասպանութեան օրինակ 20-րդ դարում: Զեկուցադրում հիշատակվում էր 20-րդ դարի ցեղասպանութեան 9 դեպք: Հայերի ցեղասպանութեան մասին գրված էր. «... անկախ իշխանութիւնների և վկաների արժանահավատ գնահատմամբ, Հայ բնակչութեան կեսից ավելին, ըստ երևույթին, սպանվել կամ մահվան քարավաններ է ուղարկվել: Դա հաստատվում է ԱՄՆ-ի, Գերմանիայի և Մեծ Բրիտանիայի արևիվային փաստաթղթերով, ինչպէս նաև այն ժամանակ Օսմանյան կայսրութիւնում ներկայացված, այդ թվում նրա դաշնակից Գերմանիայի, դիվանագետների վկայութիւններով»⁴⁴⁴: Բանգլադեշի, Եգիպտոսի, Հորդանանի, Մարոկոյի և երվրոպական մի շարք երկրների ներկայացուցիչներ իրենց ելույթներում տեղին չեն համարում փաստաթղթում Հայոց ցեղասպանութեան հիշատակումը՝ ակնարկելով, որ Թուրքիան հանդիսանում է ՆԱՏՕ-ի անդամ: Օգոստոսի 19-ին իրենց հիմնավորումներով հանդէս են գալիս նաև՝ Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի Միջազգային հարցերի հանձնախմբի ներկայացուցիչ Ե. Թորիկյանը, Գերութեան դեմ Մարդու իրավունքների պաշտպանութեան ընկերութեան անդամ Հ. Պալյանը, Բնիկների Համաշխարհային ընկերութեան ներկայացուցիչ Հ. Սասունյանը, Ազգերի և ժողովուրդների միջև եղբայրական միութեան միջազգային շարժման անդամ Բ. Մալխասյանը⁴⁴⁵:

Օգոստոսի 29-ին Բ. Ուայթեքերի կազմած զեկուցագիրը քվեարկութեան է դրվում. 24-րդ պարբերութեան կողմ քվեարկում են 14 երկրի փորձագետ (Արգենտինա, Ֆրանսիա, ԱՄՆ, Մեքսիկա, Հարավսլավիա, Զինաստան, Ճապոնիա, Նիդերլանդներ, Գանա, Հնդկաստան, Բելգիա, Կանադա և Էկվադոր) դեմ՝ մեկ (ԽՍՀՄ) և ձեռնպահ՝ 4 (Բանգլադեշ, Եգիպտոս, Հորդանան, Մարոկո)⁴⁴⁶:

⁴⁴⁴ Revised and updated report on the question of the prevention and punishment of the crime of genocide : corrigendum / prepared by B. Whitaker, E/CN.4/Sub.2/1985/6/Corr.1

⁴⁴⁵ «Զարթօնք», 03.IX.1985:

⁴⁴⁶ Report of the Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities on Its Thirty-Eighth Session, Geneva, 5-30 August, 1985, <http://undocs.org/en/E/CN.4/Sub.2/1985/57>

Քվեարկութան արդյունքները հաստատում էին, որ ենթահանձնաժողովը արձանագրել և ընդունել է Բ. Ուայթեքերի զեկուցադիրը, սակայն փաստաթուղթը այդպես էլ չի ներկայացվում ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի վավերացմանը: Դա կրկին պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ աշխարհաքաղաքական իրավիճակը Թուրքիայի շուրջ մնում էր անփոփոխ: Թուրքիան ՆԱՏՕ-ի անդամ էր ու իբրև այդպիսին՝ ԱՄՆ-ի դաշնակիցը: Թեպետ փաստաթուղթը չներկայացվեց հանձնաժողովի վավերացմանը, բայց այն արդեն հաղթանակ էր, քանի որ նստաշրջանում ընդունված զեկուցագրի 24-րդ պարբերության մեջ «1915-1916 թթ. հայերի օսմանյան ջարդը» որակվեց որպես ցեղասպանության օրինակ:

Սփյուռքահայերը հաջողություն են գրանցում նաև 1987 թ. հունիսի 18-ին, երբ Եվրախորհրդարանը հատուկ բանաձև է ընդունում Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին: Նկատենք, որ կառույցում Հայոց ցեղասպանության հարցը քննարկման էր դրվել դեռևս 1983 թ. սեպտեմբերի 19-ին. սոցիալիստներ Պ. Դյուպորը (Ֆրանսիա) և Է. Գլինը (Բելգիա) ներկայացնում են «Հայկական հարցի քաղաքական լուծման վերաբերյալ» օրինագիծը: 1984 թ. հունվարի 22-ին այն քննարկվում է Եվրախորհրդարանի քաղաքական հարցերի հանձնաժողովի նիստում: Փաստաթղթում նշվում է, որ Եվրախորհրդարանը «ԵՏՀ-ի (Եվրոպական տնտեսական համայնքի. - Բ.Մ.) նախարարների խորհրդից պահանջում է.

- հայտարարել ցեղասպանությունը ճանաչելու մասին,
- հասնել այն բանին, որպեսզի Թուրքական կառավարությունը ընդունի 1915 թ. ցեղասպանության պատմական փաստը,
- համոզել Թուրքիայի կառավարությունը, որ Թուրք-հայկական խնդրի արդարացի ու հիմնավոր լուծումը հնարավոր է միայն քաղաքական երկխոսության միջոցով,
- հասնել նրան, որ ՄԱԿ-ը նույնպես ընդունի նույնանման հայտարարություն»⁴⁴⁷:

Հանձնաժողովի որոշ անդամներ առաջարկում են հարցն ընդգրկել Թուրքիայի վերաբերյալ Եվրախորհրդարանին ներկայացվելիք ընդհանուր զեկուցագրի մեջ: Սակայն Գերմանիայի Ֆեդե-

րատիվ Հանրապետությունից ընտրված պատգամավորների գործունեության արդյունքում օրինագծի քննարկումը հետաձգվում է մինչև 1984 թ. հունիսը՝ խորհրդարանական ընտրությունների ավարտը: Դրան հետևում է 200 նշանավոր ֆրանսիացիների՝ Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու վերաբերյալ ԵՏՀ-ին ուղղված պահանջը: Կոչի նախաձեռնությունը պատկանում էր «Solidarité franco-armeniennne» կազմակերպությանը⁴⁴⁸: Փաստաթղթի տակ ստորագրել էին անվանի գրողներ, գիտնականներ, քաղաքական գործիչներ, դերասաններ, բեմադրիչներ: Կոչում, մասնավորապես, ասվում էր. «20-րդ դ. առաջին ցեղասպանությունից արդեն 68 տարի է անցել: Մինչդեռ հայերը մինչ օրս սպասում են, որ արդարությունը գործի կդրվի իրենց նկատմամբ ևս»⁴⁴⁹:

1984 թ. հոկտեմբերի 16-ին սոցիալիստական ֆրակցիայի նախագահ Ա. Սաբին (Ֆրանսիա), Քաղաքական հարցերի հանձնաժողովի փոխնախագահ Ժ. Շարգատը, Է. Գլինը և ուրիշներ կրկին Եվրախորհրդարանի քննարկմանն են ներկայացնում Հայկական հարցի մասին օրինագիծը: Դեկտեմբերին Հանձնաժողովը էթնիկական խնդիրների մասնագետ Ժակ Վանդեմյուլբուրեին (Բելգիա) հանձնարարում է համակողմանիորեն ուսումնասիրել հարցը և համապատասխան զեկուցագիր պատրաստել⁴⁵⁰:

Եվրոպական կառույցում քննարկումները շարունակվում էին. 1985 թ. նոյեմբերի 30-ին գիտություն ու մշակույթի ականավոր մի շարք եվրոպացի գործիչներ կրկին նամակով դիմում են Ֆրանսիայի նախագահ Ֆ. Միտերանին՝ խնդրելով հայերի ցեղասպանությունը դատապարտող օրինագիծը ներկայացնել դեկտեմբերի 2-3-ը Լյուքսեմբուրգում կայանալիք Եվրոպական խորհրդի հերթական նիստին: Փաստաթուղթը ստորագրել էին Ա. Մորալիան (Իտալիա), Շ. Մաք-Բրայդը (Իռլանդիա), Ա. Պերես Էսքիվելը (Արգենտինա), Ջ. Ուայլդը (ԱՄՆ), Գ. Գրասը (ԳՖՀ), Ֆ. Ռիկոն (Բելգիա) և ուրիշներ⁴⁵¹: Նամակում նշված էր, որ Հայոց ցեղասպանության «ճանաչումը պէտք է բխի նաև մարդկային իրավանց տիեզերա-

⁴⁴⁸ «Ազգային մշակույթ» (Բելյուք), 24. VI. 1984:

⁴⁴⁹ «Le Monde» (Paris), 16. V. 1984.

⁴⁵⁰ «Զարթոնք», 11.I.1985:

⁴⁵¹ Կիրակոսյան Ա., Սաֆրաստյան Ռ., Եվրոպական խորհրդարանի բանաձևը «Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին».- «Բանբեր Հայաստանի արվիվների», Երևան, 1988, №2, էջ 55: Կիրակոսյան Ա., Ակնարկներ Հայկական հարցի և Եղեռնի միջազգային ճանաչման պատմության, էջ 184: «Ազգակ», 02.XII.1985:

⁴⁴⁷ Կիրակոսյան Ա., Ակնարկներ Հայկական հարցի և Եղեռնի միջազգային ճանաչման պատմության, Երևան, 2006, էջ 183-184:

կան իրաւունքներուն կառչած եւրոպական բոլոր երկիրներն»⁴⁵²: Ի դեմս՝ Թուրքիայի ձեռնարկած քայլերի, 1985 թ. դեկտեմբերի 16-ին Ֆրանսիայի արտաքին գերատեսչութեան ղեկավար Ռոլան Դյուժան Բրյուսելում կայացած Եվրոպական տնտեսական Համայնքի արտաքին գործերի նախարարների ժողովին առաջարկում է պատգամավորների հանձնախումբ ստեղծել, որը փաստերի հիման վրա հիմնավոր եզրակացութիւն կտա 1915 թ. Ցեղասպանութեան վերաբերյալ⁴⁵³: Դրան ուղղված Թուրքական պատասխանը չի ուշանում. Հաջորդ օրը՝ դեկտեմբերի 17-ին, Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարութեան խոսնակ Յ. Էրալփը դատապարտում է արված առաջարկը՝ տեղեկացնելով, թե Թուրքական արխիվները բաց են պատմաբանների առջև⁴⁵⁴:

1985 թ. դեկտեմբերին Ժ. Վանդեյոյլբրուքին Եվրախորհրդարանի քաղաքական հարցերի հանձնաժողովի քննարկմանն է ներկայացնում իր պատրաստած գեկուցագիրը, որի քննարկումը 1986 թ. փետրվարին կրկին հետաձգվում է՝ հանձնաժողովի անդամների կողմից տեքստում ուղղումներ կատարելու պատրվակով⁴⁵⁵: Վերջապես, 1987 թ. փետրվարի 25-ին Հանձնաժողովը ձայների մեծամասնութեամբ՝ 25 կողմ, 23 դեմ և 2 ձեռնպահ, հավանութիւն է տալիս ներկայացված օրինագծին՝ միաժամանակ փաստաթղթում «ցեղասպանութիւն» բառը փոխարինելով «անարդարութիւն»-ով⁴⁵⁶:

Այս փաստաթուղթը դժգոհութիւն է առաջացնում Հայ դատի հանձնախմբերում, որոնք անմիջապես նամակներով դիմում են Եվրոպական երկրներին կառավարութիւններին: Նրանց աջակցում է կաթողիկոս Վազգեն Ա.-ն: Նա դիմում է Եվրոպական խորհրդարանի նախագահին ու Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի գլխավոր քարտուղարին և խնդրում միջազգային ասպարեզում պաշտպանել Հայոց ցեղասպանութեան ճանաչման գործընթացը⁴⁵⁷:

Ի վերջո, Եվրախորհրդարանի պատգամավորներին խնդրո առարկա կոչով կրկին դիմում է «Solidarité franco-arménienne» կազմակերպութիւնը: Կառույցի ներկայացրած փաստաթղթի տակ իրենց ստորագրութիւններն էին դրել գրողներ Ֆ. Սազանը, Է. Իոնեսկոն և Ա. Թրուայան, երգիչ Շ. Ազնավուրը, պատմաբան Իվ

Տերնոնը, Նոբելյան մրցանակի դափնեկիրներ Ա. Լվոֆն ու Լ. Նոելը և ուրիշներ: Նրանք խորհրդարանին կոչ էին անում. «Որպէս ցեղասպանութիւն որակել բնաջնջման այն ծրագիրը, որն իրականացվել էր Հայերի նկատմամբ, և այդպիսով տեղ հատկացրել մարդկութեան ու Եվրոպայի հիշողութեան մեջ նրանց, ովքեր դեռևս գերեզման չունեն այս աշխարհում»⁴⁵⁸:

1987 թ. հունիսի 18-ին Ստրասբուրգում Եվրախորհրդարանը 68 կողմ և 60 դեմ հարաբերակցութեամբ հավանութեան է արժանացնում «Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին» բանաձևը: Փաստաթուղթը, որի ընդունումը մեծ գոհունակութիւն է պատճառում ողջ հայութեանը, պարունակում էր նաև դրույթներ, որոնցով դատապարտվում էր Հայկական զինյալ պայքարը:

Եվ այսպէս, Եվրոպական խորհրդարանը Հայերի նկատմամբ 1915-1917 թթ. Օսմանյան կայսրութեան տարածքում տեղի ունեցածը որակում էր «ցեղասպանութիւն, միաժամանակ նշում, որ ժամանակակից Թուրքիան պատասխանատու չի կարող համարվել Օսմանյան կայսրութեան հայ բնակչութեան ողբերգութեան համար և ամենայն հաստատակամութեամբ ընդգծում է, որ պատմական այդ իրադարձութիւնների ճանաչումը որպէս ցեղասպանութիւն առիթ չի կարող լինել քաղաքական, իրավական կամ նյութական որևէ պահանջի այսօրվա Թուրքիայի նկատմամբ»⁴⁵⁹: Բացի այդ, Եվրախորհրդարանը պահանջում էր՝ ճնշում գործադրել Թուրքական կառավարութեան վրա՝ 1915 թ. կազմակերպված Հայերի ցեղասպանութիւնը ճանաչելու համար և նպաստել Թուրքիայի ու Հայերի լիազոր ներկայացուցիչների միջև քաղաքական երկխոսութիւն հաստատելու գործին⁴⁶⁰: Մատնանշվում էին մարդու իրավունքների խախտումները, ժողովրդավարութեան բացակայութիւնը Թուրքիայում: Բանաձևը պահանջում էր, որ «Թուրքիայում ապրող Հայկական փոքրամասնութեան նկատմամբ արդարացի վերաբերմունք լինի նրա ազգային ինքնատիպութեան, լեզվի, դավանանքի, մշակույթի և կրթական համակարգի հարցում...»⁴⁶¹: Որոշակի տեղ էր տրվում պատմական հուշարձանների պահպանութիւնը բարե-

⁴⁵⁸ Կիրակոսյան Ա., Սաֆրաստյան Ռ., Եվրոպական խորհրդարանի բանաձևը «Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին».- «Բանբեր Հայաստանի արխիվներ», Երևան, 1988, № 2, էջ 56:

⁴⁵⁹ Հայոց ցեղասպանութեան դատապարտումը միջազգային կազմակերպութիւնների կողմից (1984-1987 թթ.), կազմող և ներածականի հեղինակ Լ. Բարսեղյան, Երևան, 1999, էջ 9:

⁴⁶⁰ Նույն տեղում:

⁴⁶¹ Նույն տեղում:

⁴⁵² «Ազգակ», 02.XII.1985:

⁴⁵³ «Ազգակ», 18. XII. 1985:

⁴⁵⁴ Նույն տեղում:

⁴⁵⁵ «Զարթոնք», 04.I.1986:

⁴⁵⁶ «Զարթոնք», 27.II.1987:

⁴⁵⁷ Հաղորդագրութիւն. - «Էջմիածին», 1987, Ե-Ձ, էջ 5:

լավելու անհրաժեշտությունը: Եվրախորհրդարանը ԵՏՀ անդամ երկրներին կոչ էր անում հռչակել «20-րդ դարում գործադրված ցեղասպանություն ու մարդկություն դեմ հանցագործությունների զոհերի հիշատակի օր»⁴⁶²: Բանաձևում միաժամանակ դատապարտվում էր «1973-1986 թվականների ընթացքում Հայկական խմբավորումների անիմաստ ահաբեկչությունը, ինչպես նաև՝ բազմաթիվ մահափորձեր, որոնց հետևանքով զոհվեցին կամ վիրավորվեցին շատ անմեղ մարդիկ, ինչը դատապարտվեց Հայ ժողովրդի ճնշող մեծամասնություն կողմից», իսկ «առանձին կազմակերպությունների կողմից ի գործ դրվող բոլոր բռնի գործողություններն ու ահաբեկչական ձևերը հատկանշական չեն Հայ ժողովրդին»⁴⁶³:

Սփյուռքահայ մամուլը գոհունակություն էր արտահայտում տեղեկացնում էր, որ 1987 թ. հունիսի 18-ին Ստրասբուրգում Եվրախորհրդարանի նիստում ձայների մեծամասնությամբ ընդունվել է Հայոց ցեղասպանության մասին բանաձևը⁴⁶⁴: Ֆրանսիական մամուլն ու ռադիոկայաններն էլ անմիջապես Հայտնել են՝ երկու տարվա ձգձգումից հետո բանաձևը վերջնականապես ընդունվել է: Ավելին՝ հաղորդում էին, որ շուրջ երկու հազար Հայեր հավաքվել են Ստրասբուրգի խորհրդարանի առջև ու մեծ խանդավառությամբ դիմավորել են այդ որոշումը՝ երգելով «Մարսելյոզ» և Հայ ազգային երգեր⁴⁶⁵:

Հուլիսի 10-ին «Արարատ» թերթը հրատարակում է Եվրախորհրդարանի բանաձևի ամբողջական տեքստը⁴⁶⁶: Սփյուռքահայ մամուլի բոլոր օրգանները վերատպում են այդ հաղորդագրությունը:

Ինչպես և ասվել է, բանաձևի ընդունումը հերթական դժգոհությունն է առաջացնում Թուրքիայում: Նախ՝ Ստրասբուրգում գտնվող Թուրքիայի խորհրդարանական պատվիրակությունը մամուլի ասուլիս է հրավիրում՝ հայտարարելով. «Հայկական ընդունված բանաձևը կհիմնվեր պատմական զեղծումներու և նենգափոխությունների վրա»⁴⁶⁷: Ապա Թուրքական կառավարության հայտարարության մեջ պաշտոնական Անկարան մերժում է բանաձևը՝ այն բնութագրելով որպես «կողմնակալ» ու «ռասիստական» փաստա-

թուղթ⁴⁶⁸: Թուրքիայի նախագահ Բ. Էվրենն էլ Անկարայում, Սվազում, Խարբեղում և այլ քաղաքներում ունեցած իր ելույթներում մեղադրում է Եվրախորհրդարանի անդամներին, որ թուլլատրել են նման որոշում ընդունել, որը «հարվածում է ՆԱՏՕ-ի դաշնակցին»: Նա հիշեցնում է 1920-1921 թթ. Ալեքսանդրապոլի, Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերը, վստահեցնում, որ Հայկական հարցը փակված է և իրեն զարմացնում է, թե ինչու են այսօր այն արծարծում⁴⁶⁹:

Մինչդեռ Եվրախորհրդարանի բանաձևը միջպետական կազմակերպության կողմից ընդունված պաշտոնական առաջին փաստաթուղթն էր, որում Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ երիտթուրքական կառավարության հանցավոր գործողությունները Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության նկատմամբ որակվում են որպես ՄԱԿ-ի 1948 թ. «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիայով սահմանված ցեղասպանության դրսևորում: Թուրքիան, փաստորեն, ելնելով այն իրողությունից, որ Եվրոպական խորհրդարանը, ինչպես նաև ՄԱԿ-ը իրավական տեսանկյունից պատժամիջոցների կիրառման իրավունքներով օժտված չեն, հրաժարվում է բանաձևի գոյություն փաստն ընդունելուց:

1980-ական թվականներին Թուրք ղեկավարությունը, ոչ միայն շարունակում էր իր ժխտողական քաղաքականությունը, այլև ամեն կերպ փորձում էր հիմնավորել Հայերի՝ Թուրքերին ենթադրյալ կոտորելու փաստը: 1984 թ. հոկտեմբերի 8-11-ը էրզրումի համալսարանում կայանում է գիտաժողով՝ նվիրված «Հայ-թուրքական պատմական հարաբերություններին: Զեկուցումներով հանդես են գալիս պրոֆեսորներ, դիվանագետներ, գիտնականներ և այլք: «Զարթօնք» թերթի գնահատմամբ. «Ըստ էության հակահայ մոլուցքը և հակադիտական ու հակապատմական մոտեցումն է, որ տիրապետող եղած է բոլոր ելույթներում, առանց բացառություն»⁴⁷⁰: Ելույթ ունեցողների հիմնական թեզն էր՝ հերքել Հայոց ցեղասպանության փաստը՝ հայտարարելով, թե, իբր, «Հայերը օտար պետություննց եւ հատկապես Ռուսիո կողմն գրգռվելով ապստամբան

⁴⁶² Նույն տեղում:

⁴⁶³ Նույն տեղում:

⁴⁶⁴ «Զարթօնք», 20.VI.1987: «Նոր աշխարհ» (Աթենք), 23.VI.1987:

⁴⁶⁵ Նույն տեղում:

⁴⁶⁶ «Արարատ», 10.VII.1987:

⁴⁶⁷ «Արարատ» (Բուենոս Այրես), 08.VII.1987:

⁴⁶⁸ Կիրակոսյան Ա., Սաֆրաստյան Ռ., Եվրոպական Խորհրդարանի բանաձևը «Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին».- «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 1988, №2, էջ 58: Կիրակոսյան Ա., Ակնարկներ Հայկական հարցի և Եղեռնի միջազգային ճանաչման պատմության, էջ 187:

⁴⁶⁹ «Զարթօնք», 28.VI.1987:

⁴⁷⁰ «Զարթօնք», 14. XI.1984:

ըլլալով՝ բախումներու ընթացքին իրենցմէ 300 հազար անձեր կորանցուցած են իրենց կյանքը, մինչդեռ այս կռիվներու հետեւանքով երկու միլիոն թուրքեր ըսպաննված են եղեր»⁴⁷¹: Այդ «թեզը» հավաստի դարձնելու համար սկսեցին հուշարձանը հուշարձանի հետեւից կանգնեցնել, այսպես կոչված, «հայերի կոտորածների զոհերի համար»: 1986 թ. հոկտեմբերին Թուրքիայի նախագահ Ք. Էվրենն էրզրումի նահանգի Ալաճա գյուղի հուշարձանի բացման արարողության ժամանակ նշում է. «... քաղաքական վերիվայրումներու եւ տազնապներու հետ միասին, սկսած են նաեւ հայերու հողային պահանջները... եթէ այդպէս ուժ մը ունին թող գան ու առնեն եւ մենք ալ տեսնենք ... այնքան առաջ կերթան՝ ամբողջ աշխարհին ըսելու թէ Ապրիլ 24-ը Հայոց ցեղասպանութեան օր հռչակեն: Մինչդեռ թուրքերն են, որ բուն սպանդին ենթարկուած են: Ասիկա այժմ ստիպված ենք ամբողջ աշխարհին ցոյց տալ՝ մենք ալ մեր կարգին յուշարձաններ բանալով»⁴⁷²: Մինչ այդ՝ սեպտեմբերի 27-ին, Անկարայում ավարտվել էր «Թուրքիայի պատմագիտական 10-րդ համագումարը», որտեղ փորձ է արվել հիմնավորել, որ ներկայիս Անատոլիան, այսինքն՝ Արեւմտյան Հայաստանը հայերի հայրենիքը է⁴⁷³:

Միջազգային հանրությունը, սակայն, չէր կիսում թուրքական տեսակետները և իր գործունեությունները հակազդում էր Թուրքիայի քաղաքականությանը: 1980-ական թվականներին տեղի ունեցան միջազգային մի շարք գիտաժողովներ, որոնցում Հայոց ցեղասպանության հարցը դրված էր ուղղակի օրակարգերում կամ էլ զբաղվում էր դրանց աշխատանքների կարևոր բաժինը: Այսպես, 1982 թ. Թեյ-Ավիվում կայացավ «Բնաջնջման և ցեղասպանություն միջազգային կոնֆերանս», 1987 թ. Աթենքում՝ «Հայկական հարցը և թուրքական ծավալապաշտությունը», 1988 թ. Օքսֆորդում՝ գիտնականների միջազգային կոնֆերանս՝ «Հիշել հանուն ավազայի» խորագրով, 1989 թ. Կալիֆորնիայի համալսարանում՝ միջազգային սիմպոզիում՝ «Հայերի ցեղասպանություն. Պատմություն, քաղաքականություն, բարոյագիտություն» թեմաներով, նաև՝ 1990 թ. Երևանում՝ «Հայերի ցեղասպանություն. պատմություն, տեսություն, քաղաքական պատասխանատվություն» օրակարգով⁴⁷⁴:

Միաժամանակ, խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում հրատարակվել է հայ ժողովրդի պատմություն, Հայկական հարցի, Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ մեծաքանակ գրականություն: 1980 թ. Լոնդոնի «Croom Helm» հրատարակչությունը տպագրում է Քրիստոֆեր Ջ. Ուոքերի «Հայաստան. ազգի վերապրումը» խորագրով աշխատությունը՝ նվիրված հայ ժողովրդի պատմությանը, մասնավորապես՝ Հայկական հարցում եվրոպական տերությունների քաղաքականությանը, Հայոց ցեղասպանությանը, Հայաստանի առաջին հանրապետությանը, Խորհրդային Հայաստանի և Սփյուռքի պատմությանը: Հեղինակը հատուկ հետաքրքրություն է ցուցաբերել նաև հայ ժողովրդի ժամանակի պատմության նկատմամբ՝ այցելել է Վան, Կարս, Անի, Երևան, Էջմիածին: Գրքում զետեղված են աչքի ընկած ավելի քան 120 անվանի հայ մարդկանց համառոտ կենսագրական տեղեկություններ ու քարտեզներ⁴⁷⁵:

Հարկ է ընդգծել, որ հանրային, թե գիտական քննարկումների նախապատրաստական աշխատանքներին առավելագույն մասնակցություն են բերել Սփյուռքի կազմակերպությունները՝ կուսակցություններն ու քաղաքական հոսանքները, միջմիութենական մարմինները, Հայ դատի հանձնախմբերը, հայագիտական հաստատություններն ու անհատ գիտնականները, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը, Ամերիկայի Հայկական համաժողովը:

1987 թ. Արեւմտյան Բեռլինում ստեղծվել է Հայկական տեղեկատվության և փաստագրության կենտրոն, որի նպատակն էր ժողովել հայ ժողովրդի պատմության, ցեղասպանության հետ առնչվող վավերագրեր, փաստական նյութեր և դրանք մատուցել համաշխարհային հասարակայնությանը, օժանդակել մասնագետներին: Ինչպես հայտնում է Աթենքում հրատարակվող «Երևան» թերթը, կենտրոնի տրամադրություն տակ էր 1894-1922 թթ. Հայերի դեմ գործադրված հալածանքների վերաբերյալ փաստագրական հավաքածու, 1915-16 թթ. Մեծ եղեռնին վերաբերող շուրջ 200 լուսանկար, հայ ժողովրդի պատմության, մշակույթի, ազգագրություն, ճարտարապետական կոթողների վերաբերյալ այլևայլ նյութեր: Կենտրոնի կազմակերպիչներն էին Ժիրայր Քոչարյանը և Թեսսա Հոֆմանը⁴⁷⁶: Ի դեպ համանման կենտրոն 1983 թվականից գործում էր Փարիզում⁴⁷⁷:

⁴⁷¹ Նույն տեղում:

⁴⁷² «Զարթոնք», 10. X.1986:

⁴⁷³ «Զարթոնք», 18. XI.1986:

⁴⁷⁴ Դավաքյան Կ., Հայ սփյուռքի պատմություն, Երևան, 1992, էջ 172:

⁴⁷⁵ Walker Ch., Armenia: The Survival of a Nation, London, 1980.

⁴⁷⁶ «Երևան» (Աթենք), 07. II. 1987:

⁴⁷⁷ «Հատալ», 12. X. 1983:

1987 թ. մայիսի 9 -11-ը Վիեննայում Հայկական համագործակցության միությունը Ավստրիայի մասնաճյուղը և Արևմտյան Բեռլինում գործող Հայկական տեղեկատվության և փաստագրության վերահիշյալ կենտրոնը հրավիրում են համագումար՝ Թուրքիայի ազգային քաղաքականությունը քննելու համար: Դրա շարժառիթը եղել է Հելսինկիի համաձայնությանը նվիրված հերթական հանդիպումը: Նիստերին մասնակցել են թղթակիցներ Գերմանիայից, Շվեյցարիայից, Ավստրիայից, Հունաստանից, Կիպրոսից, Բուլղարիայից և Մարդու իրավունքների պաշտպանության տարբեր ազգերի կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ: Եղել են բազմաթիվ ելույթներ: Հուլյն պատմաբան Կոստանդինոս Փոթիատիսն իր գեկուցման մեջ նշում էր. «Հայերը և հույները կազմել են երեքմսի փոքրասիական ամենամեծ թվաքանակ ունեցող քրիստոնյա ժողովուրդները, իսկ այժմ 1915-1922-ի կոտորածներից հետո կազմում են աննշան փոքրամասնություն և ապրում են հիմնականում Կ. Պոլսում: Հայերի թիվը այսօր կազմում է 60 000, հույներինը՝ 3500 և Սև ծովի ափին՝ բռնի իսլամացած կամ գաղտնի քրիստոնյա հույները՝ 400 000»⁴⁷⁸:

1988-1990 թթ. Խորհրդային Հայաստանում ծավալված ազգային-ժողովրդավարական շարժումն ու Ղարաբաղի հարցը համայն հայության ուշադրության կենտրոնում էր: Բայց անուշադրության չէր մատնված և Հայկական հարցը, որը շոշափելի դարձանք էր Կարաբաղում ինչպես Խորհրդային Հայաստանում, այնպես էլ Սփյուռքում, ինչը լրջորեն անհանգստացնում է Թուրքիային: 1988 թ. նոյեմբերի 22-ին Խորհրդային Հայաստանի Գերագույն խորհուրդն ընդունում է «Օսմանյան Թուրքիայում հայերի 1915 թ. ցեղասպանության դատապարտման մասին» օրենքը: Դատապարտելով հայերի ցեղասպանությունը որպես մարդկության դեմ ուղղված ծանրագույն հանցագործություն՝ ապրիլի 24-ը հայտարարվում է Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր: Առաջարկվում է ներկայացվում ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահություն՝ 1915 թ. ցեղասպանությունը ճանաչելու և դատապարտելու մասին⁴⁷⁹: Չնայած, որ գործընթացը Խորհրդային Հայաստանում սկսվել էր ավելի վաղ⁴⁸⁰:

⁴⁷⁸ «Զարթոնք», 22. VII.1987:

⁴⁷⁹ Բարսեղյան Լ., Հայոց ցեղասպանության հրապարակայնորեն դատապարտման և ճանաչման ժամանակագրություն (1915-2004 թթ.), Երևան, 2001, էջ 35:

⁴⁸⁰ Մանրամասն տես Հարությունյան Ա., Հայոց ցեղասպանությունը 50-րդ տարեկիցը և երկրորդ Հանրապետությունը, էջ 126-134:

1986 թվականից Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչման դիրքորոշումից հեռացած Ֆրանսիան՝ 1988 թ. նախագահական ընտրություններին ընդառաջ կրկին օրակարգ է մտցնում Հայկական հարցը: Ֆրանսահայերի ու երկրի քաղաքական գործիչների կոչներին միանալով՝ արտաքին գործերի նախարար Ծառլ Պասկուան հայտարարում է. «Թուրքիայի ներկա իշխանությունները հայերու հետ կարող են լեզու գտնել միայն այն օրը, երբ ընդունեն, որ 1915 թ. իրենց երկրի ղեկավարները պատասխանատու են տեղի ունեցած անգթությունների և ցեղասպանության համար: Թեև իրենք ուղղակի մասնակցություն չունեն տեղի ունեցածում, սակայն հանդիսանում են ժառանգներն իրենց պատմության և հայրենիքի»⁴⁸¹: 1989 թ. դեկտեմբերին «Solidarité franco-arménienne» կազմակերպության նախաձեռնությամբ կազմակերպված ցեղասպանության հարցի քննարկման միջազգային համագումարում Փրանսիացի քաղաքական գործիչներ Սիմոն Վեյլը, Լուի Մերմալը, Ալեն Քարինոն, Ֆրանսիայի մարդասիրական աշխատանքների պետական նախարար Բեռնար Քուլչները 1915 թ. դեպքերն որակեցին ցեղասպանություն⁴⁸²: Այս ամենը վկայում էր, որ պաշտոնական Փարիզը վերադառնում էր 1980-ական թվականների սկզբին Հայկական հարցում որդեգրած քաղաքականությանը:

Համանման զարգացումներ են տեղի ունենում ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչների պալատում. այստեղ սկսվում է Հայոց ցեղասպանության պաշտոնական ճանաչման գործընթացի հերթական ակտը: Սկզբում՝ 1989 թ., դա դրսևորվում է հիմնականում ԱՄՆ-ի Կոնգրեսում շրջանառվող համապատասխան՝ ներկայացուցիչների պալատի թիվ 36 համատեղ, թիվ 417 համատեղ և Սենատի թիվ 212 համատեղ բանաձևերով, դրանց շուրջ ծավալված աննախադեպ բռն քննարկումներով, իսկ 1990 թ. Հայոց ցեղասպանության 75-րդ տարեկիցի կապակցությամբ նախագահ Ջորջ Բուշ-ավագի պաշտոնական ուղերձով: ԱՄՆ-ի նախագահը 1915-1923 թթ. Օսմանյան կայսրության իշխանությունների կողմից իրականացված քաղաքականությունն անվանում է «մարդկության դեմ հանցագործություն»: Մինչդեռ 1988 թ. նախագահի թեկնածու եղած ժամանակ՝ ընտրապայքարի ընթացքում, խոստանում էր ընտրվելու դեպքում ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը: Իրականությունը,

⁴⁸¹ «Le Monde», 24. II.1988.

⁴⁸² «Ազգակ», 12. XII. 1989.

սակայն, այն էր, որ ժամանակին ամերիկահայերին նման խոստովանումներ էին տվել Ջ. Քարտերը և Ռ. Ռեյզանը: Նախագահ Ջ. Բուշ-ավագը, ինչպես և Ջ. Քարտերը չեն կատարում նախընտրական խոստովանում և իրենց ուղերձներում 1915-1923 թթ. Իրադարձությունները չեն որակում որպես ցեղասպանություն: Թեև պետք է ասել, որ ԱՄՆ նախագահի՝ Հայերի կոտորածները որպես ցեղասպանություն բնորոշելու գործոնի դերը չպետք է գերազնահատել: Հարկ է հիշել, որ 1981 թ. նախագահ Ռ. Ռեյզանն իր թիվ 4838 ուղերձում օգտագործել էր հենց «Հայոց ցեղասպանություն» ձևակերպումը, որը, սակայն, ամենևին էլ չէր ազդարարել ամերիկյան գործադիր իշխանությունների կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչումն ու ԱՄՆ-ում այդ գործընթացի ավարտը: Միաժամանակ պետք է նկատել, որ հենց Բուշ-ավագի վարչակազմի գործուն միջամտությամբ էր, որ վերը նշված բանաձևերը չէին ընդունվում ԱՄՆ-ի կոնգրեսում: Նա ևս ստպված էր Անկարայի ճնշումների ներքո զիջումների գնալ: 1989 թ. Թուրքիայի արտգործնախարար Մ. Յիլմազը սպառնում էր Վաշինգտոնի հետ հարաբերությունները սառեցնել, եթե Կոնգրեսը վավերացնի Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ բանաձևը⁴⁸³: Հակահայկական ելույթներով հանդես են գալիս Թուրքիայի նախագահ Ք. Էվրենը, վարչապետ Թ. Օզալը⁴⁸⁴: Թուրքական մամուլն էլ լայնածավալ քարոզչություն էր իրականացնում: «Hürriyet» թերթը եզրակացնում է, որ հայերի գլխավոր նպատակն է. «Ստանալ Թուրքիայի արևելյան ու հարավարևելյան 22 նահանգները»⁴⁸⁵:

Ինչևէ, Վաշինգտոնում խնդրո առարկա հարցի աստիճանական մարումից հետո, ամերիկահայ կազմակերպությունների ակտիվ գործունեության արդյունքում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործընթացը փոխանցվում է նահանգներին և հսկայական ծավալներ է ընդունում: Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը վերահաստատում են Կալիֆորնիան, Կոլորադոն, Միչիգանը, Նյու Ջերսին, Մասաչուսեթսը և Մերիլենդը: Զուգահեռաբար Հայոց ցեղասպանությունը պաշտոնապես առաջին անգամ ճանաչում են 13 ամերիկյան նահանգներ. աննախադեպ երևույթ, որը հետագա-

յում էլ մնաց անկրկնելի: Այսպես, Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչած նահանգների շարքում իրար հետևից հայտնվեցին Վիրջինիան, Օհայոն, Իլինոյսը, Ռոդ Այլենդը, Փենսիլվանիան, Ալյասկան, Վաշինգտոնը, Արիզոնան, Օրեգոնը, Վիրջինիան, Քոնեքթիկուտը, Նյու Հեմփշիրը և Ֆլորիդան: Դրանով իսկ Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչած ու դատապարտած ամերիկյան նահանգների թիվը 1990 թ. հասավ 20-ի:

Եվ չնայած Միացյալ Նահանգների կոնգրեսի Ներկայացուցիչների պալատում չի հաջողվում նոր առաջընթաց գրանցել, այնուհանդերձ, ԱՄՆ-ի կոնգրեսականների և սենատորների զգալի մասի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործընթացը դիտարկվում է որպես խիստ հրատապ հարց, որից նրանք չեն պատրաստվում հրաժարվել⁴⁸⁶: Ավելին՝ 1991 թ. ապրիլի 20-ին ԱՄՆ-ի նախագահ Ջորջ Բուշ-ավագը հայտարարում է ամերիկահայերին, որ միանում է բոլոր նրանց, ովքեր Ապրիլի 24-ն ընդունում են որպես հայ ժողովրդի 1.5 միլիոնից ավելի զոհերի հիշատակի օր⁴⁸⁷:

Այսպիսով, Հայոց ցեղասպանությունը, լինելով 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանությունը, դարի վերջին տասնամյակի ընթացքում դառնալով զանազան երկրների խորհրդարանների, կառավարությունների, զանգվածային լրատվության միջոցների բուռն քննարկումների առարկա, վերածվեց միջազգային դիվանագիտության հարցի, որի միջազգային ճանաչմանն ու դատապարտմանը հասնելը դարձավ հայություն գերազույն խնդիրներից մեկը:

⁴⁸³ Киракосян А., Сафрастьян Р., Геноцид армян и османские архивы. - «Коммунист» (Ереван), 18. IV. 1990.

⁴⁸⁴ «Զարթոնք», 14. IV. 1989.

⁴⁸⁵ «Hürriyet», 21. XI. 1989.

⁴⁸⁶ Բարսեղյան Լ., Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, Հայոց ցեղասպանության դատապարտումը և Թուրքական հակազդեցությունը, Երևան, 2001, էջ 7-8:

⁴⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 8:

Համար մղվող պայքարում չկատարվեց: Սակայն 1940-1980-ական թվականներին նրանց գործունեությունն արդյունքում Հայոց ցեղասպանության խնդիրը, դառնալով միջազգային կազմակերպությունների, տարբեր պետությունների խորհրդարանների, կառավարությունների, զանգվածային լրատվության միջոցների բուռն քննարկումների առարկա, վերածվեց միջազգային դիվանագիտության հարցի՝ սկիզբը դնելով Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ու դատապարտման գործընթացին (Ուրուզվայ, Կիպրոս, Եվրախորհրդարան և այլն):

РЕЗЮМЕ

В 1921-1991 гг. в международной сфере решение Армянского вопроса было исключительной «привилегией» Армянской диаспоры (Спюрка), хотя и после Второй мировой войны СССР своими действиями давал понять Турции, что вопрос армянских земель остается открытым и в случае необходимости может быть внесен в повестку дня. Более того, в решении этого вопроса Москва особо подчеркивала роль армянской церкви и Спюрка.

Между тем политическая ситуация, возникшая в связи с «холодной войной» в 1946 г., весьма негативно сказалась на этом процессе. Турция обрела союзников в лице США и Великобритании, которые обязались защитить ее территориальную целостность. В создавшихся условиях Армянский вопрос зашел в тупик и в 1950-х годах не было предпринято каких-либо действий для его решения.

До 1970-х гг. Армянский вопрос воспринимался Спюрком как вопрос борьбы за возврат армянских земель, а впоследствии это вылилось в движение по международному признанию Геноцида, получившее название «Ай дат».

Действовавшие в Спюрке в 1960-1970-х годах армянские национальные партии, организации, комиссии по Армянскому вопросу, армянская церковь развернули широкую деятельность по пропаганде Армянского вопроса, стремясь превратить его в вопрос повестки дня международных отношений. В США, Франции и других странах это проявилось в виде культурного влияния и попыток формирования позитивного отношения международной общественности к Армянскому вопросу, равно как и в форме прямого давления на правительства данных стран.

Помимо этого, императив решения Армянского вопроса и признания Геноцида выявил радикальные настроения в некоторых кругах представителей Спюрка, и в результате 1970-е годы в Армянской диаспоре стали начальным этапом вооруженной борьбы, длившейся до второй половины 1980-х годов.

В этот же период, в 1970-1980-ые гг., заметно возрос интерес международной общественности к Армянскому вопросу, который стал предметом дискуссий в различных международных организациях, на научных и общественных форумах. В подготовке к этим дискуссиям (как на общественном, так и научном уровне) наиболее активное участие принимали организации Диаспоры – партии, комиссии по Армянскому вопросу, арменоведческие центры, а также отдельные ученые и т.д.

Развернувшийся в Спюрке процесс по международному признанию Геноцида армян заставил Турцию предпринять ряд контрдействий, заложивших основу антиармянской пропаганды и политики отрицания Геноцида со стороны Турции. Эта политика, с некоторыми изменениями, проводится и сейчас.

Таким образом, определенные сдвиги, имевшие место благодаря действиям Армянской диаспоры, не стали поворотным моментом в борьбе за признание Геноцида и решение Армянского вопроса. Тем не менее, в 1940-1980-х годах благодаря деятельности представителей Армянской диаспоры вопрос Геноцида армян, являясь предметом бурных дискуссий международных организаций, парламентов и правительств разных стран, а также средств массовой информации, стал вопросом международного дипломатического уровня, положив тем самым начало процессу признания и осуждения Геноцида армян (Уругвай, Кипр, Европарламент и т.д.).

SUMMARY

In 1921-1991 the Armenian diaspora had the exclusive «monopoly» in pursuing the Armenian cause in international arena although after World War II USSR made it clear to Turkey that the issue of the Armenian territories is not taken off the table and if necessary it can be brought back to agenda. Moreover, Moscow was greatly highlighting the role of the Armenian Church and Diaspora in resolving the issue.

Meanwhile «Cold War» started in 1946 had a negative influence on the process. Turkey gained new allies in face of the USA and the Great Britain who pledged to protect the territorial integrity of Turkey. In these conditions the Armenian cause was deadlocked and in 1950s there was no progress towards its resolution. The struggle of the diaspora Armenians became more productive starting mid-1960s on the eve of the 50th memorial date of the Armenian genocide.

Before 1970s the Armenian cause had been perceived by Armenians around the world as an issue of struggling for returning Armenian lands: later it expressed itself as a movement aimed at international recognition of the genocide and compensation getting the name «Hay Dat» (The Armenian Cause).

In 1960-1970s Armenian national parties, organizations, Hay Dat Committees operating in Diaspora and the Armenian Church conducted a wide range of activities towards the propaganda of the Armenian cause seeking to bring it into the agenda of international relations. In USA, France and other countries this was expressed in cultural penetration and trying to shape the world public opinion in favor of the Armenian cause as well as through direct impact on the public administration system of countries.

Besides, the need to resolve the Armenian cause and to recognize the Armenian genocide gradually led to radical sentiments among some circles of the Armenian diaspora as a result of which in 1970s the phase of armed struggle began in the Diaspora which continued till the 2nd half of 1980s.

At the same time, in 1970-1980s, there was a significant growth of interest among world community towards the Armenian cause; new discussions began in different international organizations, scientific and social conferences. Moreover, in all above-mentioned cases Diaspora organizations – parties, Hay Dat committees, centers for Armenian studies, individual scientists etc. have had a maximum participation on state, social and scientific levels.

The processes aimed at recognition of the Armenian genocide in diaspora during those years made Turkey take some counter-measures which short time later became the basis for the Turkish denial policy and anti-Armenian propaganda. That same policy with some transformations and additions continues at present, too.

Thus, despite some success gained by Diaspora Armenians, there was no radical change in the struggle for the Armenian cause and the recognition of the Armenian genocide. However, as a result of their activities in 1940-1980s the issue of the Armenian genocide, becoming a topic of hot discussions for international organizations, parliaments, governments of different states as well as means of mass media, turned into an issue of international diplomacy starting the process of recognition and condemnation of the Armenian genocide (Uruguay, Cyprus, Council of Europe etc.).

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՑՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ ԱՐԽԻՎՆԵՐ

ա. Արխիվային նյութեր

Հայաստանի Ազգային արխիվ

1. Ֆ. 1 (ՀԿԿ կենտկոմի ֆոնդ), ց. 034, գ. 95 (Նյութեր Սան-Ֆրանցիսկոյի Հայկական Հուշագրի վերաբերյալ):
2. Ֆ. 57 (Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի դիվան), ց. 5, գ. 231 (Փաստաթղթեր Հայկական Հարցի մասին):
3. Ֆ. 326 (Արտաքին գործերի նախարարութեան ֆոնդ), ց. 1, գ. 74 (ՍՍՀՄ Ժողովրդական կոմիսարների Սովետի 1945 թ. նոյեմբերի 21-ի, նո. 2947 որոշումը «Արտասահմանյան երկրները Հայերի ներգաղթի հետ կապված միջոցառումների մասին»):
4. Ֆ. 326 (Արտաքին գործերի նախարարութեան ֆոնդ), ց. 1, գ. 359 (Մինիստրի տեղակալի տեղեկանքը «Հայկական գաղութները մասին»):
5. Ֆ. 326 (Արտաքին գործերի նախարարութեան ֆոնդ), ց. 1, գ. 379 (Ֆրանսիայի ԽՍՀՄ դեսպանութեան առաջին քարտուղարի Լ. Մանասեյանի և ՀՀԴ կուսակցության առաջնորդ Հրանտ Սամուելյանի միջև կայացած զրույցի գրառումները «կուսակցության գործունեության մասին»):
6. Ֆ. 326 (Արտաքին գործերի նախարարութեան ֆոնդ), ց. 1, գ. 358 (Ուրուգվայի ՍՍՌՄ դեսպանատանը կայացած զրույցների գրառումները):
7. Ֆ. 326 (Արտաքին գործերի նախարարութեան ֆոնդ), ց. 1, գ. 408 (Ստամբուլի ՍՍՀՄ Գլխավոր Հյուպատոսարանի փոխ-Հյուպատոսի տեղեկանքը «Ստամբուլի Հայկական Համայնքի վիճակի մասին»):
8. Ֆ. 326 (Արտաքին գործերի նախարարութեան ֆոնդ), ց. 1, գ. 519 (Ֆրանսիայի դեսպանատանը կայացած զրույցների գրառումները):
9. Ֆ. 326 (Արտաքին գործերի նախարարութեան ֆոնդ), ց. 1, գ. 546 (Լիբանանի Հայկական Համայնքը):
10. Ֆ. 326 (Արտաքին գործերի նախարարութեան ֆոնդ), ց. 1, գ. 553 (Մինիստրության քաղաքական ինֆորմացիայի բաժնի վարիչի ինֆորմացիան Հայ գաղության երում Մեծ եղևոնի

59-րդ ամյակին նվիրված միտինգների և ցույցերի մասին՝ ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների կոմիտեի վերաբերմունքը վերջինիս):

11. Ֆ. 326 (Արտաքին գործերի նախարարության ֆոնդ), ց. 1, գ. 555 (Մինիստրի նամակ-առաջարկությունը ՍՍՀՄ Արտաքին գործերի մինիստրի տեղակալին «ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովում սովետական ներկայացուցչի միջոցով Թուրքիայում 1915 թ. Հայկական ցեղասպանության մասին արտահայտվելու վերաբերյալ»):
12. Ֆ. 409 (Էջմիածնի գերագույն հոգևոր խորհրդի ֆոնդ), ց. 1, գ. 520 (Վազգեն Ա Կաթողիկոսի կոնդակը՝ 1915 թ. Հայկական եղեռնի 50-ամյակի առթիվ):
13. Ֆ. 409 (Էջմիածնի գերագույն հոգևոր խորհրդի ֆոնդ), ց. 1, գ. 807, (Գևորգ Զ կաթողիկոսի նամակը Ի. Ստալինին):
14. Ֆ. 454 (Զորեքչյան Գևորգ - Ամենայն հայոց կաթողիկոսի ֆոնդ), ց. 1, գ. 157 (Գևորգ Զ կաթողիկոսի «Հայ ժողովրդի արդար դատի և բռնադատված իրավունքների մասին» կոնդակը):
15. Ֆ. 823 (ՀՀ կառավարությանն առընթեր կրոնի գործերի պետական խորհրդի ֆոնդ), ց. 1, գ. 19 (ՀԽՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր Հայ եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահ Ս. Հովհաննիսյանի 1947 թ. ապրիլի 14-ի գրությունը ՀԽՍՀ Մինիստրների խորհրդի նախագահ Ս. Կարապետյանին):
16. Ֆ. 823 (ՀՀ կառավարությանն առընթեր կրոնի գործերի պետական խորհրդի ֆոնդ), ց. 1, գ. 26 (Գևորգ Զ կաթողիկոսի տեղեկագիրը Արտավազդ արք. Սյուրմեյանի Անդլիական եկեղեցու առաջնորդին հուշագրով դիմելու կապակցությամբ):
17. Ֆ. 823 (ՀՀ կառավարությանն առընթեր կրոնի գործերի պետական խորհուրդի ֆոնդ), ց. 7, գ. 73 (Հաշվետվություն Վազգեն Ա Կաթողիկոս նամակագրության մասին, 1964-1965 թթ.):
18. Ֆ. 823 (ՀՀ կառավարությանն առընթեր կրոնի գործերի պետական խորհուրդ), ց. 7, գ. 77 (Գրագրություն ԽՍՀՄ եկեղեցու գործերի խորհրդի հետ...):
19. Ֆ. 823 (ՀՀ կառավարությանն առընթեր կրոնի գործերի պետական խորհուրդի ֆոնդ), ց. 7, գ. 82 (1965 թ. Վազգեն Առաջինի արտասահման կատարած ուղևորությունների հաշվետվությունները):

ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ

1. Обзор турецкой прессы, февраль-июнь, Об отношениях между Турцией и СССР, 1946.

Архив внешней политики Российской Федерации

1. Ф. 06, оп. 7, п. 2, д. 31 (Из дневника В. Молотова. Прием посла Турецкой Республики С. Сарпера. 07.06.1945 г., 18.06.1945 г.), 38 л.
2. Ф. 06, оп. 7, п. 47, д. 762 (К советско-турецким отношениям. 18.08.1945 г.), 18 л.

Բ. Հրապարակված փաստաթղթեր

Armenian National Council of America

1. A Memorandum Relating to the Armenian Question, New York, April, 1945, 11 p.
2. A Memorandum on the Armenian Question, Presented to the Council of Foreign Ministers, March 7, 1947, New York, 1947, 7 p.
3. An Appeal, To the Member Governments and Their delegates to the United Nations, July 1, 1947, New York, 1947, 5 p.
4. Memorandum Proposed Aid to Greece and Turkey presented to the Government of the United States by the Armenian National Council of America, New York, 1947, 6 p.
5. Text of memorandum to the Big Three in session in Potsdam, Germany, July 17, 1945, New York, 1945, 3 p.
6. Text of memorandum sent to the Council of Ministers for Foreign Affaires in London, September 15, 1945, New York, 1945, 3 p.
7. Text of memorandum sent by cable to the Assembly of the United Nations in London by the Armenian National Council of America and by the Conference of Armenian Compatriotic Societies in New York, January 31, 1946, New York, 1946, 2 p.
8. Text of speech of Senator Chareles W. Tobey in Carnegie Hall, April 28, 1946, New York, 1946, 4 p.
9. Text of speech of Congressman Emanuel Celler, New York, 1946, 6 p.
10. Text of speech of Congressman Charels R. Savege, New York, 1946, 4 p.
11. Text of speech of Councilman Stanly M. Isaacs, New York, 1946, 4 p.
12. Press Release No 123, Extracts of speech delivered by the Reverend Robert W. Searle at Carnegie Hall, April 28, 1946, New York, 1946, 4 p.
13. The Armenian Cause, New York, 1945, 4 p.

14. The Case of the Armenian People, Memorandum to the United Nations Conference on International Organization in San Francisco, June 4, 1945, New York, 1945, 7 p.
15. The Resolution to the United Nations Submitted by the World Armenian Congress, New York, 1947, 11 p.
16. Armenian National Council-Alexandria, Armenian Claims in the light of documents, Memorandum submitted to the United Nations organization meeting in London, January 10, 1946, Alexandria, 1946, 6 p.

Armenian National Committee

1. Հայ դատի աշխատանքներ, Հայ դատի կենտրոնական Հանձնախումբ, Պոստոն, 1967, 27 էջ:
2. Consejo Causa Armenia del Uruguay, Resoluciones De La Asamblea General. 22-04-65. Día de recordación de los Mártires Armenios (Ley 13.326), http://www.causaarmeria.org/?page_id=323

United Nations

1. Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations to War Crimes and Crimes against Humanity, A/RES/2391 (XXIII), [http://www.un.org/Docs/asp/ws.asp?m=A/RES/2391%20\(XXIII\)](http://www.un.org/Docs/asp/ws.asp?m=A/RES/2391%20(XXIII))
2. Nineteenth Session, 1321st Plenary Meeting, Monday, 25 January 1965, New York, p. 8, http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/PV.1321
3. Nineteenth Session, 1323rd Plenary Meeting, Tuesday, 26 January 1965, New York, p. 18, <http://daccessddsny.un.org/doc/UNDOC/GEN/NL6/605/72/PDF/NL660572.pdf?OpenElement>
4. Nineteenth Session, 1325th Plenary Meeting, Wednesday, 27 January 1965, New York, pp. 6-7, http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/PV.1325
5. Report of the Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities on Its Thirty-Eighth Session, Geneva, 5-30 August, 1985, <http://undocs.org/en/E/CN.4/Sub.2/1985/57>
6. Revised and updated report on the question of the prevention and punishment of the crime of genocide: corrigendum / prepared by B. Whitaker, E/CN.4/Sub.2/1985/6/Corr.1

7. Study of the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide / Prepared by Nicodème Ruhashyankiko, Special Rapporteur, E/CN.4/Sub.2/416, <http://repository.un.org/handle/11176/371706>
8. Study of the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide : Progress Report / by Nicodème Ruhashyankiko, Special Rapporteur, Document symbol: E/CN.4/Sub.2/L.583, <http://repository.un.org/handle/11176/354879>

United States Congress

1. A joint resolution designating a day of remembrance for victims of genocide, <http://thomas.loc.gov/cgi-bin/bdquery/z?d098:SJ00087>
2. A resolution expressing the sense of the House of Representatives that the foreign policy of the United States should take account of the genocide of the Armenian people with the objective of preventing any future genocide anywhere in the world, and for other purposes. <http://thomas.loc.gov/cgi-bin/bdquery/z?d098:HE00587>
3. H.J.Res.148 - Joint resolution to designate April 24, 1975, as National Day of Remembrance of Man's Inhumanity to Man. <https://www.congress.gov/bill/94th-congress/house-joint-resolution/148>
4. State of California. The Legislature. Assembly Resolution 274. 1965.
5. The Armenian Genocide Must Be Reported, Congressional Record - House, 7 March, 1979, <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/GPO-CRECB-1979-pt4/pdf/GPO-CRECB-1979-pt4-1-1.pdf>

Türkiye Büyük Millet Meclisi

1. Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 93 Birleşim, 27.4.1965, 1. Geçen Tutanak Özeti, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d01/c038/mm_01038093.pdf
2. Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 57 nci Birleşim, 14.2.1973, Dışişleri Bakanı Halûk Bayülken'in, Marsilya'da ermeniler tarafından dikilen ve üzerinde aleyhimizde bâzı yazılar bulunan bir anıtın açılış töreni ile ilgili gündem dışı demeci, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d03/c033/mm_03033057.pdf

«Էջմիածին» ամսագիր

1. Ամենայն Հայոց Վեհափառ կաթողիկոս Տ. Տ. Գևորգ Զ-ի դիմումը երեք մեծ տերությունների ղեկավարներին. - «Էջմիածին», 1945, ԺԱ-ԺԲ, էջ 8-10:
2. Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի նամակը Քույր եկեղեցիների հոգևոր պետերին ապրիլի Մեծ եղեռնի 50-ամյակի առթիվ, «Էջմիածին», 1964, ԺԱ, էջ 8-9:
3. Խաղաղության, ազգային անկախության և ընդհանուր զինաթափման համաշխարհային համաժողով Հելսինկի-Էջմիածին, 1965, Ը-Թ, էջ 66-72:
4. Հաղորդագրություն, «Էջմիածին», 1987, Ե-Ձ, էջ 5:
5. Հանդիսություններ Մայր Աթոռում ապրիլյան եղեռնի հիսնամյակի առթիվ, «Էջմիածին», 1965, Ե-Է, էջ 106-114:
6. ՍՍՌՄ Ժողովրդական Կոմիսարների Սովետի նախագահ Ի.Վ. Ստալինի զրույցը Ամենայն Հայոց Հայրապետության Ազգընտիր Տեղակալ Տ. Գևորգ արքեպիսկոպոսի հետ. - «Էջմիածին» (պաշտոնական ամսագիր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության), 1945, Գ-Դ, էջ 5-6:
7. Վեհափառ Հայրապետը Բուլղարիայում, «Էջմիածին», 1965, Ը-Թ, էջ 8-26:

գ. Հրատարակված փաստաթղթերի ժողովածուներ

1. Թեհրան, Յալթա, Պոտսդամ (հակահիտլերյան կռավիցիայի երկրները երեք կոնֆերանսների) փաստաթղթերի ժողովածու, Եր., «Հայաստան», 1970, 446 էջ:
2. Համառոտ տեղեկություն Համաշխարհային Հայկական քոնգրեսի ապրիլի 30-մայիսի 4, 1947, Նյու Յորք, Ամերիկահայ ազգային խորհուրդ, 1947, 41 էջ:
3. Հայ ազգային դատը, Թուրքական Հայաստանի ազատագրմանը վերաբերող վավերաթղթեր, Փարիզ, «Տեր Հակոբյան», 1946, 141 էջ:
4. Հայոց ցեղասպանության դատապարտումը միջազգային կազմակերպությունների կողմից (1984-1987 թթ.), կազմող և ներածականի հեղինակ Լ. Բարսեղյան, Երևան, Հայոց ցեղասպանության ինստիտուտի հրատ., 1999, 49 էջ:

5. Հայոց ցեղասպանությունը միջազգային իրավական փաստաթղթերում, Կազմող Վ. Քոչարյան, Երևան, Հեղինակային հրատարակություն, 2014, 208 էջ:
6. Армения и советско-турецкие отношения в дипломатических документах 1945–1946 гг. // Под редакцией Армана Киракосяна, Ер., «Тигран Мец», 2010, 357 с.
7. Барсегов Ю., Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарии, т. 2, М., «Гардарики», 2005, 633 с.
8. Служба Внешней Разведки Российской Федерации, Архив СВР России, Сборник документов (1935-1945), М., СВР РФ, 2006, 498 с.
9. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, т. VI, М., «Политиздат», 1980, 551 с.
10. Foreign relations of the United States diplomatic paper, the Conference of Berlin (the Potsdam Conference), 1945, vol. 1, Washington, 1960, 1821 p.
11. Foreign relations of the United States diplomatic paper, 1945. The Near East and Africa, vol. VIII, Washington, 1969, 2234 p.
12. Foreign relations of the United States diplomatic paper, 1946. The Near East and Africa, vol. VII, Washington, 1969, 2306 p.
13. Foreign relations of the United States diplomatic paper, 1964–1968, Cyprus; Greece; Turkey, United States Government Printing Office, vol. XVI, Washington, 2000, 1589 p.
14. Foreign relations of the United States diplomatic paper, 1969–1976, Greece; Cyprus; Turkey, vol. XXX, Washington, 2007, 1747 p.
15. The Armenians, by David Marshall Lang, Christopher J. Walker, London: Minority Rights Group, MRG Report No. 32, fifth edition, 1987, 28 p., <http://minorityrights.org/wp-content/uploads/old-site-downloads/download-871-Download-full-report.pdf>
16. The Armenian Question Today. International Documents, 1983-1987, L A, 1988, 78 p.

ԳՐՔԵՐ ԵՎ ՀՈՒՎԱԾՆԵՐ

ա. Գրքեր

1. Ահարոնյան Գ., Մեծ երազի ճամբուն վրայ ..., Պէյրուժթ, «Ատլաս», 1964, 224 էջ:
2. Ահարոնյան Գ., Խոհեր հիսնամյակի ավարտին (1915-1965), Պէյրուժթ, «Ատլաս», 1966, 348 էջ:
3. Անդրեասյան Ա., Սփյուռքը և հայրենիքը, Պէյրուժթ, «Զարթօնք», 1962, 261 էջ:
4. Անդրեասյան Ա., Հայկական դատի նոր հանգրվանը, Պէյրուժթ, «Զարթօնք», 1967, 100 էջ:
5. Ավետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918 թվականին, Երևան, ԲԴ, 1997, 433 էջ:
6. Բարսեղյան Լ., Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, Հայոց ցեղասպանութիւնի դատապարտումը և թուրքական հակազդեցութիւնը, Երևան, Հայոց ցեղասպանութիւնի ինստիտուտի հրատ., 2001, 113 էջ:
7. Բարսեղյան Լ., Հայոց ցեղասպանութիւնի հրապարակայնորեն դատապարտման և ճանաչման ժամանակագրութիւն (1915-2000 թթ.), Երևան, Հայոց ցեղասպանութիւնի ինստիտուտի հրատ., 2001, 77 էջ:
8. Բարսեղյան Լ., Միջազգային հանրութիւնը դատապարտում է Հայոց ցեղասպանութիւնը, Երևան, Հայոց ցեղասպանութիւնի ինստիտուտի հրատ., 1998, 28 էջ:
9. Բարսեղյան Լ., Տարեգրութիւն Հայոց ցեղասպանութիւնի պաշտօնական դատապարտման և ճանաչման (1915-2003 թթ.), Երևան, Հայոց ցեղասպանութիւնի ինստիտուտի հրատ., 2004, 114 էջ:
10. Դալլաքյան Կ., Հայ սփյուռքի պատմութիւն, Երևան, «Զանգակ-97», 2004, 288 էջ:
11. Դարբինյան Ա., Հայ ազատագրական շարժման օրերն, Փարիզ, «Արաքս», 1947, 640 էջ:
12. Զաքարեան Յ., Կարս (պատմա-աշխարհագրական տեսութիւն), Երուսաղէմ, «Սրբոց Յակոբեանց», 1946, 48 էջ:
13. Էլճանեան Ա., Հայ կաթողիկ Պատրիարքարանի դիրքը Խորհրդային Հայաստանին, ներգաղթին և հայկական դատին հանդեպ, Պէյրուժթ, «Կայծ», 1946, 49 էջ:
14. Թովուզյան Հ., Սիրիայի և Լիբանանի հայկական գաղթօջախները պատմութիւն (1841-1946), Եր., «Խորհրդային դիտութիւն», 1986, 371 էջ:
15. Խուրշուդյան Լ., Հայկական հարցը, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1995, 100 էջ:
16. Կիրակոսյան Ա., Ակնարկներ Հայկական հարցի և Եղեռնի միջազգային ճանաչման պատմութիւն, Երևան, Տիգրան Մեծ, 2006, 264 էջ:
17. Կիրակոսյան Ա., Հայկական հարցը և Հայոց ցեղասպանութիւնը, Երևան, «Նորավանք», 2006, 103 էջ:
18. Կիրակոսյան Զ., Երիտթուրքերը պատմութիւնի դատաստանի առջև, Գիրք երկրորդ, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1983, 464 էջ:
19. Կյուրեղյան Լ., Կարս և Արդահան, պատմական հավատիք և հայրենավանող իրավունք, Վենետիկ, «Բազմալեզ», 1949, 28 էջ:
20. Հայ համայնքն ԱՄՆ-ում, Երևան, «Նորավանք», 2010, 220 էջ:
21. «Հայկական հարց» հանրագիտարան, Եր., 1996, 428 էջ:
22. Հարութիւնյան Ա., Հայոց ցեղասպանութիւնի 50-րդ տարելիցը և Երկրորդ Հանրապետութիւնը, Երևան, «Նորավանք», 2015, 164 էջ:
23. Հովհաննիսյան Ա., Հայերի ունեղրկման գործընթացը Օսմանյան կայսրութիւնում և քեմալական թուրքիայում, Երևան, «Գիտութիւն», 2016, 150 էջ:
24. Հովնանյան Ռ., Գաղտնի բանակ. պատմութիւն կերտողները, Երևան, Ֆորտունա-Համչեն տպ., 2015, 144 էջ:
25. Մալխասյան Մ., Հայերն աշխարհում, Երևան, Ա.Հ., 2007, 144 էջ:
26. Մխիթարյան Ս., Հայկական հարցը արխիվային պրպտումների վերլուծումներով, Փարիզ, «Պ. Էլեկյան», 1968, 159 էջ:
27. Մսրըլյան Զ., Մսրըլյան Զ., ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքականութիւնը և հայկական հարցը (1900-2009), Պէյրուժթ, «Սիփան» հրատ., 2010, 260 էջ:
28. Մսրըլյան Զ., Հայկական հարցի մասին, Պէյրուժթ, «Մշակ», 1978, 286 էջ:

29. Մսրըլեան Զ., Հայկական հարցի հոլովույթը 1939-2010, Պէյրուսթ, «Սիփան» հրատ., 2011, 352 էջ:
30. Զորմիսյան Լ., Կոստակցուցութիւնները, Պէյրուսթ, «Մշակ», 1965, 308 էջ:
31. Սաֆրաստյան Ռ., Օսմանյան կայսրութիւնը. Ցեղասպանութեան ծրագրի ծագումնաբանութիւնը (1876- 1920 թթ.), Երևան, «Լուսակն» հրատ., 2009, 248 էջ:
32. Սերոբյան Մ., Մեր պայքարը հայ ազատագրութեան ուղիով, Կահիրե, «Նոր աստղ», 1948, 383 էջ:
33. Սերոբյան Մ., Հայաստանի անկախութեան առթիւ, Կահիրե, «Նոր աստղ», 1950, 119 էջ:
34. Սիմոնյան Հր., Հայերի գանգաձայնի կոտորածները Կիլիկիայում (1909 թ. ապրիլ), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2009, 436 էջ:
35. Վրթանես Զ., Հայկական հարցը այսօր, Նյու Յորք, «Ամերիկահայ ազգային խորհուրդ», 1945, 189 էջ:
36. Օգնայեան Ա., Հայաստանի ազատագրութեան հայ գաղտնի բանակ (ԱՍԱԼԱ). Վաւերագրութիւն զինեալ և հրատարակչական գործունէութեան, Երևան, Նուշիկյան ասոցիացիա, 2015, 152 էջ:
37. Гасанлы Дж., СССР-Турция: от нейтралитета к холодной войне. 1939–1953, М., «Центр Пропанды», 2008, 680 с.
38. Российско-турецкие отношения: история, современное состояние и перспективы, М., «Политиздат», 2003, 197 с.
39. Atamian S., The Armenian Community, New York, Philoouical, 1955, 479 p.
40. Dadrian V., The History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus, Providence, R.I., Berghahn Books, 1995, 480 p.
41. Mendelssohn P., The Nuremberg Documents. Some aspects of German war policy, 1939–1945, London, Allen & Unwin, 1946, 423 p.
42. Tarkmanian H., The Truth About the Massacres and Deportations of the Armenian Population of the Ottoman Empire 1915-1922, Beirut, National Committee of Lebanon, 1975, 79 p.
43. Toriguian Sh., The Armenian Question and International Law, University of La Verne Press, California, 1988, 189 p.
44. Truman H., Memories by Harry Truman, year of decision, New York, Doubleday & Co, 1955, 1190 p.

45. Vertanes Ch., Armenia Reborn, New York, Armenian National Council of America, 1947, 216 p.
46. Walker Ch., Armenia: The Survival of a Nation, London, St. Martin's Press, 1980, 446 p.
47. Zubok V., Pleshakov C., Inside the Kremlins Cold War. From Stalin to Khrushchev. Harvard University Press, 1996, 276 p.
48. Arcayürek C., Şeytan Üçgeninde Türkiye, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1987, 386 s.
49. Deliorman A., Türklere Karşı Ermeni Komitecileri, İstanbul, Boğaziçi basım ve yayinevi, 1973, 335 s.
50. Kantarcı Ş., Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi, İstanbul, Aktüel Yay, 2004, 416 s.

բ. Հողվածներ

1. Եզանյան Ա., Հայաստանի Հանրապետութեան և ամերիկահայ լրբիստական կառույցների համագործակցութեան ռազմավարական զնահատումներ/ «Աշխատանքային տետրեր», ՀՀ ՊՆ Դ.Կանայանի անվ. ազգային ռազմ. հետազոտ. ինստ. «Հայկական բանակ» ռազմ. հանդեսի հավելված, 1 և 2 (13-14), 2010, էջ 115-126:
2. Եղեռնի 55 –ամյակը. - «Երիտասարդ Հայ», Պէյրուսթ, թիվ. 10, մայիսի 2, 1970, էջ 13-16:
3. Թորիկյան Շ., Հայկական ցեղասպանութիւնը և միջազգային իրավունքը.- «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1990, № 2, էջ 3-13:
4. Կիրակոսյան Ա., Ժողովրդների մշտական ատյանը Հայերի ցեղասպանութեան մասին.- «Ակունք», 1991, Հ. 5-6, էջ 8-11:
5. Կիրակոսյան Ա., Սաֆրաստյան Ռ., Եվրոպական Խորհրդարանի բանաձևը «Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին». - Բանբեր Հայաստանի Արխիվների, 1988, № 2, էջ 54-58:
6. Կոչ Հայ ժողովրդին.- «Երիտասարդ Հայ», թիւ 98, 28 սեպտեմբեր, 1974, էջ 5-7:
7. Հայ համալսարանականների ցույցը «Թրքական շարաթին» դեմ. - «Երիտասարդ Հայ», Պէյրուսթ, թիվ. 9, ապրիլ 18, 1970, էջ 25:

8. Հայկական ցեղասպանութիւնը ՄԱԿ-ի պաշտօնական արձանագրութիւններուն մեջ. - «Երիտասարդ Հայ», Պէյրուժ, թիվ. 88, դեկտեմբերի 1, 1973, էջ 4-15:
9. Միրզոյան Ա., Հայոց ցեղասպանութեան ճանաչումն ԱՄՆ նախագային իշխանութիւններէ կողմից. - «Հայաստան» (Հատուկ թողարկում), Երևան, 2005, № 2, էջ 50-58:
10. Մալբեան Զ., 1978-1979 Հայկական Դատի հետապնդման ճամբուն վրայ.- «Զարթօնք», Ամանորի բացառիկ, Պէյրուժ, դեկտեմբերի 31, 1979, էջ 9-13:
11. Մալբեան Զ., Արեւմտահայ բռնազրաված հողերու հարցը, 1921-1971. - «Հայկազյան հայագիտական հանդես», Պէյրուժ, 1971, էջ 17-41:
12. Սփյուռք. - «Երիտասարդ Հայ», Պէյրուժ, թիվ. 9, ապրիլ 18, 1970, էջ 3-6:
13. Վիրաբեյան Ա., Հանդիպումներ խորհրդային պետութեան ղեկավարներին հետ. - ԲՀԱ, 2003, էջ 156-173:
14. Տէմիճեան Ա., Տեսակցութիւն թուրք արտաքին գործոց նախարարին հետ, հայ-թուրքական փոխարարներու շուրջ, Արարատ, Ամանորի բացառիկ, հունվարի 1, 1995, էջ 11-15:
15. Օզնայեան Ս., Հայաստանի ազատագրութեան Հայ գաղտնի բանակի գրահրատարակութիւնը. - Սփյուռք, ԽԲ տարի, թիվ 95, Հունվար-դեկտեմբեր, 2010, էջ 3-9:
16. Փամպուլեան Ե., Շաւարշ Թորիկեան (Հայ Դատի Անխոնջ Յառաջապահ), Դրոշակ, ԽԲ տարի, թիւ 14, 23 հոկտեմբեր, 1991, էջ 13-16:
17. Балиев А., Мечта о «Великой Армении». В 1945–1948 гг. Сталин готовился отобрать у Турции армянские земли. – Аналитический интернет-журнал РПМонитор, http://www.rpmonitor.ru/detail_m.php?ID=9766, 2008.
18. Киракосян А., Сафрастян Р., Геноцид армян и османские архивы, Коммунист, 18 апреля, 1990.
19. Корхмазян Р., Территориальные проблемы советско-турецких отношений на Берлинской (Потсдамской) конференции руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобри-

тании. - Страны и народы Ближнего и Среднего Востока, Ереван, 1996, № 16, с. 20-33.

20. Dadrian V., The Events of April 24 in Moscow–How They Happened and Under What Circumstances, Armenian Review, 1967, Vol. 20, No. 2, pp. 5-19.
21. Molina S., Thousands commemorate Armenian genocide at site of Montebello monument, Whittier Daily News, 24.04.2012, <http://www.whittierdailynews.com/general-news/20120424/thousands-commemorate-armenian>

գ. Պարբերականներ

1. «Ազատ օր» (Աթենք), 1975, 1978:
2. «Ազգային մշակույթ» (Բեյրուժ), 1984:
3. «Ազդակ» (Բեյրուժ), 1965, 1967, 1970, 1972, 1973, 1974, 1976, 1977, 1985, 1987, 1989, 1993, 2000:
4. «Ազդակ շաբաթօրյակ-դրոշակ», (Բեյրուժ), 1974, 1975:
5. «Այգ» (Բեյրուժ), 1967:
6. «Աշխարհ» (Փարիզ), 1979, 1984:
7. «Ապագա» (Մարսել), 1980:
8. «Արարատ» (Բեյրուժ), 1984, 1985, 1986, 1987:
9. «Արևելք Տարեգիրք» (Հալեպ), 1948:
10. «Արև» (Կահիրե), 1967, 1981,
11. «Երևան» (Աթենք), 1987:
12. «Զարթօնք» (Բեյրուժ), 1964, 1965, 1967, 1970, 1973, 1974, 1977, 1979, 1983, 1984, 1985, 1986, 1987, 2005:
13. «Ժամանակ» (Ստամբուլ), 1967:
14. «Ժողովուրդ» (Փարիզ), 1945:
15. Ժողովրդի ձայն (Բեյրուժ), 1945:
16. «Լրաբեր» (Նյու Յորք), 1982, 1983, 1986:
17. «Հայրենիք» (Բոստոն), 1967, 1980:
18. «Հառաջ» (Փարիզ), 1946, 1967, 1981, 1983:
19. «Մարմարա» (Ստամբուլ), 1967, 1980:
20. «Նոր աշխարհ» (Աթենք), 1987:
21. «Շարժում» (Բուենոս Այրես), 1982:
22. «Պայքար» (Բոստոն), 1967:
23. «Սարդարապատ» (Բուենոս Այրես), 1987:

24. «Սովետական Հայաստան» (Երևան), 1945:
25. «Известия» (Москва), 1945, 1946.
26. «Правда» (Москва), 1945, 1964, 1965, 1967, 1985.
27. «International Herald Tribune» (Paris), 1975.
28. «Newsweek» (New York), 1967.
29. «The Armenian Weekly» (Watertown), 1973.
30. «The Boston Globe» (Boston), 1985.
31. «The Economist» (London), 1945.
32. «The New York Times» (New York), 1945, 1946, 1965, 1967, 1969, 1974, 1975, 1978, 1981, 1984, 1985, 1988.
33. «Wall Street Journal» (New York), 1984.
34. «Le Figaro» (Paris), 1981.
35. «Le Monde» (Paris), 1984.
36. «Paris Match» (Paris), 1981.
37. «Cumhuriyet» (İstanbul), 1965, 1970, 1985.
38. «Hürriyet» (İstanbul), 1974. 1965, 1980, 1985.
39. «Milliyet» (İstanbul), 1965, 1966, 1967, 1970, 1973, 1978, 1982, 1983, 1984,
40. «Yeni İstanbul» (İstanbul), 1967.

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՄՈՒՏՔ	5
ԳԼՈՒԽ I. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ - ԹՈՒՐՔԻԱ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ ԵՎ ՍՓՅՈՒՌՔԸ (1940-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ)...	13
ԳԼՈՒԽ II. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ 50-ՐԴ ՏԱՐԵԼԻՑԸ ԵՎ ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1960-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ	45
ԳԼՈՒԽ III. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԵՎ ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1970-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ	81
ԳԼՈՒԽ IV. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱԶՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ 1980- ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ	113
ԱՄՓՈՓՈՒՄ	146
PEZIOME	149
SUMMARY	151
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	153

ՔՐԻՍՏԻՆԵ ՖԵԼԻՔՍՈՒ ՄԵԼԻՔՈՆՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԵՎ ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՄԻՆՉԵՎ, ԽՍՀՄ ՓԼՈՒՋՈՒՄԸ

КРИСТИНЕ ФЕЛИКСОВНА МЕЛКОНЯН

АРМЯНСКИЙ ВОПРОС И АРМЯНСКАЯ ДИАСПОРА ДО
РАСПАДА СССР

CHRISTINE F. MELKONYAN

THE ARMENIAN QUESTION AND THE ARMENIAN
DIASPORA BEFORE THE COLLAPSE OF THE USSR

Խմբագիր՝ Ն.Ա. Խաչատրյան

Ստորագրված է տպագրության՝ 20.03.2018

Թուղթը՝ «օֆսեթ»: Տպագրութիւնը՝ օֆսեթ, Ֆորմատ՝ (60x84) 1/16:

Շարվածքը՝ Համակարգչային:

Տառատեսակը՝ Grqee Nor_U: 10.5 տպ. մամ.:

Պատվեր՝ 103: Տպաքանակ՝ 200

Հայաստանի Ազգային

Պոլիտեխնիկական

Համալսարանի տպարան

Երևան, Տերյան 105

Հեռ.՝ 52-03-56

Типография Национального

Политехнического Университета

Армении

Ереван, ул. Теряна 105 Тел.: 52-03-56

9(74.923)
2-53
42

